

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУМЕННИЙ ВІКТОР ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 94(37):94(356)“01/03”

ДИСЕРТАЦІЯ

**РИМСЬКА ІМПЕРІЯ І ПАРФІЯ:
ПОЛІТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ
(КІНЕЦЬ І СТ. ДО Н.Е. – ПОЧАТОК ІІІ СТ. Н.Е.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Галузь знань: 03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. Л. Гуменний

Науковий керівник: **Бандровський Олександр Генріхович**, кандидат історичних наук, доцент

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Гуменний В. Л. Римська імперія і Парфія: політичні та військові контакти (кінець I ст. до н.е. – початок III ст. н.е.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2018.

Зміст анотації. Дисертаційне дослідження присвячене вивченню основних форм, структури і механізмів політичних та військових контактів між Римською імперією та Парфією у добу принципату. Взаємовідносини цих двох державних утворень у представленій роботі розглядаються шляхом вивчення образу «іншого», який безпосередньо впливав на конкретну сторону зовнішньої політики цих держав. На основі залучення широкого джерельного матеріалу аналізується образ Парфії у римській ідеології, літературі та пропаганді. Проведений аналіз текстів Горація, Проперція, Вергілія та Овідія засвідчує, що поети доби Августа зафіксували як загальний образ парфян, який був характерним для римської традиції, так і актуальні для них політичні події, серед яких виділяється укладання мирного договору між Римом і Парфією у 20 р. до н.е., повернення орлів легіонів Красса і Антонія, та місія Гая Цезаря Віпсаніана на Схід, яка розпочалась у 2-1 рр. до н.е.

Серед авторів латиномовної традиції, найбільше уваги парфянам приділив Публій Корнелій Тацит. У роботі вивченні тексти Гая Светонія Транквілла, Йосифа Флавія, Страбона, Ісидора Харакського і на основі їхнього аналізу визначено основні характерні риси «парфянського топосу» даних творів. Наративна традиція доби ранньої імперії розглядала Парфію крізь призму цілої низки усталених образів, екстраполюючи їх на тогочасні уявлення про минуле і сучасність царства Аршакідів, що мало безпосередній вплив на вибір зовнішньополітичних методів політичної взаємодії між двома державами.

Римська політична пропаганда активно використовувала зовнішньополітичні сюжети для формування образу успішної діяльності імператора та його оточення.

Відповідні прояви пропагандистського характеру, які ми зустрічаємо у римській літературі, архітектурі, монетному матеріалі, релігії та у організації публічних заходів варто розглядати в контексті потестарної імагології. У епоху Августа, ключове місце у пропаганді займає сюжет повернення орлів легіонів Красса та Антонія, що знайшло свої прояви як у літературній традиції, так і у використанні культу Марса Месника, зокрема заходи пов'язані з освяченням храму на його честь у 2 р. до н.е. Аналізуються організація публічних ігор на честь Марса, статуя Августа з Пріма Порта, тріумфальні монументи Августа, Луція Вера та Септимія Севера.

Формування та реалізація основних форм політичних контактів, які були пов'язані з роллю римського імператора, його оточення та родичів у політичному протистоянні з Парфією охарактеризовані як специфічні політичні практики. Доведено, що місії Марка Віпсанія Агріппи, Гая Цезаря Віпсаніана і Германіка Цезаря повинні розглядатись у контексті відповідних політичних практик раннього принципату. Особливу увагу приділено місії Германіка, з огляду на конфлікт, який виник між Германіком та намісником провінції Сирія Гнеєм Пізоном. На основі аналізу повідомлень Таціта та епіграфічного матеріалу, запропоновано інтерпретацію конфлікту Германіка і Пізона у контексті діяльності римської провінційної адміністрації доби принципату.

На нашу думку, можна впевнено стверджувати, що в епоху Юліїв-Клавдіїв від часів принципату Тіберія саме провінційна адміністрація займала ключове місце у реалізації зовнішньополітичних заходів у прикордонних зонах, де вагому роль також відігравав і військовий чинник, зокрема легіони дислоковані у цих місцевостях і ця тенденція зберігалась і в добу Флавіїв. В часи Антонінів, під час повномасштабних військових дій на Сході, основна роль належала саме принцепсу і його оточенню. У добу Северів, спостерігається поступова трансформація структури римської адміністрації у провінції Сирія, зокрема посилення ролі військових командирів на місцях та повноважень командувачів окремих округів, які мали військове значення.

Встановлено, що попри історіографічні гіпотези, які пропонують розглядати фрагментарні свідчення джерел як прояв існування чіткої стратегії Аршакідів, яка передбачала повномасштабну експансію Парфії на захід, починаючи з кінця I ст. до н.е., вагому частину контактів римлян з Аршакідами займала внутрішньополітична боротьба у Парфії. Починаючи від часів Августа майже постійні внутрішньополітичні конфлікти у Парфії ставали причиною не лише певної пасивності політики парфян, але й зумовлювали перебування нащадків царського роду у Римі, де самі ж римляни використовували їх для реалізації своїх політичних завдань, що яскраво проявлялось в добу Юліїв-Клавдіїв.

Кампанії Гнея Доміція Корбулона були реакцією на ситуацію, яка склалась у Вірменії. Хоча ми спостерігаємо окремі спроби локального військового втручання ще в добу Августа (кампанія Гая Цезаря Віпсаніана у Вірменії), а проте лише з II ст. н.е., військові кампанії Антонінів та Северів проти Парфії носили характер повномасштабних військових експедицій з бойовими діями на території Месопотамії, реконструкція яких часто становить труднощі, з огляду на стан збереженої джерельної бази.

Римська армія у східних провінціях імперії була як інструментом контролю над місцевим населенням, так і частиною складної оборонної системи. Специфіка урбаністичного розвитку цих територій привела до того, що римляни розташовували свої гарнізони здебільшого в межах вже існуючих поселень. Будівництво доріг та контроль над існуючими торгівельними шляхами також були одними з основних функцій римської армії, тим не менш, починаючи з доби Антонінів відбуваються певні зміни в плані активізації військового укріплення регіону.

Автор приходить до висновку що фактично до кінця III ст. н.е. (до будівництва т.зв. «Strata Diocletiana»), основною формою римської військової присутності на Євфраті була присутність військових гарнізонів у пограничних провінціях. Особливу роль приділяли Зевгмі, як місцю основної переправи через Євфрат та місцям дислокації римських легіонів у регіоні. Якщо у провінції Аравії ми бачимо поступове укріплення організованої системи фортів, гарнізонів та

доріг («Limes Arabicus»), то у Сирії, у цей же період, ми не спостерігаємо такого активного будівництва римських укріплень, при цьому важливою була роль таборів римських легіонів розміщених у Сирії та північній Месопотамії.

На основі папірологічного, епіграфічного та археологічного матеріалу охарактеризовано трансформацію римської військової присутності на Євфраті на прикладі Дура-Европос та його околиць. Проаналізовано наявність римських військових з'єднань в регіоні та ймовірні спроби їх адміністративної організації шляхом ймовірного впровадження посади військового командувача округу на берегах Євфрату – «dux girae». На нашу думку, гіпотетично появу цього інституту можна припустити і для доби парфянських кампаній Северів, але незважаючи на думку М. Ростовцева і його наступників загалом реконструкція існування цієї посади у вказаний період не знаходить переконливого підґрунтя у джерельному матеріалі.

Визначені масштаби римської військової присутності на Євфраті були прийнятними для доби конфліктів з Аршакідами, проте поява на історичній арені царства Сасанідів і його активна зовнішня політика наочно показали проблеми існуючої римської організації у регіоні, яку намагалися пристосувати до реалій середини-кінця III ст. н.е., а сама Дура-Европос і середня течія Євфрату у цей період перестають бути сферою римського впливу.

Проаналізовано форми історичних контактів між Римом, Парфією та державними утвореннями на території Кавказького регіону та Близького Сходу. Описуючи становище Вірменії та сусідніх царств, слід відзначити, що імператори то відмовлялись, то повертались до принципів римської політики на Сході закладених ще Гнеєм Помпеєм, який створив систему своєрідних «буферних зон». Римська політика щодо Вірменії і Кавказького регіону і прагнення контролювати правителів цих територій розглядається не як прояв римської експансії викликаної економічними чи іншими причинами, а як наслідок уявлення римських еліт про те, що володіти Вірменією мав прихильний до Риму кандидат. Спроби Траяна перетворити Вірменію на провінцію ймовірно були викликані його розумінням стратегічного значення цього державного утворення у ситуації на Сході, втім,

його наступники відмовились від такої тактики. Вивчаючи становище дрібних царств у регіоні, було проаналізовано роль кавказьких царств (Іберії і Албанії), Осроени, Адіабени, Софени, Мідії Атропатени у взаєминах між Римом і Парфією.

Охарактеризовано роль міст у римо-парфянських на основі матеріалів Пальміри, Дура-Европос та Хатри. Міста Близького Сходу опинившись під владою парфян, стикаючись з поступовими обмеженнями своєї автономії, поволі ставали осередками опозиції і зрештою окрім підтримки римських ставлеників на престол під час внутрішньополітичних криз вони йшли на відкриту конфронтацією користуючись боротьбою за престол, як ми бачимо зробили мешканці Селевкії на Тигрі піднявши повстання проти парфян, яке тривало сім років. Проаналізовано відповідні процеси які охоплювали і міські центри, які розташовувались на території римської провінції Сирія.

Визначено специфіку поведінки єврейського населення Месопотамії у контексті римо-парфянських контактів. Особливу увагу приділено повстанням 116-117 років у Месопотамії, під час кампанії Траяна на Сході, на нашу думку, існуюча джерельна база не дозволяє говорити про специфічно єврейське повстання у регіоні, яке було б пов'язане з єврейськими повстаннями, які у цей час спалахнули у східних провінціях Римської імперії.

Ключові слова: Римська імперія, Парфія, Вірменія, Близький Схід, зовнішня політика, лімес, політична пропаганда, військові кампанії.

SUMMARY

Humennyi V. L. Political and military contacts between Roman Empire and Parthia (late 1st century BCE - early 3rd century CE). - Qualifying scientific work with the rights of the manuscript.

Thesis for the academic degree of a Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy in History) in speciality 07.00.02 – World History. – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv. – 2018.

The content of the abstract. The presented thesis provides an analysis of main forms, structures and issues of political and military relations between Roman Empire

and Parthia from the age of Augustus to the fall of Arsacid Parthian Kingdom. Despite the fact that Roman-Parthian relations had been researched for a long period of time, there still are a lot of issues that need to be highlighted using new sources and methodological approaches.

Author states, that the image of “other” had a direct impact on Rome's and Parthia's foreign policies and analyses the image of Parthia in Roman ideology, literature and political propaganda.

An analysis of the texts of Horace, Propertius, Virgil and Ovid shows us, that those authors recreated the image of Parthia that was typical for the Roman tradition, but as well, they described relevant political events that were important for them, for example – the peace treaty between Rome and the Parthia in 20 BCE, the return of the Eagles of the legions of Crassus and Marcus Anthony, and the mission of Gaius Caesar Vipsanianus to the East, which began in the year 2 BCE.

Among the authors of the Latin-writing tradition, Publius Kornelius Tacitus has given a lot of his attention to the Parthian themes. The author also examines the works of Gaius Svetonius Tranquillus, Joseph Flavius, Strabo, Isidor of Charax and highlights the main features of the "Parthian Topos" of their works. The narrative tradition of the Early Empire described Parthia and Parthians through the light of existing images using them to describe the past and present of the Arsacid Empire. This fact had a strong influence on the methods that both states used in political relations between each other.

Roman political propaganda used the topics of foreign policy to create the image of Emperor's activity. Such signs can be found in Roman literature, architecture, coinage and religion. Author states that those issues should be examined using the methods of political imagology. In Augustus's age the main plot in propaganda connected with Parthia was the image of returned Eagles of the Legions of Crassus and Marcus Antonius. This image was used in literature, and in the religious cult of Mars Ultor. Ludi Martiales, the statue of Augustus of Prima Porta, triumphal monuments of Augustus, Lucius Verus and Septimius Severus are also analyzed.

The main forms of political contacts that were connected with the Emperor, his surrounding circle and relatives are described as unique political practices. The missions of Agrippa, Gaius Caesar and Germanicus were a significant example of such kind of political practices. Special attention is given to the mission of Germanicus due to the conflict between the nephew of the Emperor and the governor of Syria Gnaeus Piso. The evidence that can be found in the works of Tacitus and in official inscriptions helps us to describe this rivalry as an echo of practices used by the Roman provincial administration in the age of Republic.

Author states, that in Julio-Claudian period, from the time of Tiberius's reign the provincial administration had the main role in implementing the Roman foreign policy in the frontier regions. The last one also had a strong military value and military garrisons located there provide a good example of that feature. The Flavian Age shows us the same military patterns, but in the Antonine age the Emperor and his circle had the main influence on foreign and military policy in the East. The Severan dynasty tried to transform the administration in the East by dividing Syria in two parts and creating military districts.

Despite the hypothesis that propose the presence of intense Parthian foreign policy program, the inner political conflicts were the main issue in Roman-Parthian relations from the late 1st century BCE. Starting from the Augustan age, the house conflicts in Parthia were the reason not only for some passivity in Parthian policy but they started the practice when the Arsacid royal relatives were sent to Rome and the Romans later used them in their political actions, especially in the Julio-Claudian period.

The campaigns of Corbulo were mainly a result of the situation that was created in Armenia. Besides the fact that we are witnessing separate attempts of local Roman military interventions even in the age of Augustus (the campaign of Gaius Caesar Vipsanianus in Armenia), but only from the second century CE, the Antoninian and Severan military campaigns against Parthia had the character of full-scale military expeditions with operations in Mesopotamia. Nevertheless, their reconstruction is often very difficult, due to the state of the preserved source base that historians can use.

The Roman army in the eastern provinces of the empire served both as an instrument of imperial control over the local population and as a part of a complex defense system. The specifics of the urban development of these territories created the fact, that the Romans placed their garrisons, mostly within existing settlements. The presence of the garrisons in the provinces had its own peculiarities. The construction of roads and control over the existing trade routes were also one of the main functions of the Roman army, however, since the Antonine era, certain changes have taken place in terms of intensifying Roman military presence in the region.

The author concludes, that until the late third century CE (before the construction of so-called "Strata Diocletiana"), the main form of the Roman military presence on the Euphrates was the presence of military garrisons in the border provinces. Zeugma played a special role as the main crossing point through the Euphrates. In Arabia we see a system of organized forts, garrisons and roads (the so-called "Limes Arabicus"), but in Roman Syria, in the same period, we currently have no evidence for the active construction of Roman fortifications, and the main role in defensive system that was created in the province was given to the camps of the Roman legions placed in Syria and northern Mesopotamia.

On the basis of the papyrological, epigraphical and archaeological material, the transformation of the Roman military presence on the Euphrates is described. The author used the evidence from Dura-Europos to analyse the presence of Roman military units in the region and probable attempts of their administrative organization through the creation of the position of the military commander of the district on the banks of the Euphrates – "dux ripae". The available source base led to the conclusions of the researchers of the 1920-s and 1940-s who in their interpretation of this institute extrapolated the practices that appeared at the end of the third century CE on the hypothetical military office. In authors opinion, the hypothetical appearance of this institute can be assumed for the period of the Parthian campaigns of the Septimius Severus, but despite the opinion of M. Rostovtseff and his successors, the reconstruction of the existence of this post for the period of late second – early third centuries CE does not find a convincing basis in the source material.

The determined scale of the Roman military presence on the Euphrates was acceptable for the time of the conflicts with the Arsacids, but the emergence of the Sasanian Empire in the historical arena and its active foreign policy clearly demonstrated the problems of the existing Roman organization in the region, which they tried to fix to the military reality of the third century CE, when Dura-Europos and the Middle Euphrates area in this period were lost by the Romans as a sphere of their influence.

The forms of historical contacts between Rome, Parthia and state formations on the territory of the Caucasus region and the Middle East also are analyzed in the dissertation. Describing the situation of Armenia and neighboring kingdoms, it should be noted, that the Emperors both refused and returned to the principles of Roman policy in the East that were created by Gneus Pompeius, who created a system of peculiar "buffer zones". Roman policy in Armenia and the Caucasus region is considered not as a manifestation of Roman expansion caused by economic or other causes, but as a consequence of the presentation of the Roman elites that Armenia had an important role for Rome and it's ruler had be loyal to the Romans. Trajan's attempts to turn Armenia into a province were probably caused by his understanding of the strategic significance of this state formation in the East, however, his successors abandoned such tactics. The role of small kingdoms in the region, and the impact of the Caucasian kingdoms (Iberia and Albania), Osroene, Adiabene, Sophene, Media Atropatene in the relationship between Rome and Parthia was highlighted.

The role of the cities in the Roman-Parthian borderland based on the materials of Palmyra, Dura-Europos and Hatra is described. Cities of the Middle East under the rule of the Parthians, faced gradual restrictions of their autonomy, and became centers of opposition. In addition to the support of Roman diplomatic and military actions in the region, they went to an open confrontation using the struggle for the throne. The residents of Seleucia on the Tigris have raised the uprising against the Parthians, which lasted seven years.

The Mesopotamian rebellion in 116-117 CE, enveloped the territories previously occupied by Romans during their campaign against the Parthian Kingdom. Roman and

Byzantine Age authors had different views which they left describing the rebellion itself, its reasons and participants. One of the potential interpretations focuses on the hypothetical connection between the rebellion in Mesopotamia and Jewish rebellions in Egypt, Cyrenaica and Cyprus that collapsed in 115-117 CE. Author compares the texts of Eusebius and Dio Cassius and states, that the late Eusebius and other authors probably recorded Roman preventive activity with the purpose not to allow the Jewish rebellions to spread in Mesopotamia. The Mesopotamian rebellions itself possibly had a polyethnic character and weren't connected with the idea of Jewish rebellions in the Eastern Mediterranean and Egypt in that period.

Keywords: Roman Empire, Parthia, Armenia, Middle East, foreign policy, limes, political propaganda, military campaigns.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Гуменний В. Л. Східна місія Германіка Цезаря (18-19 рр. н.е.) крізь призму офіційних актів сенату. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Випуск 44. Том.2. С. 28-31.
2. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.
3. Гуменний В. Л. Храм Марса Месника (Templum Martis Ultoris) та офіційна пропаганда східної політики Риму в епоху Августа. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Випуск 45. Том.2. С. 124-128.
4. Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н.е.: стан і перспективи археологічних досліджень. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Випуск 11. С. 36-48.

5. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.

6. Гуменний В. Л. Образ Парфянських кампаній Антонінів і політична пропаганда Римської імперії у II ст. н. е. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2016. Випуск 38. С. 219-233.

7. Гуменний В. Л. Офіційна пропаганда і східна політика Римської імперії у першій половині I ст. н.е. (за нумізматичними джерелами). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 28. С. 190-202.

8. Гуменний В. Л. Римська військова присутність у Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2017. Випуск 40. С. 184-196.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження і засвідчують його апробацію:

9. Гуменний В. Л. Календарні системи і проблема романізації східних провінцій Римської імперії у I ст. до н.е. – III ст. н.е. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.)*. Харків, 2013. С. 59-60.

10. Гуменний В. Л. Епідемія Антонінів та східні провінції Римської імперії у др. пол. II ст. н.е. *Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених*. Київ, 2013. Вип. VI. С. 7-9.

11. Гуменний В. Л. «Mansiones Parthicae» («Σταθμοί Παρθικοί») Ізидора Харакського: географія, стратегія та східна політика Римської імперії на початку I ст. н.е. *Чорноморські читання: матеріали I Всеукраїнської історичної наук. – практ. конф., присвяч. 100-річчю з дня народження С. А. Секеринського та О.І. Домбровського, м. Сімферополь, 14-15 березня 2014 р.* Сімферополь: ЧП «Антиква», 2014. С. 18 – 21.

12. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба Аршакідів і особливості східної політики Римської імперії в добу Юліїв – Клавдіїв. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.)*. Харків, 2014. С. 47-49.

13. Гуменний В. Л. Tabula Siarensis та Senatus consultum de Cn. Pisone patre: місія Германіка на Схід крізь призму актів Сенату. *Дні науки історичного факультету, присвяченні 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2014. Том 2. С. 300 – 305.

14. Гуменний В. Л. Образи римо-парфянського протистояння у кінці I ст. до н.е. - на початку II ст. н.е. (за матеріалами нумізматичних джерел). *Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету"*. Київ, 2015. С. 328 - 332.

15. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація і еволюція форм та засобів східної політики Римської імперії у першій половині I ст. н.е. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.)*. Харків, 2015. С. 45-46.

16. Гуменний В. Л. Senatus consultum de Cn. Pisone patre у контексті взаємин Римської імперії та Парфії на початку I ст. н.е. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. Вип. XI. С. 156-162.

17. Гуменний В. Л. Templum Martis Ultoris та формування образу східної політики Риму в епоху Августа. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.)*. Харків, 2016. С. 39-40.

18. Гуменний В. Л. Tabula Siarensis та Senatus consultum de Cn. Pisone patre: офіційні акти сенату та східна політика Риму в епоху Тіберія. *Проблеми історії та археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, посвяченної 125-летию професора К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.)*. Харків, 2016. С. 32.

19. Гуменний В. Л. Римська військова пристуність в Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів (за папірологічними джерелами). *II Міжнародна науково-практична конференція питання всесвітньої історії / Матеріали конференції 10 листопада 2017 р., м. Дрогобич*. Дрогобич, 2017. С. 139-142.

20. Гуменний В. Л. «Зайняв Фраат престол Кіра»: образ Парфії і пам'ять про Ахеменідів в римській літературній традиції доби Августа. *XXI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (17-18 листопада 2017 р.)*. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2017. С. 10-11.

21. Гуменний В. Л. Військові гарнізони на території Близького Сходу і парфянські кампанії Риму у II – на початку III ст.н.е (за епіграфічними джерелами). *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2018. Випуск XII. С. 166-171.

22. Гуменний В. Л. Осроена у контексті римської політики на Сході під час парфянської кампанії Траяна. *Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина», 17-18 травня 2018 року / Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка*. Київ, 2018. С. 43.

23. Humennyi V. Garrisons of Syria and Rome's military strategy during the late second-early third centuries CE Parthian campaigns: the case of Dura-Europos. *24. International Limes Congress. Serbia, September 2018. Book of Abstracts*. Belgrade, 2018. P. 47.

24. Гуменний В. Л. Р. Euphr. і окремі проблеми римської військової присутності на території Сирії впродовж першої половини III ст. н. е. *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.)*. Харків, 2018. С. 24-28.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
SUMMARY	6
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Стан наукової розробки теми	24
1.2. Джерельна база дослідження	35
1.3. Методологія дослідження	42
РОЗДІЛ II	
ОБРАЗ ПАРФІЇ У РИМСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ, ЛІТЕРАТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ ТА	
ПРОПАГАНДІ ПРИНЦИПАТУ	53
2.1. Образ Парфії та римо-парфянського протистояння у римській греко- і латиномовній традиції ранньої імперії	53
2.2. «Парфянське питання» в контексті політичної пропаганди принципату	86
РОЗДІЛ III	
ПОЛІТИЧНІ КОНТАКТИ РИМУ І ЦАРСТВА АРШАКІДІВ: СТРУКТУРА І	
МЕХАНІЗМИ.....	108
3.1. Формування та трансформація основних принципів «східної політики» Риму в добу принципату	108
3.2. Римська провінційна адміністрація і її роль у реалізації зовнішньої політики Риму на Сході	117
3.3. Проблеми реконструкції зовнішньополітичного курсу Парфії	122
РОЗДІЛ IV	
ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ РИМО-ПАРФЯНСЬКИХ ВЗАЄМВІДНОСИН... 137	
4.1. Військові зіткнення Риму і Парфії	137
4.2. Близький Схід і лімесна політика Риму в добу ранньої імперії	160

РОЗДІЛ V

ПРИКОРДОННІ ТЕРИТОРІЇ ТА НАСЕЛЕННЯ МІЖ РИМОМ І ПАРФІЄЮ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СТАНОВИЩА	181
5.1. Вірменія та «Regna Minora».....	181
5.2. Міські центри та населення Близького Сходу	198
ВИСНОВКИ.....	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	216
ДОДАТКИ	258

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВДИ – Вестник древней истории

AE – L'Année épigraphique

ANRW – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt

BMCR – Bryn Mawr Classical Review

BSOAS – Bulletin of the School of Oriental and African Studies

CIIP – Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

CIS – Corpus Inscriptionum Semiticarum

FHG – Fragmenta Historicorum Graecorum

GGM – Geographici Graeci minores

GLICMar – The Greek and Latin Inscriptions of Caesarea Maritima

IGLS – Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie

ILS – Inscriptiones Latinae Selectae

JRA – Journal of Roman Archaeology

JRS – Journal of Roman Studies

KP – Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike

PW – Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft

RIC – The Roman Imperial Coinage

ВСТУП

Актуальність теми. Антична історія уже тривалий час привертає увагу як науковців так і громадськості і особливе місце тут належить Стародавньому Риму, який не лише дав початок для багатьох явищ сучасного світу, але й продемонстрував особливі риси у своїх контактах з іншими державними утвореннями, в тому числі і з цивілізаціями Сходу. З огляду на це, зовнішня політика Риму досі не вичерпала себе як тематика для вивчення. Розширення невеликої общини у Лаціумі, на берегах Тібру, до масштабів держави, яка контролювала все Середземномор'я і значну частину відомої на той час ойкумени, досі викликає значний інтерес у дослідників античності.

На Сході, починаючи з доби пізньої Римської республіки, найбільш серйозним супротивником римлян була Парфія, боротьба з якою часто набувала гострих форм. Водночас взаємини Риму і царства Аршакідів демонструють нам цікаві приклади політичної взаємодії. Історія взаємовідносин цих двох потужних державних утворень античної доби являє собою проблему, без врахування якої неможливо зрозуміти як логіку і особливості римської зовнішньої політики у всіх її проявах чи історію римської армії на Сході, але й специфіку ситуації на значних територіях, які охоплюють як Близький Схід так і Кавказький регіон.

Незважаючи на тривалу дослідницьку традицію, існує чимало невирішених проблем у ключових питаннях, які стосуються діяльності римлян на міжнародній арені, зокрема у контексті їхніх контактів з Парфією. Концептуальні та конкретно-історичні питання критики та інтерпретації відомих і нововиявлених наративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел; проблеми стратегічної спрямованості римської та парфянської зовнішньої політики; історія прикордоння; історія римської армії у східних провінціях імперії; уявлення про «чужинця» і «ворога» у різноманітних сферах; питання потестарної імагології і формування образу правителя – це далеко не повний перелік дискусійних проблем, які потрапляють до поля зору істориків останніх десятиліть. Взаємовідносини Римської імперії з Парфією є тією темою крізь вивчення якої

дозволяє проаналізувати ці аспекти використовуючи нові методологічні підходи, і аналізуючи недоступні раніше джерел та концепцій. Усе перераховане зумовлює вибір теми, та її актуальність у контексті сучасного антикознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках теми «Археологічні пам'ятки Прикарпаття, Волині та Закарпаття у стародавню та ранньосередньовічну добу» (номер державної реєстрації: 0115U003957), яка виконувалась на кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки, та в контексті основних напрямків досліджень античної проблематики на історичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 14/1 від 27.01.2016 р.).

Метою дослідження є реконструкція політичних та військових форм контактів Римської імперії та Парфянського царства Аршакідів у епоху принципату.

Для досягнення мети передбачається виконання наступних **завдань**, які полягають у дослідженні:

- ступеня вивчення проблематики у історіографії;
- інформаційного потенціалу джерельної бази дослідження;
- образу Парфії, який був присутнім у римській ідеології, літературі та офіційній пропаганді Римської імперії у контексті політики Риму на Сході;
- шляхів формування зовнішньополітичної стратегії Римської імперії та Парфії з врахуванням сучасних методологічних підходів;
- механізмів та засобів політичної взаємодії Римської імперії та царства Аршакідів у обраний хронологічний період;
- участі військових з'єднань Риму у військових діях проти Парфії;
- безпосередніх військових конфліктів Римської імперії та Парфії;
- особливостей розташування та діяльності римської армії у близькосхідних провінціях імперії.

— ролі Вірменського царства, пограничних по відношенню до Риму і Парфії держав, народів і міських центрів у контексті протистояння Риму та Аршакідів;

Об'єктом роботи є взаємовідносини Римської імперії з Парфією.

Предметом вивчення виступають зовнішня політика Риму та Парфії, її форми і засоби обрані цими державними утвореннями у політичних та військових контактах.

Географічні рамки охоплюють здебільшого територію східної частини Малої Азії, Близького Сходу та Кавказу, де розгортались основні події військових та політичних контактів Римської імперії та царства Аршакідів. У широкому контексті ми залуцаємо відомості, які походять з різних територій тогочасних Римської імперії та Парфії і охоплюють територіальні масиви сучасної Євразії та північної Африки.

Хронологічні рамки роботи зумовлені поставленими метою та завданнями. Нижня хронологічна межа: 20-ті роки I ст. до н.е. – час встановлення принципату Августа, який співпадає з укладенням миру 20 р. до н.е. після протистояння, яке існувало між Римом і Парфією у 50-30-ті рр. I ст. до н.е. Верхня хронологічна межа: 20-ті роки III ст. н.е. – час політичної боротьби, внаслідок якої династія Аршакідів була усунута від влади у Парфії, а сама Парфянська держава трансформувалась у царство Сасанідів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що у ній:

Вперше:

– політику Римської імперії стосовно Парфії охарактеризовано використовуючи інструментарій потестарної імагології, зокрема через визначення ролі політики Риму на Сході для формування образу діяльності римського імператора та його оточення;

– комплексно проаналізовано відображення політики Риму стосовно Парфії у офіційній пропаганді ранньої Римської імперії;

– місія Германіка Цезаря висвітлюється в контексті аналогічних місій Марка Агріппи та Гая Цезаря Віпсаніана на Схід;

– охарактеризовано роль намісників провінцій у реалізації зовнішньополітичного курсу Римської імперії у взаєминах з Парфією;

– інтерпретацію проблеми існування інституту *dux ripae* у Дура Европос проведено в контексті зовнішньої політики династії Северів щодо Парфії.

Подальший розвиток отримали:

– вивчення образу Парфії у античній літературній традиції та пам'ятках матеріальної культури;

– дослідження історії Вірменії, Осроени, Адіабени, Гордуени та Софени у перші століття нової ери;

– аналіз римської військової присутності у східних провінціях імперії;

– характеристика внутрішньополітичної боротьби у царстві Аршакідів як чинника римо-парфянських взаємовідносин.

Доповнено і уточнено:

– рівень впливу Римської імперії та Парфії на розвиток Пальміри, Дура-Европос та Хатри;

– інформацію про перебування римських військових з'єднань на Сході;

– роль використання нумізматичного матеріалу у політичній пропаганді.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для підготовки фахових наукових публікацій та навчальної літератури з історії Стародавнього Риму, історії античної літератури, історії міжнародних відносин та історії Сходу. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані у навчальному процесі при розробці та вдосконаленні навчальних курсів присвячених античній історії, історії Сходу, а також можуть стати основою для поглиблення досліджень фронтирів Римської імперії та питань пов'язаних з військовою історією, історією політичних вчень та дотичних сфер.

Апробацію результатів дисертації автором було представлено під час роботи наступних наукових конференцій, семінарів та конгресів: V міжнародна наукова конференція «Одеські читання» (Одеса, 2013); Всеукраїнська наукова конференція «Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура» (Чернівці, 2013); VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих

учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013); 66-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2013); I Всеукраїнська історична науково – практична конференція Чорноморські читання, присвячена 100-річчю з дня народження С. А. Секеринського та О. І. Домбровського (Сімферополь, 2014); VII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету», присвяченні 180-річчю заснування Київського університету (Київ, 2014); 67-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2014); VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2015); 68-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2015); Міжнародна наукова конференція XI Читання пам'яті П. Й. Каришковського (Одеса, 2016); 69-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2016); X Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України», присвячена 125-річчю професора Костянтина Гриневича (Харків, 2016); IV Міжнародний науковий семінар «Текст і образ» (Київ, 2017); Міжнародна конференція «Актуальні проблеми всесвітньої історії» (Дрогобич, 2017); Міжнародна конференція XXI Читання пам'яті А. Кримського (Київ, 2017); «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина», міжнародна конференція до 70-ліття кафедри історії стародавнього світу і середніх віків КНУ імені Т. Шевченка (Київ, 2017); Міжнародна наукова конференція XII Читання пам'яті П. Й. Каришковського (Одеса, 2018); International Conference “Pecunia Omnes Vincit” Краків, 2018); Конференція «Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина» (Київ, 2018); XXIV International Limes Congress (Белград – Археологічний парк «Вімінаціум» (с. Старий Костолац), 2018); V Міжнародний науковий семінар «Текст і образ» (Київ, 2018); Конференція «Історія античного світу і середньовіччя в університетах України». До 40-річчя кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, 2018); під час звітних наукових

конференцій Львівського національного університету імені Івана Франка (2017-2018).

Окремі положення дисертаційної роботи були апробовані під час стажування автора дисертації у Варшавському університеті (2017).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження автором опубліковано 8 статей у фахових виданнях (у тому числі 4 статті у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз). Окрім того, до публікацій за темою дисертації належать тези та матеріали конференцій (16 публікацій), які додатково відображають результати та засвідчують апробацію дослідження.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі списку скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи становить 295 сторінок, з них основного тексту – 198 сторінок.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Римо-парфянське протистояння почало фахово розглядатись істориками ще від часів Е. Гіббона, який описуючи падіння Римської імперії, торкнувся військової діяльності Луція Вера на Сході. До загальних синтезів, де дослідники торкалися безпосередньо і римо-парфянських взаємин слід віднести працю Д. Равлінсона¹, яка стала фактично першим дослідженням написаним в такому ключі, де автор намагався проаналізувати історію Парфії концептуально пов'язавши її з іншими існуючими на території Ірану державними утвореннями (що зумовило і відповідну нахву дослідження Равлінсона, відповідно сьомою великою східною монархією на його думку стала держава Сасанідів).

Т. Моммзен у п'ятому томі «Римської історії»² охарактеризував зіткнення римлян і парфян, в основному слідуючи за джерелами і некритично сприймаючи деяку інформацію з них, при цьому пропонуючи свої оригінальні реконструкції з приводу окремих аспектів даної тематики, як, скажімо, датування початку походу Траяна 115 роком. Одну з вагомих узагальнюючих праць з історії Парфії, яка залишається актуальною і до сьогодні, створив у 1930-ті роки працівник Східного інституту Чиказького університету – Н. Дібвойз³.

У другій половині ХХ століття значну увагу політичній історії Парфії присвятили польські дослідники, зокрема представники наукової школи створеної професором Ягеллонського університету у Кракові Й. Вольським та його учнями. Ним було створено як загальний нарис історії Парфії⁴, так і цілу низку досліджень, які висвітлювали різні аспекти історії елліністичної доби. Окрім того, варто згадати праці таких представників цієї школи як Е. Домброва та

¹Rawlinson G. The sixth great Oriental monarchy; or The geography, history, & antiquities of Parthia, collected and illustrated from ancient and modern sources. New York : Dodd, Mead & company, 1873. 483 p.

²Mommsen T. Römische Geschichte. 5. Band. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian. Berlin, 1912. 520 s.

³Дибвойз Н. К. Политическая история Парфии / Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В. П. Никонорова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 816 с.

⁴Wolski J. L'Empire des Arsacides. Leuven, 1993. VII-219 p.

М. Я. Ольбрихт. Е. Домброва на сьогодні є одним з найпродуктивніших дослідників історії Парфії⁵. Ціла низка його розвідок присвячена ідеології та характеру царської влади Аршакідів, образу парфян у цілої низки античних авторів, тощо. Заснований ним часопис «Електрум» регулярно публікує дослідження пов'язані з історією Вірменії, Кавказького регіону та Близького Сходу в елліністично-римський період.

М. Я. Ольбрихт розпочав свою наукову діяльність з дослідження ролі кочівників у історії Парфії. Проведене дослідження було ним опубліковано у монографічному вигляді у 1990-ті роки⁶, після його наукової роботи в Німеччині звідки він згодом повернувся до Жешівського університету, де очолив кафедру стародавньої історії і сходознавства. Надалі, дослідник активно займався вивченням різних аспектів історії Парфії у I ст. н.е., наслідком чого стали його численні розвідки, які у 2013 році він опублікував у вигляді польськомовної монографії присвяченої внутрішньополітичним кризам у царстві Аршакідів від останньої третини I ст. до н.е. і до середини I ст. н.е.⁷. Праця написана на широкому фактичному матеріалі, але разом з тим, не зі всіма висновками дослідника можна погодитись, зокрема, його інтерпретація місії Германіка та утвердження на Вірменському престолі Зенона під тронним ім'ям Артаксія, як поразки Риму з огляду на певну нейтральність даної фігури не виглядає надто переконливою.

У радянській історіографії 40-60-х років важливими були роботи А. Бокщаніна⁸, присвячені римо-парфянським стосункам, які лягли в основу його докторської дисертації та опублікованої монографії у двох частинах. Важливим внеском радянських дослідників у 1950-60-ті рр., зокрема М. Д'яконова,

⁵ Dąbrowa E. Arsacid Dynastic Marriages. *"Electrum"*. 2018. 25. P. 73 - 83; Dąbrowa E. L' Asie Mineure sous les Flaviens. Recherches sur la politique provinciale, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1980; Dąbrowa E. La politique de l'état parthe à l'égard de Rome: d'Artaban II à Vologèse (ca. 11-ca. 79 de n.e.) et les facteurs qui la conditionnaient. Kraków, 1983. 182 p.

⁶ Olbrycht J. M. Parthia et ultiores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen. Munich, 1998. 377 p.

⁷ Olbrycht M. J. Imperium Parthicum. Kryzys i odbudowa państwa Arsakidów w pierwszej połowie pierwszego wieku po Chrystusie. Rzeszow, 2013. 288 s.

⁸ Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. Ч. 2. Система политического дуализма в Передней Азии. Москва, 1966. 300 с.

І. Д'яконова, та В. Лівшиця, стало опрацювання, публікація та переклад текстів знайденого господарського архіву з Старої Ніси⁹. Серед радянських та пострадянських російських дослідників слід також відзначити роботи Г. Кошеленка¹⁰, В. Ніканорова¹¹, В. Гаїбова¹², С. Новікова¹³, І. Пічикяна, А. Балахванцева, які опирались в тому числі і на значний масив археологічного матеріалу, який був здебільшого здобутий під час досліджень на тих територіях СРСР, які у давнину входили до складу Парфії.

У 1980-ті роки важливим кроком в дослідженні політичних інституцій Парфії стало виконане в Ленінградському відділенні Інституту сходознавства АН СРСР дисертаційне дослідження Е. Хуршудяна, де парфянські політичні та адміністративні інститути розглядались дослідником у порівнянні з добою Сасанідів¹⁴. Робота була опублікована німецькою у 1998 році і базувалась на ретельному термінологічному аналізі збережених даних сфрагістики, епіграфіки, тощо¹⁵. На жаль, з огляду на стан джерельної бази, реконструкція автором реалій парфянської доби виглядає значно скромніше порівняно з висвітленням інституцій часів Сасанідів.

Значну увагу політичній історії Парфії присвятив також А. Бівар, який написав узагальнювальний розділ для другої частини третього тому колективної Кембріджської історії Ірану¹⁶. Наприкінці ХХ ст. ми бачимо появу і інших праць

⁹ Дьяконов И.М., Лившиц В.А. Документы из Нисы I в. до н.э. Предварительные итоги работы. М.: Издательство восточной литературы. 1960. 151 с.

¹⁰ Кошеленко Г. А. Внутривосточная борьба в Парфии. *ВДИ*. 1963. № 3. С. 56 – 68.85.

¹¹ Никаноров В. П. Вооружение и военное дело в Парфии. Ленинград, 1987. 274 с.

¹² Гаилов В. А. Северный Иран в античное время (Мидия, Мидия Атропатена, Гиркания): автореф. дисс. ... к.и.н. Москва, 1990. 24 с.

¹³ Новиков С. В. Юго-Западный Иран в античное время. От Александра Македонского до Ардашира I. Москва, 1989. 184 с.

¹⁴ Хуршудян Е. Ш. Парфянские и сасанидские административные институты: автореф. дисс. ... к.и.н. Ленинград, 1990. 22 с.

¹⁵ Khurshudian E. Die parthischen und sasanidischen Verwaltungsinstitutionen: nach den literarischen und epigraphischen Quellen 3. Jh. v. Chr.-7. Jh. n. Chr. Verlag des Kaukasischen Zentrums für Iranische Forschungen, 1998. 323 s.

¹⁶ Bivar A. D. H. The Political History of Iran under the Arsacids. *The Cambridge History of Iran*. Vol. 3(1): The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Cambridge, 1983. P. 21-99.

узагальнюючого характеру, які присвячені проблемам джерелознавства історії царства Аршакідів¹⁷.

Вивчення образу Парфії в античній традиції репрезентоване працями Ш. Леруже¹⁸, Т. Бабніса¹⁹, Х. Зоннабенда²⁰. Важливою концептуальною роботою стала праця Р. Шаєгана, який спробував реконструювати політичну ідеологію Аршакідів²¹.

Дослідження О. Бандровського, Е. Віллера, М. Шмітта, Е. Лютвака, Б. Ісаака, Д. Маттінглі, П. Едвілла, С. Віттакера. С. Маттерн, які висвітлюють еволюцію зовнішньополітичного курсу Риму²². Слід відзначити і монографічне дослідження О. Петречка, присвячене зовнішній політиці Римської імперії у I ст. н.е.²³

Політичну культуру, ідеологію та пропаганду римлян досліджували А. Вітерлінг, К. Адо, М. Абрамзон²⁴, О. Гекстер. Окремо слід виділити у цьому

¹⁷ Quellen zur Geschichte des Partherreiches, Bd. 1: Prolegomena, Abkürzungen, Bibliografie, Einleitung, Indices, Karten, Tafeln. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren / Ursula Hackl (Hg.), Bruno Jacobs (Hg.), Dieter Weber (Hg.). Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 399 s.; Quellen zur Geschichte des Partherreiches, Bd. 2: Griechische und lateinische Texte, Parthische Texte, Numismatische Evidenz. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren / Ursula Hackl (Hg.), Bruno Jacobs (Hg.), Dieter Weber (Hg.). Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 649 s.; Quellen zur Geschichte des Partherreiches, Bd. 3: Keilschriftliche Texte, Aramäische Texte, Armenische Texte, Arabische Texte, Chinesische Texte. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren. / Ursula Hackl (Hg.), Bruno Jacobs (Hg.), Dieter Weber (Hg.). Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 520 s.

¹⁸ Lerouge C. L'image des Parthes dans le monde gréco-romain. Du début du ier siècle av. J.-C. jusqu'à la fin du Haut-Empire romain. Stuttgart, 2007. 427 s.

¹⁹ Babnis T. Persowie, Medowie, Partowie w Pieśniach Horacego. *Nowy Filomata*. 20/2. 2016. S. 171–187.; Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC. *Classica Cracoviensia*. XX (2017). S. 5-44.; Babnis T. Sive aliquid pharetris Augustus parcet Eois. *Wschodnia polityka Rzymu w poezji Properejusza. Roczniki Humanistyczne*. 2018. Vol. LXVI. z. 3. S. 7-27.

²⁰ Sonnabend H. Fremdenbild und Politik: Vorstellungen der Römer von Ägypten und dem Partherreich in der späten Republik und frühen Kaiserzeit. Berna, Frankfurt am Main, Nova Iorque: Peter Lang, 1986.324 s.

²¹ Shayegan R. *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 539 p.

²² Бандровський О. Г. Римський менталітет та завдання зовнішньої політики Римської імперії в I-II ст. н.е. (дискурс греко- та латиномовних історичних традицій). *Карпатика*. Ужгород, 2008. Вип. 37. С. 72-94; Mattern S. *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*. Berkeley: University of California Press, 1999. 259 p.; Schmitt M. T. *Die römische Aussenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr: Friedenssicherung oder Expansion?* Franz Steiner Verlag, 1997. 211 s.; Luttwak E. *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*. JHU Press, 1979. 255 p.; Whittaker C. R. *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*. Routledge, 2004. 265 p.; Edwell P. *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. Routledge, 2007 p. 320 p.; Edwell P. *Trajan: Imperialism Victorious and Frustrated. A Companion to Roman Imperialism* / Ed. D. Hoyos. Brill, 2013. P. 251 - 265.

²³ Петречко О. *Зовнішня політика Римської імперії у I ст. н.е.* Львів, 1998. 102 с.

²⁴ Абрамзон М. Г. *Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи*. М., 1995. 748 с.

напрямку плідну працю українських дослідників – О. Петречка та А. Токарева²⁵. Теоретичне значення має нарис медієвіста М. Бойцова, який присвячений потестарній імагології, як сфері досліджень істориків²⁶. Георгій Кнабе звернув увагу на деякі вагомні риси римського менталітету, які впливали на їхній світогляд і поведінкові стратегії, зокрема у сфері сприйняття території та своїх сусідів²⁷.

П. Едвелл²⁸, Т. Кайзер, М. Зоммер, М. Гавліковський розглянули взаємини Риму з Парфією та Сасанідами акцентуючи свою увагу на подіях на середньому Євфраті, зокрема на історії Пальміри, Дура–Европос та інших міст, які опинялись в епіцентрі протистояння. П. Асдуріан, В. Курк'ян, Л. Грегорацці, С. Паясілян, К. Тревер, А. Степанян та український дослідник С. Литовченко досліджували роль Вірменії у системі римо-парфянських взаємин²⁹. Е. Бальтруш концентрував свою увагу на взаєминах римлян з юдейським населенням. М. Макавєєв, Л. Грегорацці, М. Шуоль висвітлювали проблеми історії Харакени³⁰.

К. Бутчер, М. Сартр, Ф. Міллар, С. Елкок, Т. Кайзер досліджували історію східних провінцій Римської імперії. І. Шіфман торкався проблематики соціальної історії Сирії в епоху принципату та історії Набатеї. М. Пані присвятив свою працю східній політиці Риму щодо Каппадокії, Вірменії та Мідії Атропатени³¹.

²⁵ Петречко О. Суспільно – політичний розвиток Римської імперії у I – на початку III ст. н.е.: від «відновленої республіки» до сенатської монархії. Львів: Видавничий Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.; Токарев А. Н. Становление официальной идеологии принципата императора Августа. Харьков, 2011. 268 с.

²⁶ Бойцов М. Что такое потестарная имагология? *Власть и образ: Очерки потестарной имагологии*. СПб.: Алетейя, 2010. С. 5-37.

²⁷ Кнабе Г. С. Историческое пространство и историческое время в культуре древнего Рима. *Культура древнего Рима*. Т. 2. М., 1985. С. 108-112.

²⁸ Edwell P. Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control. Routledge, 2007 p. 320 p.

²⁹ Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr: Ein Abriss der Armenischen Geschichte in dieser Period. Freiburg, 1911. 196 s.; Тревер К.В. Очерки по истории культуры древней Армении (III в. до н. э. — IV в. н. э.). М. Л., 1953. 293 с.; Kurkjian V. M. A History of Armenia. Armenian General Benevolent Union of America, 1958.; Payaslian S. The History of Armenia. Palgrave Macmillan, 2007. 296 p.; Степанян А.А. Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме. *Историко - филологический журнал*. Ереван, 1976. № 3 (173). С. 171 – 183; Литовченко С. Д. Римсько-вірменські відносини в I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступення кандидата історичних наук . Харків, 2003. 20 с.

³⁰ Макавєєв Н. А. Регион Персидского залива в селевкидо-парфянское время: автореф. дисс. ... к.и.н. М., 2011. 22 с.; Schuol M. Die Charakene: ein mesopotamisches Königreich in hellenistisch-parthischer Zeit. Franz Steiner Verlag, 2000. 554 p.; Gregoratti L. A Parthian Harbour in the Gulf: the Characene *Anabasis, Studia Classica et Orientalia*. Rzeszów, 2011. №2. P. 209 – 229.

³¹ Pani M. Roma e i re d'Oriente da Augusto a Tiberio (Cappadocia, Armenia, Media Atropatene). Bari: Adriatica Editrice, 1972. 300 p.

М. Марцьяк зосередив свою увагу на студіях невеликих прикордонних царств на східному прикордонні Риму. Важливою була дискусія, яка розпочалася у 1970-ті роки після виходу праці Е. Лютвака і триває досі, стосовно того чим були фронтери Стародавнього Риму. Найактивнішу участь в ній взяли Б. Ісаак, С. Віттaker, Е. Віллер, Д. Бріз. Значне місце в згаданій дискусії мали матеріали археологічних досліджень проведених М. Ростовцевим, Ф. Кюмоном, С. Паркером Томпсоном, Д. Кеннеді, М. Гавліковським, С. Джеймсом.

М. Шамон, М. Ангеллі – Бертінеллі, Й. Вольський, написали розділи присвячені східній політиці Антонінів для багатотомного фундаментального видання «Піднесення і занепад Римського світу». П. Едвелл розглянув взаємини Риму з Парфією та Сасанідами акцентуючи свою увагу на подіях на середньому Євфраті, зокрема на історії Пальміри, Дура – Европос та інших міст, які опинялись в епіцентрі протистояння. К. Штробель та Е. Бірлі створили біографії Траяна та Марка Аврелія, де зупинились і на епізодах їхніх східних походів³².

К. Алієв охарактеризував кавказьку Албанію у системі міжнародних взаємин у античний період³³. Фахівець з історії сарматів, С. Перевалов, опублікував своє бачення римської стратегії на Кавказі в часи Адріана, опираючись на твори Арріана³⁴. Д. Браунд розкрив еволюцію взаємин Риму і союзних царств³⁵.

Б. Ісаак, Е. Бірлі, Е. Домброва, І. Гайнс, П. Голдер, Д. Кеннеді, Д. Кемпбелл, М. Шпейдель, Н. Поллард, О. Тентеа, О. Махлаюк, А. Колобов, А. Негін розглядали різні питання присвячені історії римської армії як вцілому, так і на східному прикордонні та у протистоянні з парфянами³⁶. В. Ніканоров, К. Якуб'як,

³²Strobel K. Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte. Regensburg: Friedrich Pustet, 2010. 479 s.; Birley A. Marcus Aurelius: A Biography. Routledge, 1993. 336 p.

³³ Алиев К. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992. 238 с.

³⁴ Перевалов С. Римская стратегия на Кавказе в каппадокийское легатство Флавия Арриана. *Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов. Текст, перевод, комментарий*. М.: Памятники исторической мысли, 2010. С. 299 – 339.

³⁵Braund D. Rome and the Friendly king. Taylor & Francis, 1984. 226 p.

³⁶ Isaac B. The Limits of Empire: The Roman Army in the East. Oxford: Oxford University Press, 1990. 492 p.; Isaac B. The Near East Under Roman Rule: Selected Papers. Brill, 1998. 481 p.; Birley A. R. Senators as Generals. *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley/ Hsg. Géza Alföldy, Brian Dobson, Werner Eck*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000. S. 97 - 121; Haynes I. Military service and cultural identity in the auxilia. *The Roman army as a community*. Journal of Roman Archaeology supplementary series, 34. Portsmouth, 1999. P. 5 - 14; Holder P. Auxiliary deployment in the reign of Hadrian. *Documenting the Roman army: essays in honour of Margaret*

Д. Кеннеді розглядали окремі питання пов'язані з армією та військовим мистецтвом Парфії³⁷.

Варто згадати і те, що перед істориками починаючи з 1970-х років постало питання логіки діяльності римлян і її загальної спрямованості й планування. Після праці Е. Люттвака³⁸, який спробував розглянути римську зовнішню політику як своєрідну "велику стратегію", дискусія набула нових сил. Спроби розглядати лімес у контексті його еволюції (виділяючи III етапи наступної), та римську діяльність, як чітко продуману оборонну стратегію викликали як захоплення так і значну критику. Якщо А. Ферріл в цілому погоджувався з існуванням певної стратегії і лише пропонував певні зміни до схеми Люттвака³⁹, то К. Віттaker⁴⁰ і Б. Ісаак⁴¹ піддали подібну концепцію нищівній критиці. Обидва дослідники на прикладах відповідно західної і східної частини імперії показували не визначеність та ефемерність римської політики по відношенню до них. Для Віттакера, на заході лімес був зоною соціальних, культурних та економічних контактів з варварами, що й було його основною функцією, тоді як римська армія

Roxan. / Ed. J.J. Wilkes. London, 2003. P. 101-145; Holder P. Auxiliary deployment in the reign of Trajan. *Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie.* București : Acad. de la R.P.R. Inst. d'archeologie. 2006. P. 141-174; Holder P. Observations on the inner faces of auxiliary diplomas from the reign of Antoninus Pius. *Corolla Cosmo Rodewald. Monograph Series Akanthina 2.* Gdansk: Foundation for the Development of Gdansk University, 2007. P. 151-171; Kennedy D. Settlement and Soldiers in the Roman Near East. Ashgate. Varorium, 2013. 288 p.; Campbell B. J. War and Society in Imperial Rome. 31 BC-AD 284. Psychology Press, 2002. 208 p.; Campbell J. B. The Emperor and the Roman Army: 31 BC - AD 235. Oxford University Press, 1984. 468 p.; Speidel M. A. Heer und Herrschaft im Römischen Reich der hohen Kaiserzeit. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2009. 706 s.; Speidel M. Connecting Cappadocia. The Contribution of the Roman Imperial Army. *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods. PONTICA ET MEDITERRANEA.* Cluj-Napoca, 2014. Vol. III. P. 625-641; Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000. 349 p.; Tentea O. Ex Oriente ad Danubium. The Syrian auxiliary units on the Danube frontier of the Roman Empire. București: MEGA Publishing House, 2012. 234 p.; Махлаюк А. Армия Римской империи очерки традиций и ментальности. Нижний Новгород, 2000. 236 с.; Махлаюк А. В. Традиции, ментальность и идеология римской императорской армии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Нижний Новгород, 2004. 47 с.; Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений. Пермь, 1999. 132 с.; Негин А. Е. Вооружение римской императорской армии: экономические, технологические и организационные аспекты производства и снабжения: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наукю Нижний Новгород, 2011. 25 с.

³⁷ Никаноров В. П. Вооружение и военное дело в Парфии. Диссертация на соискание уч. ст. канд. ист. наук. Ленинград, 1987. 274 с.; Jakubiak K. A Persian Response. The Organization of Defence in Mesopotamia under the Parthians and Sasanians. *Understanding the Past.* Warsaw, 2009. P. 155-163.

³⁸Luttwak E. The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third. JHU Press, 1979. 255 p.

³⁹ Wheeler E. L. Methodological limits and the mirage of Roman strategy: Part 1... P. 10.

⁴⁰Whittaker C. R. Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire. Routledge, 2004. 265 p.

⁴¹ Isaac B. The Limits of Empire: The Roman Army in the East. Oxford: Oxford University Press, 1990. 492 p.

на сході імперії, на думку Ісаака, була інструментом для контролю над провінціями⁴². Основна думка Б. Ісаака полягає в тому, що не варто говорити про будь-яку римську стратегію, у сучасному модернізованому варіанті⁴³. Розташування римських військ у містах і проблеми їх практичного використання для оборони провінцій, не дозволяють стверджувати про існування продуманої та чіткої політики у регіоні. Римляни розглядали цей регіон цілковито по-іншому, навіть не у категоріях контролю над територіями, оскільки джерела здебільшого фіксують контроль над певними групами населення чи певними народами, на основі чого, як вважає Ісаак, варто цілком по-іншому розглядати територіальні уявлення римлян⁴⁴.

Більше того, римська армія майже завжди виявлялась слабопоінформованою про території де їм доводилось вести бойові дії⁴⁵. Ці відомості часто були фрагментарними і ми не можемо говорити про існування спеціалізованої розвідки. Міста на зразок Пальміри чи Дура-Европос були не стільки оборонними населеними пунктами, скільки контрольними поселеннями на торговельних шляхах⁴⁶. Римські укріплення на Середньому Євфраті, як припустив у свій час Ісаак, і чию думку підтримав Н. Поллард, мали здебільшого економічне значення⁴⁷.

У розташуванні самої римської армії у Сирії та інших східних провінціях, варто виділяти дві тенденції – одна частина військ, яка стояла безпосередньо у прикордонних містах, частково може розглядатись як така, що мала нести певну умовно-оборонну функцію, натомість, війська всередині Іудеї чи Сирії просто розташовувались там на постоях і при виникненні конфлікту могли перекидатись в інші області⁴⁸, як на схід під час військових дій ще від часів республіки чи Юліїв-Клавдіїв перекидали частини з Дунайського лімесу.

⁴² Ibid. – P. 101 – 161.

⁴³ Ibid. – P. 372 – 419.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Roth J. P. *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. - A.D.235)*. Brill, 1999. 399 p.

⁴⁶ Isaac B. *The Limits of Empire...* P. 269 – 311.

⁴⁷ Pollard N. *Soldiers, Cities, and Civilians...* P. 272.

⁴⁸ Isaac B. *The Limits of Empire...* P. 120-153; 311-333; 337-370.

Цікаве у цьому контексті використання у свою чергу східних з'єднань на Дунайському лімесі, яке, як показав останніми роками О. Тентеа, мало масовий характер⁴⁹. Ф. Міллар⁵⁰ та Д. Кемпбелл⁵¹ висунули тезу, що ми не можемо говорити про професійних воєначальників у Давньому Римі, у дещо зміненому вигляді вона фігурує у розробках Е. Бірлі⁵². Як аргумент, використовується також риторика римських військових трактатів, для яких відсутнє геополітичне планування і мова у яких йде про досить загальний образ "ворога".

Інший підхід у питанні розгляду існування римської стратегії обрав Е. Віллер⁵³. Війна в античному світі була складним явищем і якщо греки і римляни не вживали відповідних термінів у своїх військових трактатах, то це ще не означає, що їх не було як таких. Використання рік як природніх бар'єрів було вкрай специфічним явищем, що стосується і кордону по Євфрату⁵⁴, який по суті розділяв у верхній течії території населенні вірменами, і окрім того, роль Євфрату як оборонного рубежу була завжди вкрай сумнівною, оскільки його форсування і переправа здебільшого не викликала труднощів⁵⁵. Критикуючи Ісаака, Віллер у свою чергу забуває про анексію Коммагени і про розташування римських військ у Зевгмі, що вказує на значну роль, яку римляни приділяли контролю над переправами. Римляни надавали перевагу наступальній стратегії і превентивним ударам.

Не менш серйозною є і дискусія довкола самого терміну лімес⁵⁶. Від часів Теодора Моммзена його почали вживати для позначення укріпленого кордону імперії. Проте як показує аналіз, приблизно з I ст. до н.е. також почали використовувати для позначення дороги, яка необхідна для перекидання військ. Ця теза, на думку Е. Віллера спростовується джерелами, оскільки Тацит, Автори

⁴⁹Tentea O. *Ex Oriente ad Danubium. The Syrian auxiliary units on the Danube frontier of the Roman Empire*. Bucureşti: MEGA Publishing House, 2012. 234 p.

⁵⁰ Millar F. *The Emperor in the Roman World*ю Bristol Classical Press, 1977. 656 p.

⁵¹ Campbell J. B. *The Emperor and the Roman Army: 31 BC - AD 235*. Oxford University Press, 1984. 468 p.

⁵² Birley A. R. *Senators as Generals ...* S. 97 - 121.

⁵³ Wheeler E. L. *Methodological limits and the mirage of Roman strategy: Part 1... P. 7 - 41*.

⁵⁴ Wheeler E. L. *Rethinking the Upper Euphrates Frontier... P. 505-511*.

⁵⁵ Wheeler E. L. *Methodological limits and the mirage of Roman strategy: Part 1... P. 32-35*.

⁵⁶Isaac B. *The Meaning of Limes and Limitanei in Ancient Sources. The Near East Under Roman Rule: Selected Papers*. P. 345-388.

життєписів Августів вказують на лімес як на укріплення⁵⁷. Те, що у Сіаренській таблиці і у тексті Плінія, згадується про кордон з парфянами, додатково свідчить про недостатню обґрунтованість окремих тез ревізіоністів, які прагнуть відмовитись від концепції лімесу⁵⁸. Римляни не бачили проблеми в тому, щоб проводити наступальну політику, але це не означає, що вони не згадали поняття кордону чи не мали уявлень про те, як організовувати оборону своїх територій. Свідченням останнього є «Диспозиція проти аланів» Арріана, яка і хоч і описує події постфактум, але демонструє нам чітко скоординовані дії, спрямовані на захист територій в разі вторгнення ворога⁵⁹.

Розглядати римські війська на Сході виключно як інструмент контролю над провінціями також невірно, і якщо стосовно Юдеї ще можна знайти певні аргументи, то у випадку з Сирією та Аравією тут виникають суттєві проблеми. Виключна прив'язка пересування римських військ до Євфрату також виглядає не надто переконливо. Д. Кеннеді слушно зауважив, що концепції Ісаака побудовані в основному на матеріалі з Юдеї і тому викликаються серйозні зауваження⁶⁰.

Також дослідники почали приділяти більшу увагу аналізам джерел, намагаючись розглянути їх з метою вивчення менталітету та ідеологічних концептів діяльності римлян. Цей підхід знайшов підтримку як у зарубіжній⁶¹ так і у вітчизняній історіографії⁶². З'явилися також дослідження, які розглядають діяльність Аршакідів та Сасанідів у подібному ключі⁶³.

Г. Кнабе звернув увагу на деякі вагомні риси римського менталітету, які впливали на їхній світогляд і поведінкові стратегії, зокрема у сфері сприйняття

⁵⁷ Wheeler E. L. Methodological limits and the mirage of Roman strategy: Part 1. ... P.7 - 41.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Перевалов С. Римская стратегия на Кавказе ... С. 299-339.

⁶⁰ Kennedy D. Review on Isaac B. The Limits of Empire. *Bryn Mawr Classical Review*. / [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://bmcr.brynmawr.edu/1990/01.01.12.html>.

⁶¹ Schmitt M. T. Die römische Aussenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr: Friedenssicherung oder Expansion?. Franz Steiner Verlag, 1997. 211 s.; Potter D. The Limits of Power. *A Companion to Roman Imperialism* / Ed. D. Hoyos. Brill, 2013. P. 319 – 333; Никишин В. О. Чужеземные народы в произведениях Цицерона, Цезаря и Саллюстия: к вопросу о сущности римского "шовинизма" в I в. до н.э. – Автореф. дис. На соиск. уч. ст. к.и.н. М., 2000. 17 с.

⁶² Бандровський О.Г. Римський менталітет та завдання зовнішньої політики Римської імперії в I-III ст. н.е. (дискурс греко- та латиномовних історичних традицій). С. 60-72.

⁶³ Shayegan R. *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 539 p.

території та своїх сусідів⁶⁴. Політичну ідеологію царства Аршакідів та спрямованість їх зовнішньої пролітики досліджували Й. Вольський, Е. Домброва та Р. Шаєган. К. Геус, К. Кларк⁶⁵, О. Подосінов, К. Люшечкіна⁶⁶, прослідковували трансформацію географічних уявлень римлян.

Н. Андрейд у своїй дисертації та монографії проаналізував образ місцевого семітського населення в античній традиції, ідентичність та ідентифікацію уродженців Сходу, та контакти двох культурних ареалів⁶⁷.

Серйозним кроком у дослідженні парфянської проблематики, у першій третині ХХ століття, стали початки археологічних досліджень Селевкії на Тигрі та Дура – Европос, під керівництвом мігранта з Російської імперії, Михайла Ростовцева, який після 1917 року полишив посаду професора Петербурзького університету і після кількох років міграцій Європою осів у США, де став провідним фахівцем у Єльському університеті. Його праця «Караванні міста» стала наслідком дослідження пам'яток Близького Сходу римського часу⁶⁸. Окрім цього, важливим етапом його діяльності стала публікація попередніх та кінцевих звітів присвячених археологічним дослідженням Дура-Европос. У 1980-1990-ті ці дослідження продовжувала французька експедиція під керівництвом П. Леріша, проте значна частина результатів її роботи досі неопублікована. С. Джеймс на початку 2000-х років працював над проектом, який акцентував свою увагу на новій інтерпретації цілої низки важливих аспектів перебування римської армії в Дура-Европос. Під час своєї роботи дослідник використовував як неопубліковані матеріали експедиції Ростовцева, так і проводив польову роботу працюючи у експедиції Леріша. Здобуті в процесі дослідження результати готуються до публікації і повинні побачити світ у 2019 році.

⁶⁴Кнабе Г.С. Историческое пространство и историческое время в культуре древнего Рима. *Культура древнего Рима*. Т. 2. М., 1985 С. 108-112.

⁶⁵ Clarke K. *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 407 p.

⁶⁶ Люшечкина Е. В. *География Дионисия Периегета в контексте античной этноисторической традиции: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Москва, 2005. 21 с.

⁶⁷Andrade N. J. "Imitation Greeks": Being Syrian in the Greco-Roman World (175 BCE - 275 CE). PhD dissertation. University of Michigan, 2009. 461 p.; Andrade N. J. *Syrian Identity in the Greco-Roman World (Greek Culture in the Roman World)*. Cambridge University Press, 2013. 218 p.

⁶⁸Rostovtzeff M. *Caravan Cities*. Oxford, 1932. 296 p.

Д. Кеннеді здійснив титанічну працю по обстеженню римського лімесу в Йорданії. Л. де Джонг сконцентрувалась на вивченні археологічних матеріалів, які стосуються перебування римської армії на сході. Експедиція Турінського університету у Селевкії на Тигрі та Варшавського університету у Пальмірі, дослідження Д. Кеннеді та М. Шпейделя у Зевгмі – усе це внесло вагомий вклад у наші знання про Парфію і її конфлікти з римлянами. Варто також відзначити, що Турінським університетом видаються два важливих часописи у сфері вивчення парфянської історії – «Parthica» та «Mesopotamia». Перше видання фактично повністю присвячене публікації результатів різнопланових досліджень у сфері історії Парфії.

Таким чином, сучасні дослідження римо – парфянських взаємин опираються на вагомі здобутки своїх попередників у найрізноманітніших аспектах, проте враховуючи багатовимірність цих аспектів, лише опираючись на уже проведені дослідження, ми можемо побачити незаповнені лакуни, дискусійні питання та приступити до їх фахового розгляду.

1.2. Джерельна база дослідження

Характеризуючи стан джерельної бази, її тематично–інформаційне наповнення ми умовно можемо виділити кілька груп джерел в основу поділу яких слід прийняти їх походження, форму та змістовність.

Першою групою виступають **писемні джерела**. Серед авторів, які залишили свої відомості про римо-парфянські стосунки в епоху імперії особливе місце займають сучасники доби Августа. Серед них особливе місце займають поети доби Августа – Овідій, Гораций, Вергілій і Проперцій. У своїй поезії вони залишили як прямі так і опосередковані свідчення еволюції політики Августа стосовно Парфії. Тим не менш, варто пам'ятати і про значну обережність при використанні відомостей які залишили ці автори в якості історичного джерела. Тим не менш, повідомлення Овідія стосовно дедикації Храму Марса Месника і про зв'язок публічних заходів пов'язаних з освяченням храму слід вважати достовірними з огляду на те що вони були створені сучасником подій.

Добою Тіберія датується «Римська історія» Веллея Патеркула, цінність якої як джерела, також полягає в тому, що вона написана значною мірою сучасником подій. Інтерес вона становить зокрема з огляду на те, що Веллей був свідком зустрічі Гая Цезаря Віпсаніана та Фраата на Євфраті⁶⁹. Його текст і риторичні фігури які він вживає є показовим свідченням того, як римляни в епоху раннього принципату інтерпретували свої взаємини з парфянами. Важливим також є фрагмент у якому Веллей окреслює роль Євфрату як кордону між двома державами, показовим є також вживання ним епітетів на окреслення приналежності територій.

Ще одним автором, який створював свій твір в добу Тіберія був Страбон. «Географія» Страбона, як зазначав сам автор, була написана і з метою попередження невдач яких римляни зазнавали у боротьбі з германцями та парфянами в основному через відсутність інформації про території⁷⁰. Тим не менш, вона очевидно зафіксувала значну кількість важливих деталей і реалій стосовно взаємин римлян з парфянами та сприйняття римською етногеографічною традицією Парфії на початку I ст. н.е. Тим не менш, слід відзначити і сильний вплив грекомоновної елліністичної географічної традиції на конструювання нарративу Страбона. Разом з тим, наведена ним інформація специфічна тим, що римський географ фактично конструює образ Парфії як єдиного серйозного супротивника Риму на Сході і своїми виражальними засобами фактично урівнює дві держави у своєму становищі та впливі, що певною мірою перегукується з хронологічно більш пізніми повідомленнями Таціта.

Добою Флавіїв датуються твори Йосифа Флавія. Для нас інтерес становлять його праці «Юдейська війна» та «Юдейські старожитності». У них ми знаходимо цілу низку важливих відомостей стосовно історії взаємовідносин Римської імперії з державними утвореннями Сходу та Парфією. Йосиф Флавій у «Юдейській

⁶⁹ Connal R. T. Velleius Paterculus: The Soldier and the Senator. *Classical World*. Vol. 107(1). P. 49-62.

⁷⁰ Страбон. География / пер. Г. А. Стратановского. М., «Наука», 1964. 943 с.; *Strabonis Geographica* / A. Meineke. 1877. Vol. I – III.

війні»⁷¹ залишив нам описи ключових подій в епоху Флавіїв, зокрема, він є фактично нашим єдиним джерелом для вивчення проблеми ліквідації Коммагени.

На початку II ст. н.е. створили свої тексти Гай Светоній Транквілл та Публій Корнелій Тацит. Твори Публія Корнелія Таціта⁷² та Гая Светонія Транквілла присвячені здебільшого постатям та подіям I століття. Біографії римських імператорів створені Светонієм зафіксували цілу низку важливих відомостей Луцій Флавій Арріан відомий не лише як історик, але і як діяч римської провінційної адміністрації часів Адріана. Його «Парфіка» збереглась до нашого часу у фрагментах. У 135 р., як намісник Каппадокії він організовував оборону проти нападу аланів і залишив твори «Диспозиція проти Аланів». «Тактичне мистецтво», де описав основні особливості діяльності римських військ на прикордонні. Для нас становить інтерес також його «Індіка», та «Тактичне мистецтво»⁷³.

Вагомим джерелом є «Римська історія» політичного діяча і грекомовного автора III століття Діона Кассія Кокцеяна (Коккеяна). Частина його твору, присвяченні подіям, які нас цікавлять, не дійшли у оригінальному вигляді, а відомі завдяки епітомі візантійського автора XI століття Іоанна Ксифіліна, який на замовлення Михайла VII Дуки виконав епітоми 36-80 книг «Римської історії». Твір Діона носив компілятивний характер. Епітомовані повідомлення історика і досі залишаються основним джерелом для вивчення східної політики Антонінів⁷⁴.

Лукіан із Самосати залишив інформацію про кампанії Луція Вера. «Як варто писати історію» та «Лжепророк Александр» зафіксували початок військових дій

⁷¹ Fl. Josephi Opera omnia / Ed. K. E. Richter. 1826. 867 p.

⁷² C. Cornelii Taciti Annales / T. Kiesslingius. 1829. 465 p.

⁷³ Arriani Nicomediensis Scripta minora. – Lipsiae, Sumptibus et typis B. G. Teubneri, 1854. 188 p.; Arriani Nicomediensis Scripta minora/ Aedibus B.G. Teubneri. Lipsiae, 1885. 242 p., Arrianus Nicomedensis. Fragmenta / Ed. C. Muller. *FHG*. Vol. III. P., 1860. P. 586-601; Arriani Historia Indica. *GGM*. Vol. I. 1855. P. 306-369; Flavii Arriani quae extant omnia / Edidit A. G. Roos. 2002.–Vol. II.: Scripta minora et fragmenta. 324 p.; Арриан. Тактическое искусство/ Пер., комм., вступ. ст. А. К. Нефёдкина. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. 286 с.; Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов. М., 2010. 390с.

⁷⁴ Dio's Roman history / Translation by E.Cary. Loeb classical Library. London: W. Heinemann., 1925. Vol. VIII. 502 p.; Dio's Roman history / Translation by E. Cary. Loeb classical Library. London: W. Heinemann., 1927. Vol. IX. 596 p.; Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt / Edidit Vrsvlvvs Philippvs Boissevain. Fünf Bände. Berolini apud Weidmannos, 1895–1931.

162-163 pp. Під час війни, він знаходився у Антіохії, де в той час перебував зі своїм штабом Луцій Вер⁷⁵.

«Principia Historiae» Фронтона та його багата епістолярна спадщина допомагають при реконструкції окремих аспектів походу Луція Вера, оскільки Фронтон перебував у доволі тісному контакті з обома імператорами⁷⁶. Елій Арістід як уродженець і мешканець східних провінцій залишив унікальні дані про епідемію Антонінів. Його «Священні оповідки» показують поширення хвороби і способи її лікування. «Похвала Риму» фактично є апогеєм римського міфу і є цінним джерелом для вивчення римського менталітету.

Особливе місце займають твори Галена із Пергаму⁷⁷. Один з найвідоміших лікарів античності він залишив нам описи епідемії Антонінів які і до сьогодні лежать в основі спроб ідентифікації хвороби, визначення та уточнення маршруту її поширення та епідеміологічних наслідків.

Сучасником Траяна, був Пліній Молодший. X книга його епістолярної спадщини охоплює листи до імператора Траяна у той час коли сам Пліній був намісником малоазійської провінції Віфінії і Понту⁷⁸. Іншим його твором, який становить цінність для нашого дослідження, зокрема в питаннях політичної ідеології Риму, є «Панегірик Траяну».

Відомості про діяльність Адріана, Луція Вера, Марка Аврелія і Авідія Кассія нам подають «Автори життєписів Августів». Твір створено у IV столітті, а його авторство залишається дискусійним. Також цінною є інформація, яку ми зустрічаємо в тексті про т. зв. «Чуму Антоніна»⁷⁹.

«Історія від Марка Аврелія» Геродіана – один з важливих творів, де зокрема містяться ключові відомості про військо парфян та про військові кампанії доби Северів⁸⁰. Ритор Темістій у своїй XVI промові, подає згадки про кампанію Луція

⁷⁵Luciani Samosatensis Opera / Karl Jacobitz. In aedibus B. G. Teubneri. Leipzig, 1913. Vol. IX. 421 p.

⁷⁶The correspondence of Marcus Cornelius Fronto / Edited and translated by C. R. Haines. London, 1919. Vol. I-II.

⁷⁷Galeni Opera omnia. Leipzig, 1821—1833.

⁷⁸Письма Плиния Младшего: Книги I—X = Plini Secvndi Epistvlarvm: Libri I—X / М. Е. Сергеевко, А. И. Доватур; Отв. ред. А. И. Доватур. М.: Наука, 1982. 408 с.; Pliny. Letters and Panegyricus I, Books 1-7. Loeb Classical Library. Volume I. 1969; Pliny. Letters, Books 7-10. Loeb Classical Library. Volume II. 1969.

⁷⁹Scriptores Historiae Augustae ab Hadriano ad Numerianum/ H. Jordan et F. Eyssenhardt. Berolini, 1864. 603 p.

⁸⁰Herodianus: Ab excessu divi Marci libri octo / I. Bekker. Lipsiae, sumptibus et typis B.G. Teubneri, 1855. 245 p.

Квієта проти народу мардів⁸¹. «Сатурналії» автора V століття Теодозія Макробія містять опосередковані згадки про кампанії на Сході⁸². Йордан у «Римській історії» дає загальну оцінку діяльності принципсів і деколи навіть повідомляє невідомі іншим авторам факти, зокрема про статую Траяна на березі Перської затоки⁸³. Перші дві книги «Оповідді про війни» Прокопія Кесарійського, більш відомі як «Про війну з персами» містять згадки про попередні конфлікти на сході⁸⁴.

Амміан Марцеллін (Маркеллін)⁸⁵, Євсевій з Кесарії⁸⁶ залишили окремі згадки про події на сході. Флавій Євтропій у «Бревіарії від заснування Міста»⁸⁷, та Павло Орозій у «Історії супроти язичників»⁸⁸ також фрагментарно торкаються подій II ст. Хроніка Іоанна Малали⁸⁹, зокрема, його повідомлення про землетрус в Антіохії, лежить в основі більшості сучасних реконструкцій хронології походу Траяна. Цінними також є праці Зосима⁹⁰ та Іоанна Зонари⁹¹, «Етніка» Стефана Візантійського⁹² та «Суда»⁹³. Остання зберегла чимало фрагментів «Парфіки» Арріана.

Особливе місце займають праці, які мають виражене «географічне» та «етнографічне» спрямування. Підходи до цієї частини джерельної бази у сучасній історіографії надзвичайно різноманітні, але, мабуть, праві ті дослідники, які пропонують вирішувати питання точності і реальності географічних даних у кожному випадку конкретно. Більшість творів являли собою вияв «уявної географії», яка репрезентує не стільки точні дані, скільки уявлення, стереотипи та чутки про певні території.

⁸¹ Themistii Orationes ex codice mediolanensi / D. Dindorf. 1832. 971 p.

⁸² Macrobbii Ambrosii Theodosii Opera Quae Supersunt / L. von Jan. 1852. Vol. II.

⁸³ Jordanis Romana Et Gethica / T. Mommsen. 1882. 288 p.

⁸⁴ Procopii Caesariensis Opera omnia. Teubner, Leipzig, 1905–1913.

⁸⁵ Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt. – Berolini, apud Weidmannos, 1910–1915. Vol. I–II.

⁸⁶ Eusebii Pamphili Historiae ecclesiasticae libri X / adiecit F. A. Heinichen. Lipsiae: Kayser, 1827–1828; Eusebii Pamphili Chronicon Bipartum Graeco-Armeno-Latinum. Venetiis, 1818.

⁸⁷ Eutropi Breviarium ab urbe condita / ed. C. Wagener. Leipzig, 1884. 90 p.

⁸⁸ Paulus Orosius: Historiarum Adversum Paganos Libri VII. Thorunii, 1857. 346 p.

⁸⁹ Ioannis Malalae Chronographia / L. Dindorfii. Bonnae, 1831. 886 p.

⁹⁰ Zosimi comitis et exadvocati fisci historia nova / edidit L. Mendelssohn. Leipzig: Teubner, 1887. 396 p.

⁹¹ Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XIII–XVIII. Bonnae, 1897.

⁹² Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt / Ex recensione A. Meinekii. Berolini, 1849. 817 p.

⁹³ Suidae Lexicon / ex recognitione I. Bekkeri. Berolini, 1854. 1158 p.

Пліній Старший у своїй «Природничій історії» подає чимало географічних описів⁹⁴. В його тексті ми зустрічаємо і інформацію щодо становища цілого ряду територій, зокрема Пальміри. Традиція спроб практичного використання географічних знань знайшла своє вираження ще на рубежі ер, коли для онука Октавіана Августа – Гая Цезаря, який вирушав у Вірменію для врегулювання там династичних суперечок і здобуття власного авторитету, вихідцем з Харакени – Ісідором. Натомість сам текст Плінія і дослідження К. Мюллера у ХІХ ст. показали, що найімовірніше мова йде про одну особу, яка може бути ідентифікована з Ісідором Харакським) було створено своєрідний путівник – «Парфянські постої»⁹⁵. У ньому вказано основні населенні пункти і сам Ісідор скоріш за все опирався на інформацію отриману від торговців.

Періпл Еритрейського моря, проаналізований М. Бухаріним, потрібно розглядати у такому ж ключі⁹⁶. «Певтінгерова таблиця», «Ітинерарій Антоніна», «Ітинерарій Гая» – вагомні пам'ятки римської географічної думки. «Ітинерарій Антонінів» особливо важливий, оскільки демонструє трансформацію східного пограниччя імперії після війн ІІ століття. Особливе питання складає використання географічних текстів Клавдія Птолемея. На сьогодні тривають активні дослідження можливості верифікації даних які подає Птолемей шляхом їх перенесення на карти враховуючи недоліки системи Птолемея у якій він вів свої розрахунки і описи⁹⁷.

Окремий блок складають нарративні джерела створені ранньою сирійською християнською історіографією. Серед них східну політику Риму у ІІ-ІІІ ст. н.е. висвітлює «Арбельська хроніка» та так звана «Хроніка Зукніна». Певний інтерес складає також сирійська версія «Церковної історії» Євсевія.

Епіграфічні джерела представлені греко- і латиномовним матеріалом, а і семітомовним компонентом. Вони є ключовими для вирішення проблем, які

⁹⁴ Plinius Maior: Naturalis Historia / K. F. T. Mayhoff. Lipsiae: Teubner, 1906.

⁹⁵ Geographici Graeci Minores. Volumen Primum / Ed. K. Muller. 1855.

⁹⁶ Бухарин М. Д. Аравия, Средиземноморье, Восточная Африка, Индия: межрегиональные торговые связи и формирование единого историко-культурного пространства... С. 20-31.

⁹⁷ Geus K. Mobilität und auf dem Roten Meer... S. 226 – 240.

стосуються римської армії, зокрема ідентифікації певних з'єднань та встановлення місць їхньої дислокації (матеріали з Сирії, Палестини, Аравії, малоазійських провінцій Риму, Вірменії). Певний обсяг матеріалів дозволяє також поглянути та розвиток та еволюцію міст та полісів в складі царства Аршакідів (написи Селевкії на Тигрі, Дура – Европос, Хатри, Пальміри). Враховуючи активність у публікації даного типу джерел та постійне збільшення джерельної бази, слід визнати, що її аналіз є одним з найперспективніших напрямків у сучасних дослідженнях римської історії.

Зокрема саме у вигляді епіграфічної пам'ятки до нашого часу дійшов політичний заповіт Октавіана Августа – «Діяння божественного Августа». У контексті аналізу римської політичної ідеології раннього принципату та її зв'язку з зовнішньою політикою імперії особливе місце займає текст так званих «Decreta Pisana». Слід особливо виділити Сіаренську талицю та рішення сенату в справі Гнея Пізона, які дозволяють провести верифікацію повідомлень Таціта стосовно місії Германіка на Схід. Важливу роль для реконструкції загальної спрямованості та механізмів зовнішньої політики Риму у I ст. н.е. відіграє «Закон про імперій Веспасіана». Серед семітомовної епіграфіки значний інтерес становлять написи Пальміри, зокрема текст Пальмірського митного тарифу.

Нумізматичні джерела представлені монетним карбом Римської імперії та емісіями Аршакідів. Останні відомі нам з монетних дворів у Селевкії на Тигрі, Сузах, Екбатанах. Ми розглядаємо їх не лише як джерело для уточнення і верифікації хронології подій, але й як матеріал, який дозволяє розглянути ідеологію і пропаганду Антонінів та Аршакідів у контексті потестарної імагології.

Археологічні джерела. У зв'язку з складною ситуацією на Близькому Сході, археологічні дослідження у Сирії та Іраку припинені, як і знаходяться під загрозою ціла низка пам'яток. Але розкопки Хатри, Дура-Европос, Селевкії на Тигрі, Пальміри, Зевгми, Суз, дослідження системи дрібних поселень довкола Пальміри, вивчення римського лімесу у Йорданії – все це збагачує нас новими даними.

Серед збережних пам'яток матеріальної культури значне значення мають сюжети статуї Августа з Пріма Порта, монумента Луція Вера з Ефесу та тріумфальна арка Септимія Севера, які становлять для нас певний інтерес розкриваючи певні аспекти військового і ідеологічного плану.

Серед **папірологічних джерел** особливе місце належить папірусним знахідкам з Дура-Европос та папірусам знайденим у районі середньої течії Євфрату. Папіруси Дура-Европос містять в собі цілу низку документів створених в елліністичну та парфянському добу в історії міста, втім, основний масив збережених текстів датується кінцем II – серединою III ст. н.е. Більшість текстів походять з архіву *cohors XX Palmyrenorum*. Папіруси Євфрату являють собою цілу низку документів, які датуються серединою III ст. н.е. і опосередковано згадуючи перебування римських з'єднань у регіоні вони виступають важливим джерелом для реконструкції римської військової присутності у контексті конфлікту з Парфією.

Наявна джерельна база, попри свою фрагментарність і неоднорідність дозволяє нам вирішувати поставлені завдання. Незважаючи на нечисельність окремих груп джерел усі вони сукупно показують специфіку обраної теми та можливість її розробки.

1.3. Методологія дослідження

Методологічна основа дослідження визначає шлях, яким дослідник йде до вирішення поставлених перед ним завдань і відповідно вибирає наукові принципи та методи дослідження. В основі даної роботи лежить підхід, який пропонує відмовитись від модернізації при аналізі зовнішньої політики Риму. Починаючи з 90-х років XX ст. набув поширення підхід, який запропонував розглядати римську зовнішню політику у контексті менталітету та уявлень римлян. Ключовою в цьому контексті стала праця С. Маттерн⁹⁸, яка звернула свою основну увагу на питання формування зовнішньополітичного курсу. Оточення імператора, намісники провінцій, стереотипні і неповні уявлення – усе

⁹⁸ Mattern S. *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*. Berkeley, 1999. 259 p.

це для римлян було більш вагомим ніж холонокровне і логічне планування звичне для сучасної людини.

Відповідно до цього, в основу реконструкції римо-парфянських взаємовідносин у нашій роботі береться принцип за яким зовнішня політика розглядається крізь аспекти її формування та практичної реалізації, які відповідно знайшли відображення у різноманітних формах джерел. Аналізуючи формування римської зовнішньої політики, особливу увагу ми звертаємо на образ Парфії у римській наративній традиції⁹⁹. Аналіз наративної традиції здатен продемонструвати сприйняття зовнішньої політики імперії і спробувати досягнути її загальний курс та спрямованість. Конотації античних джерел відображають менталітет римлян та показують їхнє сприйняття як сучасних так і минулих подій. Водночас тут ми бачимо подвійний характер аналізу згаданої наративної традиції, з одного боку античні джерела повідомляють нам інформацію про парфян і про політику Риму на Сході і водночас вони несуть у собі пласт інформації, яка стосується римського менталітету і уявлень про «іншого» і про те, якою має бути зовнішня політика. Без врахування останнього чинника аналіз «первинного» пласту інформації щодо конкретних проявів римо-парфянських взаємовідносин просто неможливий. Відповідно, образ Парфії створений римською наративною традицією розглядається нами у контексті імагології – підходу, який вивчає уявлення певної культури про «іншого». В даному випадку, ми аналізуємо питання, як уявлення римлян про свого сусіда впливали на політику, яка здійснювалась як щодо Парфії так і стосовно сусідніх територій.

Аналіз частини проявів римської політики стосовно Парфії, зокрема відображення римської політики на Сході в офіційній пропаганді розглядається нами в контексті потестарної імагології. Як відзначає М. Бойцов, предметом потестарної імагології є вичення форумвання образу влади, зокрема комунікативного аспекту влади в процесі якого підтверджується або

⁹⁹ Див. зокрема: Lerouge C. *L'image des Parthes dans le monde gréco-romain. Du début du ier siècle av. J.-C. jusqu'à la fin du Haut-Empire romain.* Stuttgart, 2007. 427 s.; Sonnabend H. *Fremdenbild und Politik: Vorstellungen der Römer von Ägypten und dem Partherreich in der späten Republik und frühen Kaiserzeit.* Berna, Frankfurt am Main, Nova Iorque: Peter Lang, 1986.

заперечується легітимність існуючого ладу та проявляються очікування та побоювання різних груп як правлячих еліт так і підвладного населення¹⁰⁰. В доіндустріальних суспільствах такими засобами комунікації ставали першочергово ритуали, церемонії, зображення, окремі предмети, тощо. Для нашої теми, такими проявами римської політичної культури ставали як тексти, зокрема поетична та наративна традиція раннього принципату, так і архітектура, нумізматичний матеріал, скульптура, публічні заходи, тощо.

Потестарна імагологія має також прямий стосунок до вивчення релігійної традиції. У цьому ключі нами розглядається трансформація культу Марса Месника, який починаючи з доби Октавіана Августа активно використовувався для пропаганди повернення парфянами орлів легіонів Красса та Марка Антонія, які були втрачені ними під час їхніх кампаній на Сході. При цьому, потестарна імагологія, за означенням того ж М. Бойцова¹⁰¹ приречена бути принципово міждисциплінарною, і не може обмежуватись лише вивченням текстів, що особливо актуально для обраної нами проблематики з огляду на стан збереженої джерельної бази. Виходячи з компонентів, які здебільшого формують відповідні образи влади, потрібно відзначити, що займаючись вивченням одного з них, досліднику неодмінно доводиться мати справу з іншими.

При вивченні репрезентації зовнішньої політики Риму та її ролі у формуванні образів імператорської влади слід зважати і на походження та призначення певного образу, ареал його використання, обставини його поширення та трансформації. Образи влади, разом з тим, є полісемантичними. Саме тому, важливим є контекст використання тих образів, значення яких водночас могло різнитись для їхніх "творців" та "споживачів". Водночас слід розуміти що сучасним дослідникам далеко не завжди вдається реконструювати ці смисли, як з огляду на обмежений стан джерельної бази так і виходячи з уже згаданої багатозначності смислів, яка подекуди закладалась у певні ритуали, зображення чи об'єкти.

¹⁰⁰ Бойцов М. Что такое потестарная имагология? Власть и образ: Очерки потестарной имагологии. СПб.: Алетейя, 2010. С. 5-37.

¹⁰¹ Там же.

Ще однією теорією важливою для нашої роботи є концепція фронтиру. Первісно сформульована Ф. Тернером та трансформована О. Латімором і іншими дослідниками, вона знайшла своє яскраве відображення у дослідженнях Римської імперії. Так, прикордонні та порубіжні райони часто розглядаються дослідниками як своєрідна контактна зона¹⁰², яка у нашому випадку мала свою специфіку.

Питання фронтів Стародавнього Риму, їхнього призначення, досі залишається дискусійним з методологічної точки зору. За спостереженнями Д. Бріза, на сьогодні було створено більше двох десятків пояснень для інтерпретації завдань римських фронтів¹⁰³. У нашій роботі, східне порубіжжя Риму та територія сусідніх царств і західних сатрапій Парфії розглядається нами в контексті дипломатичної та військової історії, як контактна зона, населення якої стикалось як з різними проявами політичних трансформацій, з перебуванням римських військових з'єднань у регіоні, та безпосередніми військовими конфліктами Риму та Парфії. Особливе значення для нас займає аналіз перебування римських військових сил у східних провінціях імперії та проблеми військового контролю за районами верхньої та середньої течії Євфрату.

Основою нашого дослідження стали і загальнонаукові принципи: наукової об'єктивності, системності, контекстуалізації, критичного аналізу. Принцип наукової об'єктивності передбачає, що пізнання повинно бути безпристрасним. На його процес дослідження обраної наукової проблеми не повинні впливати загальні враження про природу досліджуваного; симпатії або навпаки, антипатії, власний настрій чи стан. Разом з тим, існує дискусія, а чи може історик загалом бути об'єктивним у своєму дослідженні, з огляду на підходи запровадженні прихильниками поструктуралізму та так званого «лінгвістичного повороту» в гуманітарних науках. На їхню думку, джерела, на основі яких дослідник здійснює реконструкцію неможливо повноцінно осягнути та інтерпретувати з огляду на різницю культур/досвідів/контекстів у яких вони були створені і у яких їх відповідно намагаються інтерпретувати. Так чи інакше, дослідник завжди серед

¹⁰² Isaac B. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford: Oxford University Press, 1990. 492 p.

¹⁰³ Breeze D. 2018. The Value of Studying Roman Frontiers. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, Vol. 1(1), p.1. DOI: <http://doi.org/10.16995/traj.212>.

величезної опції сенсів які несе джерело, обирає для свого «питальника» ті проблеми, які видаються йому актуальними або ж специфічно цікавлять його в контексті певних індивідуальних обставин. Відповідно до такого погляду на історичне пізнання, історичне дослідження виступає не стільки об'єктивною реконструкцією певних подій чи явищ, а відповідним текстовим нарративом створеним істориком відповідно до своїх суб'єктивних потреб і вражень від прочитаних джерел¹⁰⁴.

Ще більш ускладненою в цьому контексті є інтерпретація пам'яток матеріальної культури, причому як археологічних решток, які вимагають від дослідника використання специфічного інструментарію археології, так і скажімо з пам'ятками візуальної культури¹⁰⁵. Постає питання, чи може дослідник в доступних йому межах коректно інтерпретувати джерело, яке опинилось поза контекстом в у якому його було створено і контекст цей загалом невідомий і більш того, часто буває що саме контекст визначав інтерпретацію смислів джерела для його «споживачів-сучасників». Окрім того, джерело могло мати кілька сенсів, причому вони могли бути закладені/виникнути свідомо або ж несвідомо і часто протото неможливо визначити який сенс призначався для «споживача», чи визначався він контекстом, чи могли паралельно існувати кілька сенсів і чи «бачить» дослідник всі ці сенси в процесі своєї пошукової роботи та створення відповідної інтерпретації чужої хронологічно віддаленої культури.

Нам видається, що хоча й не можна з огляду на вищенаписане говорити про абсолютну еталонну неупередженість дослідника, разом з тим, це не повинно стати основою для крайнього релятивізму прихильники якого пропагують неможливість пізнання минулого апріорі, що подекуди використовується в контексті сучасних історичних досліджень не зовсім коректно¹⁰⁶. Частковий вихід з цієї проблеми, ймовірно, полягає в необхідності чіткої артикуляції дослідником

¹⁰⁴ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика. Дослідження з теорії знання про минуле. С. 117-137.

¹⁰⁵ Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. Psychology Press, 1999. 274 p.; Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome. / Ed. Susan E. Alcock, Mariana Egri, James F. D. Frakes. Getty Publications, 2016. 408 p.

¹⁰⁶ Савельева И. М., Полетаев А. В. Теория исторического знания. С. 240-258.

обмеженості своїх інтерпретацій та умовності проведених реконструкцій у випадках, де джерельна база не дозволяє повноцінно відповісти на питання, які його цікавлять. В такому випадку констатація неможливості повноцінної інтерпретації певної проблеми, на нашу думку, є більш коректним шляхом наукового пошуку ніж побудова необґрунтованих гіпотетичних теорій в основі яких лежить не підкріплений джерельною базою висновок, а бажання історика чітко дотримуватись створеної ним схеми.

Принцип системності передбачає, що предмет історичного дослідження має розглядатися у взаємозв'язку всіх його елементів і в його зовнішніх зв'язках¹⁰⁷. Так, цей принцип знайшов відображення і в структурі роботи, зокрема відповідні прояви зовнішньої політики Риму та Парфії структурно розглядаються у взаємозв'язку в основі якого лежить розуміння єдності структури досліджуваної проблеми. Так, відповідно до обраних методологічних принципів, обрана структура роботи вимагає аналізу цілої низки проблем, які відповідно до логіки аналізу матеріалу повинні розглядатись у відповідній структурній єдності. Першочергово в роботі аналізується образ Парфії створений римською літературною традицією та образи парфянської політики римських імператорів відповідно до того як вони репрезентували конкретні прояви зовнішньої політики і як вони впливали на трансформацію римської політики. Відповідно до цієї основи, в подальшому у роботі розглядаються конкретні механізми політичної та військової взаємодії, а відповідно до використання згаданої вище концепції фронтиру римо-парфянське пограниччя аналізується крізь призму функціонування військових структур, зокрема римського лімесу на Сході та виходячи з аналізу становища прикордонних царств, міст, населення і територій, які демонструють нам конкретні прояви механізмів політичної та військової взаємодії Римської імперії і Парфії.

Принцип критичного аналізу у роботі використано передовсім для опрацювання наявного джерельного матеріалу¹⁰⁸. Відповідно до

¹⁰⁷ Там же. С. 133-160.

¹⁰⁸ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. С. 38-76.

охарактеризованого вище стану джерельної бази роботи, слід відзначити, що використання цього принципу вимагало володіння відповідним інструментарієм критики як писемних джерел, так і пам'яток матеріальної культури та археологічних матеріалів. Окрім аналізу джерел, цей принцип було використано і при роботі з цілою низкою історіографічних концептів, теорій та припущень, які в даній роботі знайшли своє підтвердження або спростування. Приміром серед критично проаналізованих теорій варто виділити інтерпретацію візуального ряду монумента Луція Вера з Ефесу, критичне сприйняття загальних теоретичних побудов, які стосуються римської стратегії та лімесу у регіоні Близького Сходу, які часто робились опираючись на обмежене коло джерельного матеріалу. Відзначено необхідність більш комплексного археологічного вивчення регіону та продовження каталогізації епіграфічних знахідок та нумізматичного матеріалу. Особливо яскраво принцип критичного аналізу проявляється і при аналізі римський військових структур у Дура-Европос.

Серед загальнонаукових методів використаних в роботі назвемо методи системного підходу, аналізу, синтезу, індукції, тощо. Метод системного підходу використаний з огляду на описаний вище принцип системності і він виступав конкретним інструментом для реалізації на практиці охарактеризованого принципу.

Методи аналізу і синтезу виступали базовими для роботи з відповідним фактичним матеріалом взятим з історичних джерел, оскільки вони дозволяли як проводити його конкретний розгляд, так і робити відповідні теоретичні узагальнення, які були підкріплені відповідною логікою роботи з матеріалом.

Використані також були і спеціально-історичні методи дослідження, зокрема історико-компаративний, проблемно-хронологічний та історико-генетичний методи.

Історико-компаративний метод передбачав порівняльний аналіз широкого масиву залученого в роботі фактичного матеріалу. Порівняльний метод дозволяв реалізувати водночас два принципи: по-перше, він як виявляв спільні ознаки певних явищ/фактів, які в подальшому аналізувались і виявлені ознаки лягали в

основу певних спільних побудов і узагальнень, а по-друге, порівняльний метод дозволяв виявити ті унікальні ознаки предмета дослідження, які не мали відповідних аналогів і лягали в основу виділення того специфічного пласту інформації, який дозволяв провести дефініцію і більш чітко та коректно окреслити сутність явища, яке розглядалось. Скажімо, історико-компаративний метод широкомасштабно використовувався у всіх розділах роботи, з його допомогою у Розділі II проаналізовано творчість як синхронних так і різночасових авторів римської традиції, що дозволило виявити характерні особливості парфянського топосу античної традиції та прослідкувати його трансформацію і її причини. Іншим показовим прикладом є п'ятий розділ роботи, де аналіз становища окремих царств, міст та територій вимагав широкого порівняльного контексту. Важливим критерієм застосування порівняльного методу став вибір для порівняння синхронних або ж типологічно однакових/схожих проявів певних подій та явищ.

Проблемно-хронологічний метод передбачав аналіз та характеристику проявів римо-парфянського протистояння у взаємозв'язку як з хронологічно більш ранніми так і подальшими проявами певного явища. Сама структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом, який є базовим для вивчення предмета роботи. Усі вище охарактеризовані прояви римо-парфянського протистояння розглядаються у хронологічній перспективі.

Історико-генетичний метод передбачає встановлення зв'язків для вивчення становлення і генези певних конкретно-історичних явищ. Скажімо, ціла низка характерних рис римської політики щодо Парфії бере своє коріння в добу Республіки і відповідно повинна розглядатись в контексті трансформації цих ознак у нову епоху. Використання цього методу дозволило прослідкувати характерні риси діяльності римської провінційної адміністрації в добу імперії та встановити ті специфічні ознаки у цій проблемі, які відображають «тяглість» певних ознак, методів та повноважень. Також, історико-генетичний метод використано в контексті аналізу становища прикордонних міст, територій та

царств для визначення методів і особливостей політики Риму та Аршакідів щодо цих прикордонних утворень та її еволюції.

Спеціальну увагу варто приділити і термінології використаній в роботі, надалі ми зупинимося на авторському поясненні змісту, який у дисертації вкладається в терміни «офіційна ідеологія», «пропаганда», «стратегія», «зовнішньополітичний курс». Більшість з цих термінів очевидно походять з лексики сучасного політичного життя, тому постає питання, наскільки коректним та обґрунтованим є їх використання та вживання в роботі. Першочергово слід відзначити, що безумовно, жодне з цих понять не може бути повністю екстрапольованим для використання щодо античної епохи зі збереженням тих конотацій, які притаманні даному поняттю у нашу епоху.

Під офіційною ідеологією ми розуміємо комплекс уявлень джерелом яких виступає центральна влада і які поширені в певній культурі з огляду на використання владними інституціями різноманітних засобів для формування прийняттого для них погляду населення на певні ціннісні базові ознаки. Загалом офіційна ідеологія являє собою сукупність системних впорядкованих поглядів, які виражають інтереси владних кіл і які визначають ставлення спільноти і індивіда до різних форм соціальної дійсності та влади. У цьому контексті важливим є означення пропаганди та коректності використання цього терміну.

Під «пропагандою» ми розуміємо специфічну форму політичної комунікації, спрямованої на поширення в суспільстві певного світогляду, фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної позиції. З певними заувагами дослідники все ж приймають цей термін для античної доби¹⁰⁹. Основною проблемою тут залишається визначення масовості її

¹⁰⁹ Overtoom N. L. The Parthian Rival and Rome's Failure in the East: Roman Propaganda and the Stain of Crassus. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 57.4, 2017. P. 415-435; Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus / Ed. A. Powell. 1998. 180 p.; Witschel C. Propaganda für den Princeps? Mechanismen der kaiserlichen Repräsentation im Imperium Romanum. München. 2014. 446 s.; Kopij K. Teoria komunikacji a propaganda w numizmatyce rzymskiej. *Wiadomości Numizmatyczne*. R. LXI, 2017, z. 1–2 (203–204). S. 63-83.; Veyne P. Lisibilité des images, propagande et appareil monarchique dans l'Empire romain. *Revue historique*. 2002/1 (n° 621). P. 3-30. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М., 1995. 748 с.

характеру та реальної ефективності, скажімо, масштабна дискусія існує щодо використання римського нумізматичного матеріалу у офіційній пропаганді.

Терміном «стратегія» зазвичай розуміють загальний, недеталізований план певної діяльності, який охоплює тривалий період. З певними заувагами та обережністю цей термін все ж можна використовувати для характеристики римської діяльності, яка була спрямована на використання певних засобів для досягнення успіху у реалізації уявлень про форми політичного протистояння та взаємодії з іншими державними утвореннями античної доби¹¹⁰. В контексті цього, під «зовнішньополітичним курсом» у роботі фігурує певна сформована сукупність відносин держави з іншими політичними суб'єктами, яка характеризується наявністю певної послідовної позиції у використанні певних методів політичної взаємодії.

Щодо інтерпретації використаної в роботі географічної термінології, то варто зупинитись на термінології, яка має своє коріння в античну епоху та понять на позначення територій, які об'єднуються збірними термінами «Сирія», «Близький Схід», «Кавказький регіон».

Під терміном «Сирія» в роботі характеризується територія римської провінції Сирія, яка утворилась у 63/62 р. до н.е., але яка ти не менш постійно трансформувалась як в територіальному так і адміністративному плані¹¹¹. Під «Близьким Сходом» автор роботи розуміє території, які в античну добу входили до складу римських провінцій розташованих на сході сучасної Малої Азії, територію провінції Сирія та території, які охоплювали райони римської провінції Аравія (територія колишнього Набатеїського царства) та територій у течіях річко Тигр та Євфрат¹¹². Кавказький регіон – умовний термін на позначення територій Кавказької Іберії, Албанії, Вірменії, Мідії Атропатени та Софени. Більшість

¹¹⁰ Hanson V. D. *Makers of Ancient Strategy. From Persian Wars to the Fall of Rome*. P. 47; Luttwak E. *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*. JHU Press, 1979. 255 p.; Mattern S. *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*. Berkeley: University of California Press, 1999. 259 p.

¹¹¹ Butcher K. *Roman Syria and the Near East*. Getty Publications, 2003. 472 p.

¹¹² Тут ми опираємось на означення та територіальні рамки наведені Ф. Мілларом у вступі до його роботи Millar F. *The Roman Near East*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. 587 p. Див. також: Sommer M. *Difference, diversity, diaspora. Locating the middle Euphrates on imperial maps*. *Mediterraneo Antico*. Estratto, 2006. Anno IX. Fascicolo 2. P. 418 – 436.

наявних в роботі географічних термінів використовуються з врахуванням конотацій, які були їм притаманними у античній етногеографічній традиції¹¹³.

Таким чином, проведений аналіз стану вивчення обраної проблематики засвідчує, що римо-парфянські контакти ставали предметом наукового зацікавлення дослідників, як на рівні загальних синтез так і більш спеціальних проблемних досліджень, втім, у історіографії відсутній консенсус стосовно цілої низки ключових моментів взаємин Риму і Парфії в епоху принципату. Роль парфянських сюжетів у офіційній пропаганді доби принципату, місце Вірменії і дрібних царств та близькосхідних міст у контексті римо-парфянського протистояння, конкретні механізми політичних і військових контактів обраних як римлянами так і парфянами все ще залишаються науковими проблемами, які викликають суперечки серед дослідників.

Наявна джерельна база, попри свою фрагментарність і специфіку, представлена як широким спектром праць греко- і латиномовних античних і візантійських авторів та семітомовних пізньоантичних і раньосередньовічних хроністів, так і відповідним археологічним, нумізматичним, епіграфічним матеріалом. Стан вивчення теми та наявна джерельна база зумовили вибір відповідних методологічних засад та методів використаних під час написання роботи.

¹¹³ Nicolet C. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. University of Michigan Press, 1991. 230 p.

РОЗДІЛ II

ОБРАЗ ПАРФІЇ У РИМСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ, ЛІТЕРАТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ ТА ПРОПАГАНДІ ДОБИ ПРИНЦИПАТУ

2.1. Образ Парфії та римо-парфянського протистояння у римській греко-і латиномовній традиції ранньої імперії

Римська літературна греко- і латиномовна традиція оперувала образом парфян, який у епоху принципату отримує нові, невідомі до цього смислові конотації¹¹⁴. Важливою видається постановка питання стосовно термінології, яка використовувалась літературою Римської імперії для формування образу свого східного сусіда і того, як ця термінологія функціонувала у контексті політичної пропаганди ранньої імперії¹¹⁵. Специфіка римської літератури зумовлювала використання її авторами створених грекомовною традицією класичної та елліністичної епохи образів персів часів Ахеменідів, які згодом, у певних своїх ключових елементах, були екстрапольовані саме на парфян¹¹⁶. Загалом, як відзначив К. Галінський, роль поетів була важливою у формуванні культурної атмосфери доби Августа¹¹⁷, саме тому аналіз образу парфян який зустрічається у їхніх творах видається нам важливим елементом у реконструкції сприйняття римлянами своїх ключових суперників¹¹⁸.

Згадки про парфян ми знаходимо фактично у всіх поетів доби Августа. Їхній масштаб відрізняється і якщо у Тібуллу, який стояв дещо осторонь офіційної пропаганди, оскільки він був наближеним до Марка Валерія Мессали¹¹⁹, а не до

¹¹⁴ Lerouge C. L'image des Parthes dans le monde gréco-romain. Du début du ier siècle av. J.-C. jusqu'à la fin du Haut-Empire romain. Stuttgart, 2007. P. 7-15.

¹¹⁵ Див. зокрема: Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus /Ed. A. Powell. 1998.

¹¹⁶ Див. зокрема Makhlayuk A. Memory and Images of Achaemenid Persia in the Roman Empire. *Political memory in and after the Persian Empire*. Atlanta : SBL Press, 2015. P. 299-324; The Age of the Parthians / Ed. Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart, 2007. P. 50-87; Wisseman M. Die Parther in Der Augusteischen Dichtung. Peter Lang GmbH, 198.

¹¹⁷ Galinsky K. Augustan Culture: An Interpretive Introduction. Princeton: Princeton University Press, 1996. P.225-237, 240-261;. і особливо Його ж. The Interpretation of Roman Poetry: Empiricism or Hermeneutics? *Studien zur klassischen Philologie* 67. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992.

¹¹⁸ Millar F. The emperor in the Roman world, 31 BC-AD 337. Cornell University Press, 1977. P. 611-621; Mattern S. Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate, 1999. P. 3-24.

¹¹⁹ Cairns F. Tibullus: A Hellenistic Poet at Rome. 1979. P. 1-36; Ball R. J. Tibullus the Elegist: A Critical Survey. 1983. P. 11-19.

Мецената, ми знаходимо буквально дві опосередковані згадки про парфян, то у Горація чи Проперція такі відомості мають дуже виразний характер. Використання римськими авторами доби Августа термінів «парфяни», «мідійці» та «перси» мало свою специфіку. Вергілій, описуючи їх військові вміння, вживає епітет «парфянського пострілу» з лука¹²⁰. Є. Смиков вважає, що більш загальними є відомості про «мідійців», які описуються більш нейтрально як далекий східний народ¹²¹. Термін «перси» отримує епітети та значення нехарактерні для ранньої традиції, зокрема грецької, у поезії доби Августа вони стають «жорстокими» та «брехливими», що стало наслідком їхнього ототожнення з парфянами¹²². Подібне вживання етнонімів носило не лише стилістичний характер, воно, за означенням Е. Спавфорта, стає своєрідним «культурним рефлексом», коли говорячи про персів, римські автори мали на увазі передовсім збірний стереотипний образ населення царства Аршакідів¹²³. У Горація, Фраат символічно займає престол Кіра («*redditum Cyri solio Phraaten*»).

Вказівки на парфян та на деяких інших народів Сходу які фігурують у контексті римо-парфянських політичних контактів Горацій включив до чотирьох книг своїх «Од», до текстів «Послань» та до «Вікового гімну»¹²⁴. Політична реальність та складні відносини з Парфією у цей час були ключовим чинником, який впливав на літературний образ Аршакідів¹²⁵. Вплив грецької традиції сприйняття Перської держави можна помітити не лише через традиційне протиставлення топосу «скромних» римлян «розбещеним» персам, але зокрема і вживання вже згаданих етнонімів «мідійці» і «перси». Тут певною мірою вирішальною була роль стереотипів, успадкованих від грецької цивілізації Римом

¹²⁰ Wisseman M. Die Parther in Der Augusteischen Dichtung. S. 24-25.

¹²¹ Смыков Е. Parthi, Medi, Persae: Некоторые наблюдения над употреблением этнонимов в поэзии Горация. *Иран и античный мир: политическое, культурное и экономическое взаимодействие двух цивилизаций: тезисы докладов международной научной конференции (Казань, 14–16 сентября 2011 г.)* / сост. и отв. ред. Э.В. Рунг, О.Л. Габелко. Казань: Казан. ун-т, 2011. С. 98-99.

¹²² Ibidem.

¹²³ Spawforth A. Symbol of Unity? The Persian-Wars Tradition in the Roman Empire. *Greek Historiography*. Edited by Simon Hornblower. Oxford: Clarendon Press, 1994. P. 233–247.

¹²⁴ Wisseman M. Die Parther in Der Augusteischen Dichtung. S. 47-69.

¹²⁵ Див. зокрема: La Bua G. Horace's East: ethics and politics. *Harvard Studies in Classical Philology*. Vol. 107 (2013). P. 265-296.

і ми не можемо погодитись з вищенаведеною думкою Є. Смикова про різницю в смисловій градації цих термінів крізь призму ступення наділення їх негативними рисами¹²⁶.

Горацій і його колеги-поети стали свідками змін у відносинах між Римом і Парфією починаючи від військових конфліктів кінця 40-х років і до укладення миру у 20 р. до н.е. Одним з загальних мотивів римської поезії доби Августа стає теза про світове панування римлян, що знаходило своє відображення зокрема у тезі Вергілія, про те що призначення римлян полягає у тому щоб керувати іншими народами (Verg. Aen. I, 277-279)¹²⁷. Вергілій згадує парфян у кількох місцях і хоча його характеристики не настільки показові як у інших його колег, проте вони загалом вписуються в тенденції репрезентації парфян в римській традиції.

Посилання на перську тему часто робиться в поезії Горація для встановлення потрібних акцентів. У «Оді» III, 9 поет апелює до до перського багатства і щастя, зокрема його фраза «*Persarum rege vigui beatior*» (Hor. Carm., III, 9, 4) є прямою відсилкою до грецької традиції. Аналогічне порівняння Горацій використовує в «Оді» II, 12. Поет каже, що багатство Сходу вартує не більше ніж оспівування жінки. В обох вищезгаданих випадках згадки про багатство (і пов'язане з ним щастя) є позитивними або принаймні нейтральними. Існує думка, що Горацій використовував ці назви головним чином, щоб показати, що його коріння перебували в літературній традиції архаїчної та класичної Греції¹²⁸.

Парфянська тематика в творчості Горація тематично може бути поділена на дві категорії: перша включає в себе загальні топоси багатства, необмеженої тиранії монарха та розкоші, створюючи стереотипний образ розбещеного перса, друга ж, як видається, включає в себе сюжети, які можна прив'язати до конкретних епізодів римських взаємин з Парфією. Остання категорія включає в себе згадки на війни проти Парфії та військову майстерність парфян, зокрема у

¹²⁶ Смыков Е. Parthi, Medi, Persae...С. 99.

¹²⁷ «Мури збудує і римлян назве ім'ям своїм власним / їм не кладу я границь, не значу я часу їх владанню / Владу даю їм без меж». Переклад з латинської – М. Білика.

¹²⁸ Горацій загалом досить показово демонстрував своє наслідування еллінської традиції через використання так званої «Алкеєвої строфи» та інших стилістичних елементів, то ж можемо припустити що певний вплив він відчував і в сюжетному плані.

діях кінноти та у стрільбі з лука¹²⁹. Варто відзначити, що сприйняття Парфії у контексті минулої або ж ймовірної війни характерна не лише для Горація¹³⁰.

Однак, ми можемо знайти і інші оцінки, так у «Оді» III, 1 Горацій апелює до контрасту між сучасністю римлян та звичаями предків. Серед товарів розкоші ним згадується і «*Achaemeniumque costum*» («Перський нард»). Перське походження бальзаму тут не є спеціально виділеним елементом, проте опосередковано воно вказує на ті негативні сторони, які може принести багатство зі Сходу. Більш чітко це проявляється у «Оді» I, 38 де поет звертається до слуги зазначаючи що він не з тих, хто понад усе дбає про «Перську розкіш» («*Persicos odi*»). Однак у своїх «Одах» Горацій звернувся до образу персів і у контексті римсько-парфянських відносин кінця I ст. до н.е. Вперше, натяки на це ми бачимо вже в «Оді» I, 2, 14, де згадуючи неспокійні часи громадянських воєн висловлюється жаль що зусилля квіритів йшли не на боротьбу проти персів, а проти один одного («*ferrum / quo graves Persae melius perirent*», v.21-22). Т. Бабніс припустив, що використання терміну «*inultus*» – «те за що не відбулася помста», може бути певною відсилкою до невдач Красса і його наступників¹³¹.

Згадує Горацій і про одну з двох важливих ознак, якою римляни наділяли парфян – їхнє мистецтво верхової їзди та влучну стрільбою з лука, до чого поет звертається і в «Оді» I, 19 (*animosum Equis / Parthum*, v. 11-12). А у «Оді» II, 13 описуючи страхи і турботи різних людей, він говорить про те, що вояк боїться: «*Miles Sagittas et Celerem Fugam / Parthi*» (Hor. Cam. II, 13, v.17-18).

У «Оді» I, 12 згадуються «*Parthos Latio imminentis*» (v. 53). Структурно, ця фраза є частиною похвал Августу, у яких сери та інди фігурують як віддалені

¹²⁹ Топос парфянського пострілу, характерний як для Горація так і для Вергілія. Дмитро Новокшенов вважає, що зіткнення Риму з Парфією, мало вплив і на латинський лексикон, зокрема пароналізувавши доступний корпус джерел, він вважає що термін «*margo*» проникає в латинську мову починаючи з середини-кінця I ст. до н.е. і його поява була наслідком того що перебування римських полонених у Парфії пов'язували саме з Маргіаною. Серед поетів доби Августа його досить активно вживає Овідій, при цьому у Горація чи Проперція термін відсутній. Див. транскрипт доповіді автора концепції на Жебельовських читаннях 2012 року у Санкт-Петербурзі, який доступний у вигляді: Новокшенов Д. К етимології *margo* в латинском языке (Режим доступу: http://www.academia.edu/1635085/%D0%9A_%D1%8D%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8_margo_%D0%B2_%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BC_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%B5).

¹³⁰ Lerouge C. L'image des Parthes...P. 105.

¹³¹ Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC. *Classica Cracoviensia*. XX (2017). S. 5-44

народи Сходу, парфяни ж описані пріоритетною небезпекою (їх слід «гнати за погрози їхні»). У «Оді» до Мецената (Carm. III, 8) поет насолоджуючись святом і компанією друзів згадує про ворогів Риму, які припинили на той момент представляти загрозу, зокрема тут ми зустрічаємо слова про міжусобну боротьбу у Парфії, де парфяни окреслюються як мідійці («*Medus infestus sibi luctuosis / dissidet armis*», v. 19-20). Згадки про цей конфлікт, зокрема про Тірідата ми бачимо в «Оді» I, 26 («*quid Tiridaten terreat*», v. 4) і у «Оді» II, 2 де йде вказівка на його супротивника – Фраата IV, який зайняв «престол Кіра» («*redditum Cyri...regnum et diadema tutum*». Carm. II, 2 v. 17, 21).

Образи персів знову фігурують у тих моментах де йде вказівка на вже знаданий топос ошадливості і скромності (наприклад, Carm., II, 3, 1-2, та Carm., III, 1, 1-4). У «Оді до Ікція» згадуються мідійці («*horribilique Medo*», Carm., I, 29). Поет часто закликає оспівувати здобутки Августа Цезаря. Серед яких – «ріку Мідійську буйну колись, а сьогодні вже тихішу» (Carm., II, 9). У «Оді» III, 2, Горацій вказує що молодим воїнам слід тренуватися, щоб стати вмілими вершниками і «наганяти страх на парфів» («*Condiscat et Parthos ferocis / Vexet eques availendus hasta*», v. 3-4), а у «Оді» III, 5 згадується як подолання Августом бритів і персів («*Augustus adiectis Britannis / imperio gravibusque Persis*»), проте найбільш показовою тут є вказівка на вояків Красса, які перебувають в полоні («*Milesne Crassi coniuge barbara / turpis maritus vixit et hostium*», v. 5-6). Згадки про заспокоєння східного кордону держави і послаблення загрози з боку Аршакідів присутні і у «Віковому гімні»¹³².

У «Оді» IV, 14, Горацій перераховує народи, які визнають авторитет Риму, черед них присутні і «меді». Цей перелік деякою мірою співзвучний з Carm. IV 15, де ми бачимо вказівку на «невірних персів» («*infidique Persae*», v. 23). Ш. Леруже вважає, що ці тенденції були продовження ідеологічних конструктив створених ще в епоху пізньої республіки¹³³.

¹³² М. Патнем прослідкував впливи грекомовної традиції на текст створений Горацієм. Див. Putnam M. C. J. Horace's "Carmen Saeculare": Ritual Magic and the Poet's Art. 2001.

¹³³ Lerouge C. L'image des Parthes...P. 39.

Проте, згадані у Горація посилання на парфянську тематику все ж не є головною темою у жодному з творів, а по суті вони виконують функцію епізодичних контекстуальних згадок. О. Махлаюк припустив, що це було частиною формування образу історичної пам'яті римлян, яка використовувалась як засіб пропаганди¹³⁴. Відкриття Храму Марса Месника у 2 р. до н.е., де зберігались повернуті парфянами інсигнії легіонів Красса та Марка Антонія і влаштована з цієї нагоди «Саламінська навмахія», поряд з поетичними стараннями поетів гуртка Мецената, доповнювали образ римлян як «нових греків», які ведуть боротьбу проти «персів»¹³⁵.

Іншим важливим мотивом який фігурує у творчості поетів Августа є вказівки на мирний договір, укладений в 20 р. до н.е., який був дипломатичним успіхом Августа і знайшов активну репрезентацію в системі римської політичної пропаганди. У літературній традиції доби ранньої імперії згадки що стосуються цієї угоди ми можемо знайти у творах Горація, Проперція та Овідія. Тексти, написані протягом майже трьох десятиліть, відображають згадки про цю подію, характер яких змінювався залежно від контексту в якому римські поети створювали свої твори¹³⁶.

Коментар поетів, які згадували цей мирний договір у своїх творах також слід аналізувати в контексті політичної та соціальної програми Августа з урахуванням попереднього десятиріччя римо-парфянських відносин¹³⁷. Перемога Октавіана у громадянських війнах, які тривали після вбивства його прийомного батька, дозволила йому зосередити свою увагу на ситуації на Сході Римської держави. Светоній і ціла низка римських авторів повідомляють що вже Цезар мав намір почати свою кампанію проти Парфії¹³⁸. Після перемоги під Акцієм та перетворення Єгипту на римську провінцію, ідея війни Риму проти Аршакідів

¹³⁴ Махлаюк А.В. Ахеменидская Персия в римской литературе: образ «Иного» и специфика исторической памяти. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2012. № 3 (1). С. 199–208.

¹³⁵ Wisseman M. Die Parther in Der Augusteischen Dichtung. S. 62-71.

¹³⁶ Galinsky K. Augustan Culture: An Interpretive Introduction. P. 229.

¹³⁷ Wiesehöfer J. Augustus und die Parther. *Varus und seine Zeit*. Münster, 2010. S. 187–195.

¹³⁸ Антична традиція повідомляє, що після засідання сенату у березневі Іди, яке стало для римського диктатора останнім він мав намір вирушити до легіонів які стояли в Аполлонії, для того щоб почати похід на Схід, зокрема він планував наступати на Парфію через Малу Вірменію.

могла б бути реалізована незабаром після цих подій. Здавалося б, для цього можна було використати внутрішньополітичне протистояння, яке у той час розгорілось у Парфії, проте з цілої низки причин Октавіан втручався в нього досить обережно, обмежившись наданням прихистку одному з претендентів на престол – Тілідату, який захопив у заручники синів свого супротивника Фраата¹³⁹. Внаслідок цілої низки дипломатичних заходів і місії Марка Віпсанія Агріппи на Сході у 23 році до н.е., було досягнуто домовленостей стосовно повернення парфянами орлів римських легіонів Красса, Марка Антонія та звільнення бранців. Цей дипломатичний успіх на Сході став одним із ключових сюжетів у римській пропаганді впродовж наступних років¹⁴⁰.

Весь комплекс заходів повинен показати підпорядкованість Парфії щодо Риму та величезного успіху Августа особисто. Перші посилання, які стосуються римо-парфянського договору ми бачимо у першій книзі його Послань та у четвертій книзі Од. Використання анахронічних етнонімів стосовно парфян певною мірою можна інтерпретувати в політичному плані. Е. Спавфорт відзначає, що створюючи образну опозицію до мідійців і персів, римляни репрезентували себе захисниками цивілізації від східного варварства¹⁴¹.

Перша книга «Послань» ймовірно з'явилась невдовзі після того як Тіберій отримав інсигнії легіонів від парфян¹⁴². Особливий інтерес для нас становить «Послання» I, 12, яке присвячене Ікцію. Останні рядки вірша звертаються до актуальної політичної та військової тематики: перемог Агріппи в Іспанії, успіху Вірменської експедиції Тіберія, та покірність парфянського царя Фраата перед римлянами. У випадку молодого Тіберія підкреслюється лише його «virtus» під час діяльності у Вірменії, натомість важко сказати наскільки для читачів поета була помітною фактична невідповідність фраз про Фраата, який «на колінах

¹³⁹ Маркелов А. К вопросу о датировке посольства от парфянского царя Фраата IV к императору Августу. *Вестник Самарского государственного университета*. № 4 (126). С.160-165.

¹⁴⁰ Kryśkiewicz H. 'Signa recepta' w starożytnym Rzymie 20 roku przed Chrystusem. Kontekst polityczny oraz ideologiczny sukcesu. Szczecin 2016, S. 119-170.

¹⁴¹ Spawforth Op. cit. P. 240

¹⁴² Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC. *Classica Cracoviensia*. XX (2017). S. 19.

Цезаря владу і право прийняв»¹⁴³. Крім того, цей фрагмент нагадує про вищезгадану категорію уявлень, що стосуються парф'ян, які з'явилися в римському мистецтві та літературі після 20-х років до н.е. Горацій свідомо створював образ політичного успіху, який знайшов своє вираження у 18-му Посланні до Лоллія, де згадується військова служба під началом вождя, який «з храмів Парф'янських забирає інсигнії»¹⁴⁴.

Тут Горацій підкреслює повернення орлів римських легіонів, втрачених у попередніх війнах проти парф'ян. Примітно, що він наголошує на тому, що повернення відбулось відносно недавно. У цьому уривку поет згадує про прийняття інсигній, які зберігались у парф'янських храмах, хоча як влучно відзначив Томаш Бабніс, тут ми радше спостерігаємо певну екстраполяцію поетом римських практик¹⁴⁵. Вказівка на храм як на місце зберігання інсигній, як нам видається, могла бути і цілком свідомим художнім засобом який у читача створював уявлення про певний смисловий дуалізм стосовно руху цих об'єктів, які перемістились з храму парф'янського, до римської святині¹⁴⁶.

Важливим є також термін «*adiudicare*», який вживається Горацієм на позначення римської діяльності, який не має однозначного військового значення і ймовірно був обраний свідомо для позначення ситуації у Вірменії, де римський вплив було встановлено у цей час дипломатичним шляхом¹⁴⁷.

Опублікована в 13 році четверта книга «Од», на думку М. Лоурі стала найбільш «панегіричною щодо Августа»¹⁴⁸. П'ятнадцять творів які увійшли до неї містять велику похвалу для правителя та його оточення. Ця досить специфічна

¹⁴³ Переклад А. О. Содомори.

¹⁴⁴ Український переклад А. Содоморою цього місця «З храмів зриває клейноди парф'ян» на жаль, є неточним з смислової точки зору, оскільки Горацій мав на увазі не «клейноди парф'ян», а римські інсигнії легіонів, які зберігались у парф'янських храмах.

¹⁴⁵ На нашу думку, не варто відкидати і значної ймовірності того що поету таки дійсно було відоме місце зберігання інсигній парф'янами, що і знайшло висвітлення у відповідних рядках.

¹⁴⁶ Втім де саме зберігали повернуті значки легіонів – питання досить дискусійне, про що детально буде йти мова далі.

¹⁴⁷ Gruen E. S. *The Expansion of the Empire under Augustus. The Cambridge Ancient History Vol. 10. The Augustan Empire 43 BC – 69 AD.* 2006. P. 169.

¹⁴⁸ Lowrie M. *Horace and Augustus. The Cambridge Companion to Horace.* Cambridge, 2007. P. 77–89.

«тріумфальна риторика» особливо помітна в «Оді» IV, 15, яка завершує книгу¹⁴⁹. Імператор повертає Юпітеру втрачені інсигнії¹⁵⁰ і наступні рядки вказують на те що після цього він зміг зачинити ворота храму Януса. Загалом можна вказати на кілька характерних елементів у проаналізованих фрагментах Горація, по-перше, згадки про цю подію використовуються для того, щоб похвалити імператора та показати його як лідера який успішний у своїй військово-політичній активності, по-друге, попри згадки у окремих роботах поета на необхідність боротись з парфянами військовим шляхом, укладення миру приносить процвітання Риму у зв'язку з встановленням «*Pax Augusta*» та закриттям воріт храму Януса¹⁵¹.

На відміну від випадку Горація, ставлення Проперція до Августа та його ідеологічної програми можна назвати дещо ситуативним. Поет, чії елегії зокрема критикували шлюбне законодавство Августа, що формально могло мати не надто позитивні наслідки для його долі (варто згадати лише приклад долі Овідія), тим не менш, у своїй поезій робив чимало посилань на поточні політичні теми¹⁵².

У третій книзі «Елегій», опублікованій після 23 року, Проперцій частіше згадував парфян, що могло бути пов'язаним з планами імператора активізувати римсько-парфянські відносини військовим або дипломатичним шляхом¹⁵³. Твори Проперція написані в 20-ті роки до н.е. містять натяки на можливу експедицію на Схід (не тільки до Парфії, а аж до Індії (Елегії III, 4, 1), щоб повернути орли легіонів Красса.

¹⁴⁹ Babnis T. Persowie, Medowie, Partowie w Pieśniach Horacego. *Nowy Filomata*. Vol. 20/2. 2016. S. 171–187.

¹⁵⁰ Що може опосередковано вказувати на місце їхнього фактичного розташування, оскільки Храм Марса буде освячено лише у 2 р. до н.е. Загалом ця проблема як видається з'являється значною мірою через неможливість адекватно зрозуміти сучасному досліднику той контекст який був очевидний для римлянина, у той час коли дослідники десятиліття сперечаються стосовно того скільки храмів марсу було і що зображено на монетах для пересічного римлянина повсякденний контекст міг бути цілком очевидним і перебування інсигній в храмі Юпітера не викликало проблем, окрім того легенда на монетах вказувала не стільки на конкретний храм, який ще й до того іконографічно фактично неможливо ідентифікувати, а може бути вказівкою на культ бога загалом і візуалізація святині могла бути тут непринциповою, оскільки акцент робився взагалі не на ній.

¹⁵¹ Інтерпретація фраз стосовно прихильного ставлення богів як свідчення того що останні отримують шляхом укладення миру своєрідну компенсацію за так і не проведену війну і тому стають прихильними і приносять процвітання через виключну прив'язку до парфянського миру Августа виглядає дещо гіперболізованою, Горацій тут радше говорить про більш широкий контекст перетворень, які проводив Август.

¹⁵² Gale M. R. Propertius 2.7: Militia Amoris and the Ironies of Elegy. *The Journal of Roman Studies*. Vol. 87, 1997. P. 77–91.

¹⁵³ Meyer H. D. Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung. 1966. S.32.

У цьому контексті варто подивитися на два фрагменти елегій з книги III, де згадується ця тема. У «Елегії» III 4, яка стосується майбутньої кампанії проти парфян, існує чітке переконання про певний успіх експедиції та про майбутній тріумф над східним сусідом. Особливо варто відзначити фрази, які явно вимагають від сучасників відплати та помсти за поразку Красса; крім того, цей реванш частково сприймався і у релігійному плані. У «Елегії» III, 5, вказує на оптимістичне бачення майбутньої війни, що зустрічається і у «Елегії» III, 4 («*parat ultima terra triumphos / Tigris et Euphrates sub tua iura fluent...assuescent Latio Partharopaea Iovi*», v. 4-6), важливою є також згадка про поразку Красса («*Crassos clademque piate!*», v. 9). Наприкінці «Елегії» IV, 6, (v. 69-86) поет говорить про необхідність повернення інсигній легіонів, про те що Август може залишити підкорення Сходу своєму внукові і що Красс повинен радіти, оскільки римляни перейдуть Євфрат до його могили («*gaude, Crasse, nigras si quid sapis inter harenas: / ire per Euphraten ad tua busta licet*»).

Хоча тон останнього сегменту вірша IV, 6 відрізняється від вже обговорених фрагментів «Елегій» III, 4 і III, 5, написаних до підписання договору з парфянами, тут ми також можемо побачити плани майбутньої війни проти Парфії. К. Мерріам вважає, що вся елегія є виразом неприхильності Проперція діям Августа, про що може свідчити що похвала у тексті виголошується поетами у нетверезому стані наприкінці урочистостей, а римські інсигнії окреслюються терміном «*signa Remi*»¹⁵⁴. Строфа 82 («*Differat in pueros ista trophaea suos*») є ймовірною алюзією на Гая та Луція Цезарів. Спроби частини дослідників інтерпретувати згадку про могилу Красса буквально видається нам не надто переконливою, тут поет радше говорить про символічне вшанування його пам'яті¹⁵⁵. Ще менш переконливою виглядає спроба сприймати слова про «Євфрат відкритий для римлян», як свідчення змін у кордоні між двома державами, видається, що тут Проперцій використав риторичну фігуру для позначення зникнення однозначної прямої

¹⁵⁴Merriam C.U. 'Either with us or against us': The Parthians in Augustan Ideology. *Scholia: Studies in Classical Antiquity*. Vol. 13. 2004. P. 66-68

¹⁵⁵Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC. S. 32-35.

загрози для римлян. Цілком очевидно що кордон між двома державами не був переміщена і Карри продовжували залишатись поза межами території Риму.

Загальні мотиви елегії дещо контрастують з тоном віршів з книги III, які вимагали військової активності Риму стосовно свого східного сусіда. Після повернення стандартів з партианських рук, Проперцій, як і інші поети гуртка Мецената, переходить від військової риторики до мирної, що було яскравою алюзією на пропагування встановлення «Pax Augusta»¹⁵⁶.

Роботи Овідія, наймолодшого з латинських поетів доби Августа, часто розглядали з точки зору його ставлення до імператора та його ідеологічної програми¹⁵⁷. Порівнюючи Овідія з іншими поетами Августана, ми повинні пам'ятати про різницю у віці між ними, а також про те, що він мав інший погляд на період громадянських воєн¹⁵⁸. Фактично, на початку нової ери він залишався єдиним значним активним латиномовним римським поетом, створивши такі фундаментальні концептуальні твори як «Метаморфози» та «Фасти»¹⁵⁹, проте вигнання у 8 р. н.е. відкрило важкий період як для творчості так і для життя поета. Овідій писав свої тексти у період коли біла встановлена відносно мирна фаза у стосунках з Аршакідами, зокрема у 10 р. до н.е., Фраат IV передав своїх чотирьох старших синів римлянам; вони жили в Римі з цього моменту¹⁶⁰. У цей час ключовою стає конфлікт довкола Вірменії, коли Фраат V спробував втрутитись у вірменські справи, де після смерті Тиграна III, який був царем після експедиції Тіберія, його син Тигран IV вирішив стати новим правителем, проти невдози помер, після чого Август зробив ставку на царя Мідії Атропатени Аріобарзана, для встановлення влади якого на Схід повинен був вирушити онук Августа – Гай Цезар Віпсаніан.

¹⁵⁶ Goldsworthy A. K. *Pax Romana: war, peace, and conquest in the Roman world*. New Haven: Yale University Press, 2016. P. 392.

¹⁵⁷ Kennedy D. "Augustan" and "anti-Augustan": Reflections on Terms of Reference. *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*. ed. / A Powell. Bristol, 1992. p. 26 - 58.

¹⁵⁸ Babnis T. *Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC*. 2017. P. 25.

¹⁵⁹ Galinsky K. *Ovid's Metamorphoses: An Introduction to the Basic Aspects*. University of California Press, 1975. P. 210-217.

¹⁶⁰ Панов А. Р. Август и парфянские заложники в Риме. *Проблемы истории, филологии, культуры*. №4, 2016. С. 136-149.

Фраатак вирішив не йти на прямий конфлікт з Римом у цьому питанні і на Євфраті відбулась знаменита зустріч, яку описав Веллей Патеркул. У результаті Аріобарзан був визнаний правителем Вірменії, хоча ситуації це не вирішило оскільки згодом розпочався військовий конфлікт внаслідок якого Гай і загинув у 4 р. н.е. У цьому контексту у Овідія з'являється згадка про мир з парфянами і актуальну політичну ситуацію у регіоні у зв'язку з освяченням Храму Марса Месника у 2 р. до н.е., яке носила яскраво виражений пропагандистський характер. 2 травня в Римі пройшло велике свято, яке поєднувало освячення Храму Марса та від'їзд імператорського онука на Схід¹⁶¹. Втім слід зазначити, що цей фрагмент «Мистецтва кохання» не має на меті похвалити імператора та його східну політику, тому інтерпретація цього фрагменту як панегірика Августу виглядає не надто обґрунтованою, освячення храму тут є радше загальним тлом¹⁶², оскільки Овідій згадує це велике свято, щоб довести, що це чудова можливість зустрітися з коханою жінкою. Більше того, поет, згадуючи про майбутні успіхи, в певному сенсі ставить під сумнів попередні досягнення у відносинах з парфянами, особливо повернення штандартів, що послаблює панегіричний тон тексту. Показовим було те що молодий Гай (носив номен, когномен і праномен свого убитого прадіда-диктатора, що створювало особливі конотації з огляду на ще одне значення культу Марса Месника, яке полягало у помсті вбивцям Цезаря). Експедиція на Схід, таким чином, розглядалась як своєрідна «*bellum iustum*», яка повинна була відбуватись за підтримки богів¹⁶³.

Наступним важливим і дискусійним моментом є фрагмент V книги «Фаст», де поет згадує присягу Октавіана у 42 році до н. е. присвятити храм Марсу. У вищезгаданому фрагменті Овідій коротко охарактеризував парфян, попередньо характеризуючи їх традиційно для римської традиції як хороших вершників і лучників, і як людей з надмірною впевненістю у власній владі в результаті перемоги в битві при Каррах (v. 581-584) . У цьому фрагменті сильний акцент

¹⁶¹ Simpson S. J. The Date of Dedication of the Temple of Mars Ultor. *The Journal of Roman Studies*. Vol. 67 (1977). P. 91-94.

¹⁶² Втім, наведена інформація допомагає у інших реконструкціях.

¹⁶³ Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC. 2017. P. 41.

робиться на інсигнії, за двадцять строф термін «signa» використовується чотири рази (v. 580, 584, 585, 590), а слово «aquilae» – лише раз (v. 586). Цей фрагмент «Фастів» рясніє посилання на повнення інсигній, згадує він і «тривалий сором», через те що орли зберігались ворожою країною. Особливий акцент зроблено на ролі принцепса, який зумів змінити цей стан справ. У цьому фрагменті існує чіткий зв'язок між дипломатичною угодою та римською релігією: помста за смерть Красса був релігійним обов'язком Марса (v. 595). Тут є певна смислова схожість у виствіленні ролі Храму Марса з потивами у «Елегії» IV, 6 Проперція.

Важливою є згадка про такий договір з парфянами у описів святині богині Вести у «Fast.», VI, 249-468. Окрім типового опису парфян як вправних лучників і вершників держава яких вдало захищена річками, Овідій дає перелік втрат, яких зазнав Красс: він втратив орлів легіонів, його сина, солдатів і, нарешті, сам був убитий (v. 465-466). Овідій «прогнозує» повернення орлів і помсту за смерть Красса. Загалом цей прийом був досить показовим з огляду на те, що на час написання «Фаст» читачам уже було досить добре відомо хто в реальності виступив тим, хто здійснив «помсту» за Красса, при цьому поет вживає досить показове дієслово «vindicare»¹⁶⁴.

Перебуваючи у вигнанні Овідій згадує про парфян у II книзі своїх «Скорботних елегій», дорікаючи Августу за увагу до своїх текстів, за що поет і постраждав, Овідій перераховує справи, які, на його думку, мали б бути більш нагальними для принцепса, серед них згадуючи території та народи, які потребують особливої уваги Августа черед яких Паннонія, Іллірія, Ретія, Фракія, Вірменія, Парфія та Германія. Вказівка про мирний договір з парфянами є одним з елементів каталогу важливих питань, з якими має справу імператор, і таким чином він хвалить його дипломатичний успіх, але в той же час цей перелік народів є своєрідною критикою його діяльності¹⁶⁵.

У творах Овідія є чіткий зв'язок між подіями 20 р. до н.е. та подіями, про які інші поети не писали зокрема про експедицію Гая Цезаря на Схід і, мабуть, про

¹⁶⁴ Galinsky K. Ovid's Metamorphoses: An Introduction to the Basic Aspects. P. 251-261.

¹⁶⁵ Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC. 2017. P. 42.

зайняття парфянського престолу Вононом. Втім, він все ще пам'ятав про поразку Красса і повернення інсигній легіонів. Фрагмент «Скорботних елегій», де ми бачимо критику імператора є радше певним винятком коріння якого лежать в життєвих обставинах поета у яких було створено даний текст¹⁶⁶.

Загалом, слід зазначити, що інформація про мир з парфянами і Парфію з'являється в творах час появи яких охоплює хронологічний відрізок майже у три десятиліття і зустрічаються і творах різних за своєю жанровою специфікою. Образ Парфії репрезентовано вживання різних етнонімів та прив'язкою їх до образу Ахеменідів у більш ранній грецькій традиції, яка мала вплив і на латиномовних авторів. Іншою спільною ознакою можна назвати те, що ці згадки прив'язані як до протиставлення парфян римлянам в певних етичних категоріях так і до конкретних подій римо-парфянських стосунків. Останні здебільшого подаються в контексті висвітлення діяльності імператора та його родичів (Тіберія, Гая і Луція Цезарів). Мотив помсти, підкреслено фактом розміщення повернутих орлів та штандартів у Храмі Марса Месника. Також варто зазначити, що мистецтво цього періоду загалом відображає парфян саме як іноземних воїнів, а не як поневолених жінок, що загалом було до того нетиповим для римської культурної традиції¹⁶⁷.

Аналіз фрагментів, що згадують цей договір, підтверджує думку Д. Кеннеді, що після цієї дати акценти поети перейшли від закликів до війни до пропаганди миру та підкреслювали вже досягнутий успіх у рамках встановлення «*Pax Augusta*»¹⁶⁸. Важливою деталлю є також дещо маргіналізована роль Тіберія, незважаючи на те що саме він приймав значки легіонів у 20 р. до н.е., він згадується лише раз Горацієм у контексті пов'язаному з Вірменією. Це може бути поясненим з одного боку тим що всі здобутки у римській зовнішній політиці так чи інакше презентувались як успіх саме принцепса, а по-друге, тут ми можемо

¹⁶⁶ Kennedy D. "Augustan" and "anti-Augustan": Reflections on Terms of Reference. *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*. ed. / A Powell. Bristol, 1992. P. 26 - 58.

¹⁶⁷ Rose C. B. The Parthians in Augustan Rome. *American Journal of Archaeology*. Vol. 109, No. 1 (January 2005). P. 21–75.

¹⁶⁸ Kennedy D. "Augustan" and "anti-Augustan": Reflections on Terms of Reference. *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*. ed. / A Powell. Bristol, 1992. P. 26 - 58.

спостерігати відображення певної політичної боротьби яка у цей час тривала при римському імператорському дворі.

Примітно, що в біографії Тіберія Светоній підкреслює його роль у кампанії на Сході. У «Res Gestae» Август не згадав про свого пасинка в контексті договору з парфянами (RGDA, 29), хоча він і згадав його в описі вірменської кампанії (RGDA 27), при тому, що як ми показали вище антична традиція у поверненні інсигній вбачала ключовий успіх мирного договору 20 року. У цьому контексті слід також відзначити що лише Красс згадується серед усіх римських полководців які втратили інсигнії своїх легіонів на Сході, при цьому Сакса і Антоній ігноруються, що певною мірою можна розглядати в контексті римської практики *damnatio memoriae*.

Аналіз греко- і латиномовної наративної традиції дозволяє нам прослідкувати її контексти у двох вимірах – з одного боку проаналізувати можливості використання текстів створених в епоху раннього принципату з точки зору їх інформаційного потенціалу як історичного джерела для реконструкції історії римо-парфянських взаємин, з іншого боку – вони репрезентують те інформаційне тло і контекст у якому вони створювались.

Серед авторів ранньої імперії певну епізодичну інформацію про парфян ми можемо знайти у Веллея Патеркула та Помпея Трога, але загалом у латиномовній традиції чи не найбільшу увагу парфянам присвятив Тацит¹⁶⁹. Його репрезентація подій від смерті Августа до Доміціана у текстах створених на початку II ст. н.е. змальовує найважливіші політичні події, що відбуваються в Римській імперії та за її межами¹⁷⁰. Тацит у «Історії» та «Анналах» присвятив значну кількість уваги подіям у Вірменії, на Кавказі та у Парфянській державі. Е. Домброва припустив, що у втрачених частинах «Історії», яка була створена Тацитом першою, ми могли б натрапити на більш ретельну характеристику римо-парфянських стосунків доби Флавіїв, які хоча й були менш напруженими ніж у добу Юліїв-Клавдіїв, але

¹⁶⁹ Ehrhardt N. Parther und parthische Geschichte bei Tacitus. *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beiträge des Internationalen Colloquiums, Eutin (27.–30. Juni 1996)*. / J. Wiesehöfer (hrsg.). Stuttgart, 1998. S. 295–307.

¹⁷⁰ Syme R. Tacitus. Vol. I. 1958. P. 117–120; Ehrhardt N. Parther und parthische Geschichte bei Tacitus. S. 295–307.

значною мірою досі являють собою своєрідну «білу пляму» у вивченні зовнішньої політики Риму, не в останню чергу через брак відповідних джерел¹⁷¹.

«Аннали» з'явилися через кілька років, під час правління імператора Адріана. За своїм наповненням, вони фактично є нашим основним джерелом знань про римсько-парфянські відносини в період від Тіберія до Нерона. Слід додати, що Тацит також згадав про парфян в «Германії» (17, 37).

Проблеми, пов'язані з Парфією, вперше описуються Тацитом стосовно питання Вонона, син парфянського царя Фраата IV (Тас., *Ann.* 2,1,1-4,3). Він опинився в Римі, поряд з іншими синами Фраата, коли останній передав їх Августу. Дружина Фраата Муза, змогла забезпечити трон собі і своєму синові Фраатаку. Тацит повідомляє, що рішення Фраата IV було викликане внутрішньою ситуацією в його державі, а не тиском з боку Риму, що на фоні вище охарактеризованої римської традиції виглядає вкрай незвично (*Ann.* 2,1,2).

Характеризує Тацит і сторію приходу до влади Артабана III (*Ann.*, 2,2,1; 3,1) та характеризує втечу Вонона (*Ann.*, 2,3,1; 4,2) та логіку дій Тіберія в цій ситуації (*Ann.*, 2,4,3). Ймовірно використовуючи *Res Gestae Divi Augusti*, твори Страбона і Помпея Трога, на думку Е. Домброви, навряд чи Тацит використовував роботу Веллея Патеркула, оскільки жодні елементи твору цього історика не відображені в текстах Таціта¹⁷². На нашу думку, ще однією причиною ігнорування тексту Патеркула може бути його позитивна характеристика Тіберія, яку Тацит, з огляду на його ставлення до другого римського імператора¹⁷³, міг вважати не надто зручною для своїх текстів.

Наступним акцентом уваги Таціта була місія на Схід Германіка Цезаря. Уривки «Анналів» про Германіка містять певну кількість інформації щодо парфянських питань, але загалом більше зосереджуються на історії смерті племінника імператора та на протистоянні між Кальпурнієм Пізоном і покійним. Події на Сході займають важливе місце під час опису Тацитом періоду 35-36 років н.е. (*Ann.*, 6, 31, 1-37, 4; 41, 2-44, 5). Римський історик вказує на те, що втручання

¹⁷¹ Dabrowa E. Tacitus on the Parthians. *"Electrum"*. Vol. 24, 2017. P. 171- 189.

¹⁷² Ibidem. P. 179.

¹⁷³ Birley A.R. The Life and Death of Cornelius Tacitus. *Historia*. Vol. 49. 2000. P. 230–247.

Артабана у справи Вірменію після смерті Артаксія у 34 р. н.е. (Ann., 6, 31,1) було частиною більш амбіційних претензій, достовірність яких у повідомленні Таціта важко верифікувати, але серед них згадуються вимоги до Тіберія повернути багатства Вонона та намір «повернути» території, які були частиною держави Ахемендів, Александра і Селевкідів¹⁷⁴. Цей фрагмент римського автора став основою для багатьох сміливих реконструкцій щодо зовнішньополітичної спрямованості Парфії у період правління Артабана III. Наступні повідомлення стосуються внутрішньополітичної боротьби у Парфії та втручання в неї Тіберія та Клавдія. Ми можемо припустити, що подібна активність Тіберія була пов'язана з втручанням Артабана у справи Вірменії¹⁷⁵.

Тацит присвячує багато місця для подій у Вірменії, які на його думку мали значний вплив на характер римо-парфянських взаємин (Ann. 12,43,1). Описуючи війну Нерона з Парфією, він акцентує увагу і на інформації про переговори з Вологезом та на сюжеті про коронацію Тірідата (Ann. 16, 23, 2). У «Історії» парфянські сюжети займають порівнянно менше місця, особливо коли Тацит описує події, що лягли після смерті Нерона і появи на території провінції Азії самозванця (Hist., 1,2,1). Цікавою є і інформація про те що Вологез пропонував Веспасіану військову підтримку у громадянській війні (Hist. 4,51,1-2).

Загалом слід відзначити, що торкаючись парфянських питань Тацит уникає будь-яких посилань, порівнянь або оцінок періоду поза межами зазначеної хронологічної структури. Він лише в окремих випадках згадує події доби республіки як експедиція Красса (Germ., 37, Ann. 2,2,2), бойові дії Вентидія Басса (Germ., 37, Hist., 5,9,1), експедицію Марка Антонія (Hist., 2,2,2; 3,24,2), результати його діяльності в Вірменії (Ann., 2,3,1-2). Е. Домброва відзначає, що вибір Тацитом саме цих сюжетів може бути наслідком прагнення римського історика

¹⁷⁴ Shayegan R. *Persianism: or Achaemenid Reminiscences in the Iranian and Iranic World(s) of Antiquity. Persianism in Antiquity*, Stuttgart, 2017. P. 401-455.

¹⁷⁵ Wheeler E.L. *Roman Treaties with Parthia Völkerrecht or Power Politics? Limes XVIII. Proceedings of the XVIII the International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*. Oxford, 2002. P. 287–292.

дотримуватись обраної хронологічної структури, так і рішенням зумовленим іншими причинами¹⁷⁶.

Тим не менш, є певні підстави припускати, що загальний образ і специфіка нарративу текстів Таціта перебувала не стільки в залежності від використаних ним джерел, скільки від його сприйняття парфянських реалій спричинених військовими діями 114-117 рр. н.е.¹⁷⁷. Він, безсумнівно, отримав певну кількість знань, вивчаючи географічні та історичні твори грецьких і римських авторів, у тому числі Страбона і Плінія Старшого. Примітно, що Таціт здебільшого уникає коментарів етнографічного характеру. Характеризуючи римське протистояння з Аршакідами, з якими зіткнулися попередні правителі Риму, він, можливо, сподівався переконати читача, що Траян і Адріан зробили все що могли, щоб захистити римські інтереси¹⁷⁸.

Таціт звертає увагу і на деякі стереотипні образи парфян, зокрема він пише про жорстокість окремих монархів, яка вписується в топос «східного деспотизму» (Ann., 11, 8, 2). Серед інших стереотипних топосів на думку Ш. Леруже показовими є моменти стосовно братовбивчих конфліктів, варварської полігінії та впливу жінок на політику держави¹⁷⁹. Як відзначає В. Ерхардт, парфяни у сприйнятті Таціта виступають східними варварами поряд з іншими народами¹⁸⁰. Так, вірмени «проігнорували свободу» (Ann., 13, 34); мешканці Тігранокерта в Вірменії, по суті боязкі та зрадливі (Ann., 14, 23). Вологез зацікавлений тільки в задоволенні своєї пихи (Ann., 15, 15).

Таціт у своїх описах зовнішньополітичних сюжетів часто вдається до своєрідного порівняння реалій Риму і Парфії на рівні структурної побудови тексту¹⁸¹. Зокрема, згадки про сімейні суперечки парфян (Ann., 2.2-4) певною

¹⁷⁶ Dabrowa E. Tacitus on the Parthians. *"Electrum"*. Vol. 24, 2017. P. 185.

¹⁷⁷ Lepper F. Trajan's Parthian War. 1948. P. 12-20; і особливо: Vervaeck F.J. Tacitus, Domitius Corbulo and Traianus' *Bellum Parthicum. L'Antiquité Classique*. 1999. Vol. 68. P. 289-297.

¹⁷⁸ Dabrowa E. Tacitus on the Parthians. *"Electrum"*. Vol. 24, 2017. P. 187.

¹⁷⁹ Lerouge, Op. cit. 2007, P. 260-265. Мотив впливу жінок надзвичайно яскраво прослідковується у Йосифа Флавія.

¹⁸⁰ Ehrhardt N. Parther und parthische Geschichte bei Tacitus. *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. Stuttgart, 1998. S. 295-307.

¹⁸¹ Treuk M. A Pártia e os Partos nos Anais de Tácito. *Mare Nostrum*. Ano 2018, v. 9, n. 1. P. 1-22.

мірою виступають на фоні незгод у сім'ї самого принцеса, зокрема на фоні вбивства Агріппи Постума (Ann., 1.6), та наступних протиріч між Тіберієм і Германіком. Звинувачення проти Вонона і його дивної для парф'ян поведінки, має певне віддзеркалення у критиці звичок Нерона (Ann., 15.33). Критикуючи «гінеократію» парф'ян та Вірмен тут ми бачимо і критику зосередження політичного впливу в руках таких жінок, як Лівія та Агріпіна Молодша¹⁸². Наратив про прихід до влади Музи та Фраатака певною мірою знаходить аналогію у історії Лівії і піднесення Тіберія¹⁸³. Незважаючи на те, що смерть Фраата IV значно передувала смерті Августа, Тацит вважає за краще відкласти цей епізод для того, щоб у II книзі «Анналів» подати ці сюжети фактично як своєрідні паралелі (Ann., 2,56, 2,64). Описуючи Германіка, Тацит фактично порівнює його з Александром (Ann., 2,73), а описи про візити в Єгипет та про контакти з іншими народами, зокрема з парф'янами, які попередньо асоціювались з Ахеменідами, мають на меті доповнити цей образ¹⁸⁴. Тацит поєднує в собі розповідь про внутрішню та зовнішню політику Риму, і репресії, які влаштовує Артабан, уже не виглядають такими дивними для читача на фоні репресій Тіберія (Ann., 6.31). А слова Клавдія, де йде критика деспотизму (Ann., 12.11) іноді вважався екстраполяцією думок Таціта, який таким чином завуальовано критикував самого Клавдія, зокрема на думку Е. Кейтел¹⁸⁵, опис Парфії та Вірменія в 11 і 12 книгах «Анналів» є алюзією на становище Риму в добу Клавдія, зокрема проблемних моментів у династичній політиці імперії.

Шарлотта Леруже та Хольгер Зоннабенд сходяться у своїй оцінці «Анналів», вказуючи на можливе відображення Тацитом тези про «поділений світ»¹⁸⁶, згідно якою Август, після повернення римських значків легіонів виступає за визнання за парф'янами як такими яких не можна було підкорити військовий способом на той

¹⁸² Ibidem. P. 14.

¹⁸³ Milnor K. Women in Roman historiography. *The Cambridge Companion to the Roman Historians*. 2009.

¹⁸⁴ Treuk M. A Pártia e os Partos nos Anais de Tácito. P. 15-16.

¹⁸⁵ Keitel E. The Role of Parthia and Armenia in Tacitus Annals 11 and 12. *The American Journal of Philology*. Vol. 99, No. 4 (Winter, 1978). P. 462-465.

¹⁸⁶ Lerouge C. Op. cit. 2007, P. 144-146, Sonnabend H. Fremdenbild und Politik: Vorstellungen der Römer von Ägypten und dem Partherreich in der späten Republik und frühen Kaiserzeit. Berna, Frankfurt am Main, Nova Iorque: Peter Lang, 1986. S. 202-203

час права на «свою частину світу». Цей образ відбитий у іконографії того часу¹⁸⁷ і концепція загалом знайшла прихильників таких як Р. Шаеган¹⁸⁸, при тому що вона в загальних рисах також ставить притання про те якою була стратегія самих парфян з точки зору теорії Й. Вольського, яка базується не в останню чергу на наративі Таціта, який, як ми вже відзначали, міг у цій частині відображати і тезу про те, що оскільки парфяни навіть в добу Антонінів не були підкорені військовим шляхом, то можливо варто згадати старі тенденції за якими за ними визнавали право бути рівними супротивниками і мати свою частину.

Якщо окремі тексти Страбона, Веллея Патеркула і Помпея Трога ще можуть бути проінтерпретовані у цьому ключі, закриваючи очі на загалом негативне сприйняття парфян і тиражування стереотипних образів, то те наскільки Тацит міг використовувати цю гіпотетичну ідеологічну установку більш ніж сторічної давними сказати досить важко. Ідея «двох світів», фактично вказувала на певне прийняття неможливості завойовувати ворога¹⁸⁹, і була пов'язана з грецьким протиставленням еллінів персам, що вписується з традицію сприйняття Аршакідів як «нових персів». На певні слабкі місця цієї теорії вказала Ш. Леруже¹⁹⁰, оскільки у наративі доби Августа теми завоювання та опору фігурують не настільки чітко та узагальнено, як це намагається продемонструвати Зоннабенд¹⁹¹. Загалом подібні фрагменти у Таціта набагато краще інтерпретують якщо розглядати їх з точки зору «*translatio imperii*» (Ann., 2.70), яку на прикладі аналізу рецепції образу персів у грекомовній традиції доби еллінізму та пізньої римської республіки розглянув О. Махлаюк¹⁹².

Багато авторів наполегливо намагалися інтерпретувати вже згадані слова Артабана III (Ann., 6,31) про межі до яких має бути розширена Парфія. Р. Шаеган¹⁹³, апелює до більш пізнього сприйняття Александра у «Шахнаме», як

¹⁸⁷ Rose C. Parthians in Augustan Rome...P. 33-35

¹⁸⁸ Shayegan R. M. Arsacids and Sasanians... P. 335

¹⁸⁹ Spawforth A. Symbol of Unity? The Persian-Wars Tradition in the Roman Empire. Greek Historiography. Edited by Simon Hornblower. Oxford: Clarendon Press, 1994. P. 240-241.

¹⁹⁰ Lerouge C. Op. cit. 2007. P. 119-120.

¹⁹¹ Sonnabend H. Fremdenbild und Politik... S. 202.

¹⁹² Makhlayuk A. Op. cit. 2015.

¹⁹³ Shayegan R. M. Arsacids and Sasanians... P. 302-307.

до прикладу який робить це повідомлення Таціта вірогідним, проте проблема в тому що ми не знаємо що слугувало для римського історика джерелом для цього повідомлення і чи мали ці джерела скажімо східне походження (що більш ймовірним було б скажімо у випадку Йосифа Флавія), що значною мірою дозволяє інтерпретувати цю промову не як реальні плани Аршакідів, а радше певний риторичний прийом історика який фіксував ці «плани» фактично за століття після того як вони були артикульовані. Образ Парфії і її стосунків з Римом у I ст. н.е. у Таціта радше відображає не за своїм характером не ідеологію доби Юліїв-Клавдіїв, а реалії доби ранніх Антонінів.

Гай Светоній Транквілл був тим представником латиномовної традиції доби Антонінів, який також приділив певну увагу парфянській тематиці¹⁹⁴. Вперше він згадує про парфян звертаючись до гіпотетичних планів Гая Юлія Цезаря напередодні його вбивства, він відзначає, що були плани провести кампанії проти даків, а після цього піти війною на парфян через Малу Вірменію. При цьому, у вирішальну битву не слід було вступати до того, поки попередньо не вдасться вивчити супротивника (Suet. Iul., 44, 3; Aug., 8, 2). У іншому контексті, характеризуючи бажання Цезаря проголосити себе царем, він відзначав, що за чутками, Луцій Котта збирався внести в сенат пропозицію оголосити Цезаря царем, оскільки у пророчих книгах було вказано, що парфян зможе перемогти лише цар (Suet. Iul., 79,3).

Даючи загальну оцінку зовнішній політиці Августа, він підкреслює, що варварські вожді присягали на вірність миру у храмі Марса Месника і парфяни, за його вимогою, визнали Вірменію сферою римського впливу і повернувши інсигнії легіонів Креса і Антонія запропонували прийняти у себе заручників¹⁹⁵. Прагнучи максимально підкреслити впливовість Августа, Светоній вказував, що парфяни серед кількох претендентів на перстол обрали царем того, якого одобрив Август (Suet. Aug., 21, 2-3). Заручники, які були передані римлянам ймовірно у 10 р. до н.е. згадуються ним і іншому місці, так, оскільки заручники прибули до Риму у

¹⁹⁴ Suetonius, the Biographer: Studies in Roman Lives. Oxford; New York: Oxford University Press, 2014. P. 41.

¹⁹⁵ Wallace-Hadrill A. Suetonius: the scholar and his Caesars. London: Duckworth, 1983. P. 74.

святковий день, то Август запросив їх відвідати видовища і провівши їх через арену він посадив їх у другому ряді над собою (Suet. Aug., 21, 2-3). Дещо перегукується з цим повідомлення з життєпису Клавдія, де він опосередковано згадує парфянських послів і вірмен, які сиділи разом з сенаторами в орхестрі¹⁹⁶ (Suet. Claud., 25,4).

У життєписі Тіберія, Светоній згадує про вигнаного царя Вонона, який знайшов собі притулок у Римі, але який був пограбований та убитий через лиху вдачу принцепса (Suet. Tib., 49). Іншим мотивом який ми зустрічаємо є інформація про те що Артабан III дорікав Тіберію вбивствами і розпустою (Sut. Tib., 66, 1). Згадуючи перебування імператора на Капрі, він вказує, що Іспанія і Сирія опинились без намісників, а Вірменію захопили парфяни, що вочевидь було натяком на активність Артабана після смерті Артаксія III у 34 р. н.е. (Sut. Tib., 41). Побіжно згадує він і про перебування Германіка на Сході (Sut. Tib., 52).

Описуючи хворобу і смерть Германіка, Светоній говорить про те, що Артабан відмовився від полювання та бенкетів з вельможами (Suet. Calig. 5). Описуючи поведінку Гая Калігули, він серед іншого вказує і на сина Артабана – Дарія, якого передали заручником у 37 році, і який, разом з Калігулою їздив по мосту між Байями і ПUTEОЛАМИ (Suet. Calig., 19.2-3). Показовим цей момент є тому, що після згадки про Дарія, Светоній вказує на те, що цей міст сприймався як відповідь Калігули Ксерксу.

Цікавими є деталі про те що ім'я Нерона користувалось успіхом у парфян (Suet. Nero. 57), зокрема Вологез після смерті імператора відправляючи у сенат послів з метою «відновлення союзу», просив щоб пам'ять про Нерона була належним чином вшанована. Знаходимо ми у цього історика і опис коронації Тірідата Аршакіда в Римі. Поява його перед народом переносилась через несприятливу погоду і зрештою. біля храмів було розташовано озброєнні когорти, а сам Нерон в одязі тріумфатора сидів на ростральній трибуні, оточений бойовими значками і знаменами. Тірідат підійшов до нього по помосту і вклонився, після чого принцеп підняв царевича і знявши тіару поклав на його

¹⁹⁶ Ibidem.

голову царську діадему, у той час як сенатор у чині претора голосно для натовпу перекладав прохання Тірідата¹⁹⁷. Після цього, Нерон відвів його в театр де посадив по праву руку біля себе. За це, він проголошений імператором і принісши лаври в Капітолійський храм закрити ворота храму Януса (Suet. Nero. 13).

Продовжуючи традиційний, як ми уже бачимо, для римської традиції топос покірності парфянській владі і величі Риму, характеризуючи громадянську війну яка почалася в Римській імперії у 68 році, Светоній вказує що Вологез пропонував Веспасіану «40 тис. стрільців» в якості військової допомоги¹⁹⁸ (Suet. Vesp. 6.4).

Певною мірою особливим автором для нашого аналізу виступає Йосиф Флавій, оскільки з одного боку він відображає позицію, яка перебувала під стійким впливом греко-римської традиції, а з іншого – як, відзначає Т. Раджак, як єврейський історик він виступає цікавою фігурою, чиї твори перебували на стику еллінізму і юдаїзму та між Палестиною та діаспорою¹⁹⁹. Включаючи парфянський наратив у текст «Юдейських старожитностей» Йосиф конструює його виходячи з кількох позицій. У тексті єврейського історика парфяни фігурують у останніх трьох книгах твору у контекстах безпосередньо пов'язаними з їх активністю у добу пізньої республіки – ранньої імперії. По-друге, основні сюжети пов'язані з парфянами стосуються і єврейської тематики, зокрема історії юдейської діаспори у Вавілонії, або ж розповіді про перехід у юдаїзм правлячого двору Адіабени і т.п. Третім моментом який варто враховувати при роботі з текстом Йосифа є те, що окрім власне парфянських сюжетів він залишив значний масив інформації стосовно практик провінційного римського управління та окремих моментів історії Риму доби раннього принципату загалом.

Ще одним моментом який виділяє Йосифа серед інших авторів є використання ним серед своїх джерел матеріалів створених семітськими мовами, які були поширені на Близькому Сході у I ст. н.е.²⁰⁰ Йосиф був людиною, в якій співіснували східні та західні культурні елементи. Втім, він безсумнівно

¹⁹⁷ Степанян А.А. Борьба Армении и Парфии с римской экспансией и ранней договор (64 г. н. э.)... С. 14.

¹⁹⁸ Kozłowski J. Wschód rzymski pod panowaniem Flawiuszów 70-96 po Chr. S. 31.

¹⁹⁹ Rajak T. The Parthians in Josephus. *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. P. 309-324.

²⁰⁰ Ibidem.

перебував під впливом історіографії, яка передувала йому. Зокрема, засоби для відображення східних народів, які характерні для авторів доби еллінізму та для греко- і латиномовної традиції Риму можна знайти і в текстах Йосифа.

Зокрема, одним з таких топосів, характерних і для вищезгаданих традицій, на думку Л. Грегораці є образ парфянських жінок²⁰¹. Йосиф має тенденцію підкреслювати політичну та історичну роль, яку вони або прямо або через вплив на своїх слабких чоловіків і синів відігравали в політичному житті царства. Зіткнувшись із бездіяльністю своїх чоловіків, жінки вміють брати владу в свої руки. У цьому контексті символічною фігурою є рабиня-цариця Муза. Йосиф присвячує Музі особливу увагу. При цьому, дещо очевидною є її схожість з подібними сюжетами про дружин Ахеменідів, які ми зустрічаємо в класичній і елліністичній традиції²⁰².

Інший епізод у якому Йосиф торкається парфянської тематики стосується Анілая та Асіная, де він також вводить сюжет про знатного вельможу Мітрідата, одруженого на представниці царського роду, який зрештою поклав кінець активній політиці братів-євреїв. Анонімна представниця правлячої династії через свого чоловіка вирішує неприємну ситуацію для Артабана. У цьому ж ключі слід розглядати і сюжет про прийняття юдаїзму правлячим домом Адіабени де ми спостерігаємо юільш явний приклад політичної ініціативи східних жінок, де в умовах існуючої політичної кризи, за словами Йосифа, Єлена виступає фактично елементом політичної безперервності для царства²⁰³.

Йосиф переймає топос грекомовної традиції і як інші автори доби ранньої імперії змальовує парфян «новими персами» вказуючи і на ту типово «східну» інституційну слабкість у владі своїх царів, яку вони успадкували і яку Йосиф ілюструє сюжетами про перебування у владі жінок²⁰⁴.

²⁰¹ Gregoratti L. Parthian Women in Flavius Josephus. *Jüdisch-hellenistische Literatur in ihrem interkulturellen Kontext*. Peter Lang Verlag, 2012. P. 183-192.

²⁰² Bigwood J. Queen Mousa, Mother and Wife (?) of King Phraatakes of Parthia. A Re-evaluation of the Evidence. *Mouseion*. 4 (2004). P. 35–70

²⁰³ Gregoratti L. Parthian Women in Flavius Josephus. P. 187-188.

²⁰⁴ Ibidem.

Загалом, ті епізоди з історії Парфії, які пов'язані з євреями, займають у Йосифа особливе місце, серед них і вже згадані відомості про підйом і падіння двох єврейських братів з Нехардеї – Асіная та Анілая, які короткочасно керували частиною Вавилонії²⁰⁵. Ще одним повідомленням такого плану є відомості про масові вбивства євреїв у Селевкії на Тигрі²⁰⁶. У першому випадку Йосиф використовує фольклорний мотив щасливих братів, чий успіх зіпсований, коли один з них одружується, що загалом опирається на єврейський топос про неєврейську дружину, яка викликає проблеми через поклоніння іноземним богам²⁰⁷. Асінай та Анілай були братами-ткачами, які втекли з Нехардеї та жили як злочинці. Зібравши групу послідовників, вони почали нападати на своїх сусідів. Сатрап Вавилонії, напав на них у суботу, вважаючи, що вони не будуть чинити опір, але вони перемогли його. Йосиф повідомляє про політичний компроміс на який Артабан змушений був піти з ними, після чого іноземна жінка з'явилася у житті Анілая і згодом отруїла його брата²⁰⁸.

Образ життя південної Месопотамії який подає Йосиф у цей період створює враження, що йдеться про спонтанне співіснування кількох етнічних груп які лише формально були підконтрольними парфянам²⁰⁹. У цьому ключі, цікавим є становище Селевкії на Тигрі. Певні сюжети на її монетному карббі викликають особливий інтерес, зокрема зображення на реверсі постаті, яка отримує пальмову гілку від Тюхе з вказівкою у легенді що Артабан «ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ»²¹⁰ (Див. Додаток 10). Загалом, ці монети можна датувати травнем/червнем 23 р. н.е. На думку Г. Ассара, питання полягає в тому, чи ця постать зображає васального правителя, або ж переможеним повстанцем. Він не може бути простим громадянином, оскільки він пропонує царю свою власну діядему²¹¹. Ключ до ідентифікації цієї людини як повсталого єврейського лідера знаходиться в

²⁰⁵ Goodblatt D. Josephus on Parthian Babylonia (Antiquities XVIII, 310–379). *JAOS*. 107(1987). P. 605–622.

²⁰⁶ Rajak T. The Parthians in Josephus. *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. P. 309-324.

²⁰⁷ Gregoratti L. Parthian Women...P. 186.

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ Goodblatt D. Josephus on Parthian Babylonia. P. 615.

²¹⁰ Assar G. An Audience with King Artabanus IV of Parthia: The Numismatic Legacy of the AD 22 Jewish Revolt. *Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album*. 2017. P. 2-3.

²¹¹ Assar G. An Audience with King Artabanus IV of Parthia...P. 5.

розповіді Йосифа (Joseph., A.J., 18.305-379). Характеризуючи смерть Калігули, він говорить про єврейське повстання в Вавилонії близько двадцяти років тому, яке на думку того ж Г. Ассара можна пов'язати з братами згаданими Йосифом, а постать на тетрадрахмі з монетного двору Селевкії ідентифікується ним як фігура одного з братів²¹². Загалом, неможливість придушити повстання і наступний компроміс з повстанцями, на думку дослідника, був спричинений відсутністю Артабана у Вавилонії у літній період²¹³. Падіння ж їхньої гегемонії у регіоні пов'язане з внутрішньополітичною боротьбою в царстві Аршакідів, коли Артабан був фактично усунутий від престолу і брати відмовились підкоритись Тілідату II²¹⁴.

У цьому ж ключі можна інтерпретувати і повстання, яке розпочалось у Селевкії на Тигрі, яка підтримала Тілідата побачивши можливість звільнитись від не надто зручної для себе адміністрації. Йосиф (Joseph., A.J., 18.101-104) далі розповідає про те, звістка про перемогу Артабана змусила Тіберія укласти договір з Артабаном, умови якого фактично залишаються нам невідомими, але який, ймовірно, врегулював питання Вірменії. Артабан і Вітелій зустрілись на мості посеред Євфрату і обговорили його умови, після чого відбувся бенкет в єврейського тетрарха Ірода Антіпи, після якого Дарій передав римлянам свого сина Дарія. Подібну характеристику цих подій залишили і Светоній (Suet. Gaius, 16.3) і Діон Кассій (Dio Cass., 59.27.3). Показовими моментами у їхніх повідомленнях є інформація про те що Вітеллій змусив Артабана віддати шану образам Августа і Гая (Калігули). Ці свідчення можуть означати, що хоча Тіберій і ініціював мирні переговори між Римом та Парфією незадовго до своєї смерті, проте сам договір було укладено під час правління Калігули, навесні 37 року н.е.

Ця єврейська підтримка не лише забезпечила п'ятнадцять років миру та стабільності в Месопотамії, але також дозволила Артабану ефективніше боротися з спробами повстання в інших місцях свого царства, оскільки з огляду на свій віддалений зв'язок з Аршакідами по лінії матері, частина сатрапій не сприймала

²¹² Assar G. An Audience with King Artabanus IV of Parthia. P. 10-12.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 128.

його владу як легітимну, і по-друге, сини Фраата, які перебували в Римі, цілком могли розглядатись як більш «зручні» претенденти на престол, як римлянами так і частиною парфянської аристократії, зокрема провінційної.

Серед іншої цінної інформації яку ми бачимо у Йосифа (Joseph., A.J. 18.238) особливу увагу займають сюжети, які стосуються візиту Ірода Антіпи до Риму, та листа Ірода Агріппи до Калігули, у якому він звинувачував свого супротивника у контактах з Артабаном. Важливими є повідомлення Йосифа стосовно історії Адіабени (Joseph., A.J.,20.17-37). Зокрема, він вказує що дружина Монобаза I Єлена, яка власне дозволила Ізату II зайняти трон свого батька. Він вирішує не знищувати своїх братів, і відправляє деяких своїх родичів з їхніми дітьми Клавдію як заручників, а іншу частину – Артабану. Брат Ізата – Монобаз, а також окремі родичі теж вирішують перейти у юдаїзм, що викликало спротив яастини адіабенської знаті, для боротьби з яким вони вирішують залучити одного з арабських вождів, а після його невдачі – Вологеза I, який, втім, також, як повідомляє нам Йосиф, не зміг повноцінно втрутитись в боротьбу за Адіабену через вторгнення в східні сатрапії дахів та саків. Такий порятунок Ізата характеризується як Боже провидіння для правителя, що сповідує юдаїзм. Підсумовуючи кар'єру єврейського прозеліта, Йосиф був під впливом єврейської традиції, тому зафіксовані ним хронологічні спостереження та характеристики вимагають особливої уваги²¹⁵.

Аналіз образу Парфії у римській літературній та етногеографічній традиції засвідчує, що поети доби Августа зафіксували як загальний образ парфян, який був характерним для римської традиції, так і відсилки до актуальних для них політичних подій, серед яких виділяються події першої половини 20-х років до н.е., укладання мирного договору між Римом і Парфією у 20 р. до н.е. та повернення орлів легіонів Красса і Антонія, та місія Гая Цезаря Віпсаніана на Схід, яка розпочалась у 2-1 рр. до н.е. Серед авторів латиномовної традиції, найбільше уваги парфянам приділив Публій Корнелій Тацит. Серед іншого, нами проаналізовано тексти Гая Светонія Транквілла, Йосифа Флавія, Страбона,

²¹⁵ Rajak T. The Parthians in Josephus. *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. P. 309-324.

Исидора Харакського та охарактеризовано основні характерні риси «парфянського топосу» їхніх творів. Встановлено, що наративна традиція доби ранньої імперії розглядала Парфію крізь призму цілої низки усталених образів, екстраполюючи їх на свої уявлення про минуле і сучасність царства Аршакідів, що мало безпосередній вплив на вибір зовнішньополітичних методів політичної взаємодії між двома державами.

Чільним представником античної географічної традиції виступає Страбон, який у своєму творі, залишив цінні відомості про парфян. Слід зазначити, що «Географія» була не єдиною роботою, в якій Страбон описав державу Аршакідів та її історію і актуальні для нього реалії²¹⁶. З його власних зауважень випливає, що він у своїх «Історичних записках», які хронологічно і тематично розглядались ним як продовження праці Полібія описав певні події відібрані з життя видатних осіб після 146 р. до н. е. Втім, оскільки ця праця не дійшла до нашого часу, нам важко сказати яке місце він відводив парфянам у цьому наративі²¹⁷. Страбон присвячував свою географічну роботу представникам римського суспільства, якому ця робота повинна була забезпечити загальні знання про географію відомого тоді світу (Strabo, 1, 1, 23). Він хотів представити своїх читачів практичні аспекти географії (Strabo, 1, 1, 14; 1, 16-17), 5 і в той же час привернути їх увагу до змін які відбулися у сприйнятті територій²¹⁸.

Що стосується джерел, з яких він наводив інформацію про парфян, ми можемо ідентифікувати твори Посідонія з Апамеї (Strabo, 11, 9, 3) і Аполлодора з Артемісії. Ймовірно що частину інформації він зміг зібрати від своїх високопоставлених друзів, які були на службі Августа (Strabo, 2, 5, 12) за допомогою яких він мав мати доступ до різних свідчень, що відображали точку зору Риму щодо парфянських справ. Загальна кількість повідомлень у Страбона, пов'язаних з історією парфян, не дуже велика і більшість з них ми можемо зустріти у 11 та 16 книгах його твору²¹⁹. У цих частинах свого твору він фактично

²¹⁶ Dabrowa E. L'histoire des Parthes dans la Geographie de Strabon. *Studi Ellenistici*. vol. 29, 2015. P. 285-303.

²¹⁷ Drijvers J. W. Strabon Strabo on Parthia and the Parthians. *Das Partherreich und Seine Zeugnisse*. P. 279-294.

²¹⁸ Ibidem.

²¹⁹ Clarke K. Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World. P. 110.

звертається до характеристики тих ознак, які на його думку, дозволили Парфії стати суперником Риму. За словами Страбона, парфяни у собі значною мірою поєднували варварські та скіфські риси (Strabo, 11, 9, 2-3). Географ зупиняється на походженні засновника династії Аршака та залишає нам характеристику парфянської вищої ради, характеристику яких він залишив у своїх «Історичних записках» та у «Історії після Полібія» (Strabo, 11, 9.3). У цю вищу раду за словами Посідонія, на якого він опирається, входять родичі царя та мудреці і маги. Страбон характеризує захоплення парфянами Месопотамії і їхнє верховенство над Гірканією (Strabo, 11, 7.2), Мідією і Вавілонією (Strabo, 16, 1.19, 16, 1.24), Персією (Strabo, 15, 3.3).

У Страбона ми також бачимо натяки на спроби парфян завоювати Вірменію²²⁰. Цій країні та її історії в елліністичний період, автор «Географії» відводить чимало місця у своїй роботі²²¹. Ймовірно, це можна пов'язати з втручанням Риму у вірменські справи в добу Августа²²². Слід також пам'ятати, що Вірменія привернула увагу парфян задовго до цього (див. Strabo, 16, 1, 19). Він зазначає, що Вірменія стала залежною від парфян, зокрема Тигран II, перш ніж зайняти престол, з його слів був заручником парфян (Strabo, 11, 14, 15). Мідія Атропатена за його словами через своє розташування була у сфері інтересів і Вірменії і парфян, а пізніше – Риму (Strabo, 11, 13, 2).

Страбон торкається цікавого питання торкаючись характеристики територій розташованих на берегах Євфрату, населених арабськими племенами. На його думку ситуація в цьому регіоні характеризувалася відсутністю політичної стабільності, оскільки окремі вожді племен часто змінювали свої політичні симпатії (16, 1, 28). Загалом Страбон згадує і про початки римо-парфянських взаємин і про кампанії Красса та Марка Антонія, проте все ж очевидно, що найбільша кількість інформації про парфян стосується доби Августа²²³. Страбон згадує про повернення інсигній легіонів Красса, Сакса і Марка Антонія та про те

²²⁰ Dueck D. Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome. P. 62.

²²¹ Ibidem.

²²² Clarke K. Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World. P. 113.

²²³ Ibidem. P. 115.

як Фраат надіслав своїх синів до Риму (6, 4, 2 ; 16, 1, 28), з праці Страбона ми можемо зробити висновок, що ці події відбулись одна за одною, втім на практиці їх відділяло між собою десятиліття. Прикметними з точки зору аналізу римської провінційної адміністрації є згадки в його тексті про активність Марка Тиція під час передачі Фраатом своїх нащадків під опіку Риму (Strabo, 6, 4.2; 16, 1, 28). Також він подає інформацію як вони жили в Римі за рахунок держави на умовах, відповідних їх статусу синів царя (Strabo, 16, 1, 28). Страбон єдиний з збережених до нашого часу античних авторів вказав їхні імена: Сераспадан, Родаср, Фраат і Вонон.

Не менш важливою є і його характеристика певних протиріч всередині Парфії, зокрема вказівка на певне прагнення окремих областей до автономії (Показовий тут приклад Персиди та Елімаїди, який був згаданий ним у 15, 3, 12). Разом з тим, очевидно брак відомостей або ж використання різних джерел, приводить до того, що одні території він спочатку згадує у контексті їх автономного статусу стосовно Парфії (Strabo, 11, 13, 2), тоді як у інших фрагментах він їх класифікує як васалів Аршакідів (Strabo, 11, 14, 15).

Страбон вказує на те, що гіпотетичне захоплення влади кимось, хто не є представником династії Аршакідів, неможливе з огляду на великий авторитет і повноваження династії (Strabo, 16, 1, 28). Згадує він і про численні царські резиденції (Strabo, 11, 9, 1; 16, 1, 16), зокрема Ктезіфон та Екбатани, причому активний урбаністичний розвиток першого центру пов'язується ним саме з появою парфян в регіоні²²⁴.

Аналіз відхилень, зауважень та відносин щодо Парфянської держави що ми знаходимо в Географії показує, що у Страбона було досить широке знання їхньої історії та окремих суспільно-політичних реалій. Характер інформації яку подає Страбон, дозволяє нам зробити висновок, що він брав її з римських джерел, а не у грецьких авторів. Подані ним події слугують для представлення Августа як

²²⁴ Strabo's Cultural Geography. The Making of a Kolossourgia. Cambridge University Press, 2005. P. 85.

римлянина, який зміг нав'язати своє панування над парфянам, єдиному гідному супротивнику римлян²²⁵.

Якщо ми спробуємо визначити, на основі географії яку інформацію Страбон хотів дати сучасникам, ми побачимо, що окрім вмісту, який мав несе пропагандистський панегіричний відтінок опис парфян складається з безлічі дуже цінних, але в той же час випадкових та загальних елементів, які значною мірою вкладаються у специфіку опису ним народів які проживали на рубежах римського світу²²⁶.

Ми не можемо погодитись з цією думкою з огляду на те, що попри визнання політичного значення держави Аршакідів у своєму описі парфян та народів які населяли Парфію він жодним чином не відходить від звичної для себе практики використовуючи ті ж виражальні засоби і вказівку на варварський характер цих народів, навіть більше, у тих місцях де як видається він однозначно прихильно ставиться до парфян він подекуди намагається применшити їх здобутки вказуючи то на скіфське походження Аршака, то на той факт, що значною мірою успіхи Парфії спричинені радше її географічними умовами аніж конкретною активністю політичних діячів чи народів. Окрім того, мотив рівності Риму нівелюється у вже згаданих сюжетах пов'язаних з добою Августа²²⁷. Страбон представляє ці події зміщуючи хронологічну перспективу як початок парфянської покірності стосовно Риму: «... тепер парфяни навіть часто приходять просити собі царя і майже що готові поступитися всією своєю могутністю римлянам» (Strabo, 4, 2).

Прагнення Страбона довести перевагу Риму над Парфією відображає навіть сама композиція його розповіді. В 9-му розділі XI книги, ми можемо знайти слова про те що Парфія «невелика» і слабка країна яка «платила данину спочатку разом з гірканцями під час перського панування, а потім довгий час і під владою македонян» (Strabo, 11, 9., 1). Якщо зіставити природні умови Парфії (Strabo, 10,

²²⁵ Clarke K. *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford University Press, 1999. P. 109.

²²⁶ Pothecary S. *Strabo, the Tiberian Author: Past, Present and Silence in Strabo's "Geography"*. *Mnemosyne*. Vol. 55, Fasc. 4 (2002). P. 387-438.

²²⁷ Dueck D. *Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome*. P. 85.

9) і Італії (Strabo, 6, 4) то на думку Страбона Італія має всі можливі блага, а Парфія ж бідна до такої міри, що «царі в силу цього досить поспішно проводили через неї свої полчища, оскільки ця країна не могла прогодувати їх навіть невеликий час» (Strabo, 11, 9, 1). Сама по собі Парфія «покрита лісами і гориста», а обидві ці характеристики, за Страбоном, негативно впливають на звичай місцевого населення.

Все ж він визнає що завдяки завоюванням інших територій їм владі досягнути становища за яким вони стали «суперниками римлян» (Strabo, 11, 9, 2). Визнаючи могутність парфян, Страбон тим не менш всіляко підкреслює її як випадковість, коли «варварські звичаї» сприяли військовим успіхам (Strabo, 11, 9, 2). Страбон обмежується тут етичною оцінкою, не уточнюючи, в чому полягають варварські способи набуття панування і чим вони відрізняються від римських. Разом з тим, Страбон відзначає внесок парфян у поширені знань про ойкумену, зокрема в плані практичних відомостей про інші території (Strabo, 1, 2, 1). «... панування римлян і парфян розкриває нам тепер відомості про ці країни ще в значно більшому обсязі в порівнянні з тим, що дійшло до нас за переказами» (11, 6, 4). Характеризуючи розміри Парфії він фактично визнає її достойним супротивником Риму. Парфія в «Географії» Страбона зображується у всьому слухняною Риму, проте це єдина держава з усіх, включаючи державу Александра, чийі заслуги в розширенні кордонів ойкумени відзначаються і визнаються Страбоном поряд із заслугами Риму.

Іншою пам'яткою римської географічної думки, яку з походом Гая антична традиція стала праця «Σταθμοί Παρθικοί» («Парфянські стоянки») Ізідора Харакського²²⁸. Пліній у своїй «Природничій історії» залишив нам згадки як про працю Діонісія Харакського так і про завдання яке вона мала виконувати, слугуючи путівником для війська Гая (Plin., N. H. VI. 31). Теорія М. Ростовцева, який пропонував датувати твір часом Флавіїв не знайшла підтримки у

²²⁸ Geographi Graeci Minores. Volumen Primum./ Ed. K. Muller. – 1855 – s. 244-256; Parthian Stations by Isidore of Charax: An account of the overland trade route between the Levant and India in the first century B.C. The Greek text, with a translation and commentary. Reprint by Ares Publishers Chicago./ Ed. Schoff W. H. – Chicago, 1989 (Transcribed from the Original London Edition, 1914).

дослідників, оскільки подані там відомості не виходять за межі доби Августа (Isid. Char., Mans. Parth. 1; 20). Карл Мюллер і Вілфред Шофф вважали, що Пліній говорить саме про Ізідора і його працю, лише помилившись в імені²²⁹. Найімовірніше уродженець Сузіани²³⁰, Ізидор разом з тим залишає чим більш тим розмиті описи територій по мірі просування у східному напрямку (Isid. Char., Mans. Parth. 17-19). Смерть Гая (Dio Cass. 55.10a.6; Strabo XI. 14. 6.), та припинення будь-яких активних дій на парфянському напрямку слугують яскравим підтвердженням на думку деяких дослідників того, що східна політика у цей час розглядалась лише як плацдарм для вирішення вірменського питання і здобуття авторитету і мова про вторгнення в Парфію на цей час не йшла²³¹, хоча окремі джерела дозволяють говорити про протилежне (Seneca. De brev. vit. IV. 5.). Навіть у часи Антонінів і Северів, коли війська провадили кампанії у Месопотамії у римлян раз за разом виникали одні і ті ж проблеми при пересуванні територією і досвід попередників чи інші відомості мало допомагали²³².

Тим не менш, разом з працями Арріана та інших авторів, твір Ізідора безумовно впливав на образи Парфії у римському сприйнятті і з «Періплом Еритрейського моря» та «Antonini Itinerarium», «Парфянські постої» являють собою приклад яскравої тенденції, яка показує нам специфіку формування римської зовнішньої політики «зсередини».

Отже, аналіз образу Парфії у римській літературній та етногеографічній традиції засвідчує, що поети доби Августа зафіксували як загальний образ парфян, який був характерним для римської традиції, так і відсилки до актуальних для них політичних подій, серед яких виділяються події першої половини 20-х років до н.е., укладання мирного договору між Римом і Парфією у 20 р. до н.е. та повернення орлів легіонів Красса і Антонія, та місія Гая Цезаря Віпсаніана на Схід, яка розпочалась у 2-1 рр. до н.е. Серед авторів латиномовної традиції,

²²⁹ Muller K. Prolegomena. *Geographi Graeci Minores*. S. LXXX–XCV; Schoff W. H. Commentary. *Parthian Stations by Isidore of Charax*. P. 17-22.

²³⁰ Новиков С. В. Юго-Западный Иран в античное время: От Александра Македонского до Ардашира I. М., 1989. С. 16-40.

²³¹ Парфенов В. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. СПб., 2001. С. 86-96.

²³² Roth J. P. *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. - A.D.235)*. Brill, 1999. P. 189-219.

найбільше уваги парфянам приділив Публій Корнелій Тацит. Серед іншого, нами проаналізовано тексти Гая Светонія Транквілла, Йосифа Флавія, Страбона, Исидора Харакського та охарактеризовано основні характерні риси «парфянського топосу» їхніх творів. Встановлено, що наративна традиція доби ранньої імперії розглядала Парфію крізь призму цілої низки усталених образів, екстраполюючи їх на свої уявлення про минуле і сучасність царства Аршакідів, що мало безпосередній вплив на вибір зовнішньополітичних методів політичної взаємодії між двома державами. Праці географічного напрямку демонструють нам нові тенденції у розумінні способів формування зовнішньополітичних планів. Їхня практична ефективність залишалась досить умовною і вони використовувались радше не як практичні засоби у певних кампаніях, а впливали на світогляд своїх читачів, серед яких були і творці східного курсу імперії.

2.2. «Парфянське питання» в системі політичної пропаганди принципату

Одним з чільних сюжетів пов'язаних з формуванням образу східної політики Римської імперії в епоху Августа стало повернення значків легіонів Красса та Марка Антонія. Окрім охарактеризованих вище тенденцій у римській літературі доби Августа, загалом ці події були органічно пов'язані з культом Марса Месника, тому варто проаналізувати яким чином релігійні мотиви використовували у офіційній пропаганді Риму доби раннього принципату²³³.

Як відомо, у 23 році до н.е., на Схід, з дипломатичною місією вирушив соратник Августа – Марк Віпсаній Агриппа. Протягом літа-осені 23 р. до н.е., він ймовірно проводив переговори з послами Фраата (Vell. Pat., II.93.2; Dio. Cass., 53.32; Joseph., Antiq. XV, 10.2)²³⁴. Римляни вимагали повернення значків легіонів втрачених Крассом та військовополонених захоплених під час кампаній Красса та Марка Антонія. Фраат, з огляду на своє невігідне політичне становище у цей час, вирішує укласти мир з римлянами, що ознаменувало завершення багаторічної

²³³ Про структуру римської пропаганди доби імперії в контексті репрезентації імператора див. дисертацію Witschel C. Propaganda für den Princeps? Mechanismen der kaiserlichen Repräsentation im Imperium Romanum. Munchen. S. 38-66.

²³⁴ Magie D. The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C. *Classical Philology*. Vol. 3, No. 2. 1908. P. 145-152

напруженої прямої конфронтації (Iust., Ep. 42.5.11-12; Dio Cass. 51.18.). Можна припустити, що повернення сина Фраата, було одним з ключових питань під час переговорів і сприяло їх успішному завершенню²³⁵.

20 рік до н.е. став часом дипломатичного триумфу Августа. Принцепс у цей час особисто знаходився в Сирії і направив Тіберія для зустрічі з парфянами. 12 травня римлянам повернули значки легіонів (Suet. Aug. 21.3; Tib., 9.1; RGDA 29; Vall. Pat., II.91.). Ключові протиріччя римо-парфянського протистояння так і не були вирішені по-суті і мирний договір Августа торкався лише першочергових проблем. Напружена ситуація у Вірменії створювала передумови для втручання як римлян, так і парфян²³⁶. Парфія де-факто визнавала римський вплив у Вірменії, проте Мідія Атропатена опинялась у сфері впливу парфян²³⁷. Тим не менш, укладання миру викликало величезну пропагандистську кампанію Августа²³⁸.

Й. Ван дер Він вважав вказівку Светонія на те що саме Тіберій прийняв інсигнії легіонів у парфян помилкою, з огляду на те, що жоден інший автор фактично не згадував про це²³⁹. Прийнято вважати, що до Риму вони потрапили не раніше жовтня 19 р. до н.е. Діон Кассій вказував на те, що певним функціональним зразком для храму Марса Месника став храм Юпітера Феретрія, де зберігались відзнаки царів Веїв та вождів галлів.

Первісно, Октавіан обіцяв спорудити у Римі храм на честь Марса Месника, в якості нагадування про перемогу під Філіппами і здійснення помсти за вбивство свого прийомного батька – Гая Юлія Цезаря. Проте проект тривалий час не реалізовувався. Діон Кассій повідомляє, що на честь успіху на сході у 20 р. до н.е., Август збудував храм Марса Месника на Капітолії, для зберігання повернутих символів (Dio Cass. 54.8.3). Повернення значків легіонів («signis recepit») у

²³⁵ Wolski J. Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte.* Bd. II. 9.1. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1976. S. 195-214.

²³⁶ Литовченко С. Д. Римсько-вірменські відносини в I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Харків, 2003. С. 14.

²³⁷ Бокщанин А. Г. Парфія и Рим. Часть 2. С. 157.

²³⁸ Rich J. Augustus's Parthian honours, the temple of Mars Ultor and the arch in the Forum Romanum. *Papers of the British School at Rome.* Vol. 66. 1998. P. 71-128

²³⁹ Цитується за: Rose C. B. The Parthians in Augustan Rome. *American Journal of Archaeology.* Vol. 109, No. 1 (January 2005). P. 22.

нумізматичній традиції асоціювалось саме з храмом Марса Месника. Атрибуція зображеної будівлі викликає труднощі. Найбільш вірогідними є теорії, за якими або мова йде про тимчасовий невеликий храм, який і зобразили, або ж, на монетах знайшли вираження лише намір і ідея побудови храму²⁴⁰. Храм Марса Месника, який як нам відомо був збудований першим імператором, спорудили лише два десятиліття потому, і в іншому місці, на Форумі Августа²⁴¹.

Для того щоб зрозуміти, яке місце Марс Месник та присвячений йому храм займав в системі офіційної пропаганди римлян, необхідно проаналізувати сюжети з ним на монетних емісіях римлян, співставляючи їх з іншими сюжетами, що синхронно зустрічаються на монетах. На монетах виготовлених у Іспанії у 19 – 18 рр. до н.е., з'являються зображення на реверсі храму Марса Месника зі статуєю Марса, який тримає у руках значки легіонів, повернуті парфянами (RIC I, Augustus, 39b). У іншій варіації, Марс тримає орла легіону в правій руці, а штандарт (*vexillum*) – в лівій (RIC I, Augustus, 41, 80a, 80 в, 81, 82 а, 82в, 83, 84). Усе це супроводжувалось написом «SIGNIS RECEPITIS».

Відома серія ауреусів та денаріїв з аналогічними зображеннями, і стійкою ідеологічною асоціацією саме з Марсом Месником (про це свідчить напис на реверсі «MAR – VLT») (RIC I, Augustus, 68, 69a, 69в, 70a, 70в, 71, 72, 73, 74a, 74в). Інші боги також використовувались для зображення успіху Августа. На монетах 19-18 рр. до н.е. ми бачимо зображення богині перемоги Вікторії, що летить з вінком з написом «CL V.» (RIC I, Augustus, 45-46, 89-95). Зустрічається також варіант з щитом без напису (RIC I, Augustus, 46a), та варіанти, де Вікторія несе щит у обох руках (RIC I, Augustus, 47b), або ж обома руками разом з лавровою гілкою (RIC I, Augustus, 47a). Відомі ауреуси 19 року, де на реверсі також присутня богиня Вікторія (RIC I, Augustus, 61) (Див. Додаток 10).

Зустрічаються випуски денаріїв, де зображено храм Марса Месника, без статуї бога Марса, але в приміщенні знаходиться аквіла з двома штандартами (RIC I, Augustus, 104, 105a, 105в, 106). Існують також монети, де на аверсі

²⁴⁰ Rich J. Augustus's Parthian honours...P. 82.

²⁴¹ DeRose Evans J. The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus. P. 109-118.

розташована голова Августа, на реверсі аквіла та штандарт по сторонах від щита з написом «CL V.» і «SIGNIS RECEP.TIS» (RIC I, Augustus, 85a, 85b, 86a, 86b, 87a, 87b, 88). 19 роком до н.е. датуються монети з монетного двору у Римі з легендою «AVGVSTVS .SIGN RECE.CAESAR», де на реверсі зображено парфянина, який подає штандарт легіону (RIC I, Augustus, 287-289).

Зображення повернених значків легіонів зустрічається і після смерті Августа, проте воно пов'язане радше з політикою вшанування принцепса, ніж з якимись заходами Тіберія, незважаючи на те, що саме він безпосередньо приймав їх від парфян²⁴². Таким чином, у нумізматичній традиції використовувались образи богині перемоги Вікторії, та образ Марса в епikleзі Месника. Сюжети на відомих емісіях мали на меті прославити «безкровний» тріумф Августа, якому вдалося повернути значки легіонів та встановити мир на Сході. Тим не менш, проблема того, який саме храм Марса зображали на емісіях залишається до кінця невирішеною і наявна джерельна база наразі не дозволяє прийти дослідникам до однозначних висновків.

Освячення храму Марса Месника і форуму Августа у 2 р. до н.е. супроводжувалось цілим рядом публічних заходів. Було організовано ігри – «*ludi Martiales*»²⁴³. Організація публічних ігор відіграла важливу роль в ідеологічному обґрунтуванні системи принципату. Календарні джерела свідчать про те, що *ludi Martiales* організовувались 12 травня²⁴⁴. До 1970-х в історіографії панівною була думка Т. Моммзена про те, ігри вперше проводили ще у 20 р. до н.е., проте вона була справедливо переглянута Д. Сімпсоном, який аргументовано довів, що ігри було започатковано саме у 2 р. до н.е.²⁴⁵. Також відбулася навмахія, яка імітувала Саламінську битву. Для неї спеціально було споруджено

²⁴² Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М., 1995. С. 272.

²⁴³ Liberati A. M. *Naumachia Augusti. Lexicon topographicum urbis Romae* / Ed. E. Steinby. Vol. III. 1996. P. 337; Coarelli F. *Aedes Fortis Fortunae, Naumachia Augusti, Castra Ravennatium: la Via Campana Portuensis e alcuni edifici nella Pianta Marmorea Severiana. Ostraka*. № 1. 1992. S. 39-54.

²⁴⁴ Hanah R. Games for Mars and the Temples of Mars Ultor. *Klio – Beiträge zur Alten Geschichte*. Vol. 80, Issue 2. 1998. P. 422-433.

²⁴⁵ Simpson C. J. The Date of Dedication of the Temple of Mars Ultor. *The Journal of Roman Studies*. Vol. 67. 1977. P. 91-94.

відповідний комплекс, який отримав назву «*naumachia Augusti*»²⁴⁶. У видовищі брали участь 24 бойових кораблі та близько 3 тис. гладіаторів. Враховуючи, що Аршакідів у римській думці асоціювали з Ахеменідами, а у храмі зберігались повернуті парфянами трофеї, то контекст було вибрано не випадково. Вагомим фактором, який міг зумовити такий символізм, була місія онука Августа – Гая Цезаря, на схід, яка також припадала на 2 р. до н.е. (Dio Cass. 55.10.20-21., Tac., Ann. II. 4.). Усе це варто розглядати в контексті формування образу імператора. Серед дослідників немає одностайності щодо його значення для формування нового політичного режиму. Ставши частиною римської релігії, він водночас виконував і політичні функції.

У широкому контексті образ повернення інсигній легіонів хоча й був тісно пов'язаний з культом Марса Месника, а проте ми можемо спостерігати і інші його прояви, зокрема в пам'ятках, які були розташовані в східних провінціях Римської імперії та у рельєфі на статуї Августа з Пріма Порта²⁴⁷. Чарльз Роуз запропонував розглядати образ парфян у візуальній культурі доби Августа²⁴⁸ крізь призму формування образу варварів, які радше сприяли утвердженню миру ніж його порушенню²⁴⁹. У цьому контексті, репрезентація парфян у римській літературі та візуальній пропаганді цілком вкладалась у цю схему, яка загалом апелювала до концепту «*Pax Augusta*»²⁵⁰.

Іконографічні образи які зустрічаються на кірасі імператора з Пріма Порта, на Вівтарі Миру, на базиліці Емілія та на монументах з Афін, Коринфу та Антіохії у Пізидії разом з топографічним контекстом Парфянської арки, яка знаходилась на східній стороні римського форуму, на думку вже згаданого Ч. Роуза дозволяють

²⁴⁶ Taylor R. Torrent or trickle ? The Aqua Alsietina, the Naumachia Augusti, and the Transtiberim. *American Journal of Archaeology*. №101. 1997. P. 465-492; Hesberg von H. Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II* / Hsg. Hildegard Temporini. Bd. 16.2. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1978. S. 911-995.

²⁴⁷ Simpson C. J. Where is the Parthian ? The Prima Porta Statue of Augustus Revisited. *Latomus*. T. 64, Fasc. 1 (JANVIER-MARS 2005). P. 82-90.

²⁴⁸ Див. Zanker P. *Augustus und die Macht der Bilder*. München: C. H. Beck. 1987. 369 s.; та Межерицкий Я. «Восстановленная республика» императора Августа. Москва, 2016. С. 637-644.

²⁴⁹ Rose C. B. *The Parthians in Augustan Rome*... P. 21-75.

²⁵⁰ Межерицкий Я. «Восстановленная республика» императора Августа. Москва, 2016. С. 542-548.

верифікувати цю тезу²⁵¹ (Див. Додаток 7). На його ж думку, фігура в обладунку, яка протисталена парфянину на рельєфі з Пріма Порта може бути ідентифікована як богиня Рома, а східна жінка і дитина у південній частині фризу з Вівтаря Миру пов'язані з перебуванням представників царського роду Аршакідів у Римі в добу Августа²⁵². Останнє припущення видається нам занадто гіпотетичним як і теза про існування тріумфальної арки на честь діяльності Гая Цезаря між Базилікою Емілія та храмом Божественного Юлія, оздоблення якої повинне було створювати єдину картину з Парфянською аркою та Храмом братів Діоскурів. Зустрічається мотив *signa reserpta*, зокрема образ Парфянської арки Августа і у монетному карбі провінційних міст східних провінцій: як видається він був сформований під впливом наслідувань, а не внаслідок якоїсь чітко політики чи установки чи рішення сенатусконсультів, існування яких припускає частина дослідників наводячи не зовсім коректну аналогію з арками які мали бути встановленими на честь Германіка на Сході після його смерті²⁵³. У добу Нерона найяскравішим прикладом використання парфянської тематики в зовнішньополітичній діяльності римлян стала коронація Тірадата Аршакіда правителем Вірменії, опис якого залишив Тацит.

У II ст. н.е., військове протистояння Риму та Парфії відновилось в часи Марка Ульпія Траяна. Саме його похід у 114 році, та військові дії, які провадив Луцій Вер у 160-ті рр. стали своєрідним апогеєм у зовнішньополітичному протистоянні римлян та Аршакідів у II ст. н.е. У епоху Антонінів, єдиним свідченням про можливий пропагандистський вплив літератури у контексті конфлікту з Парфією є побіжне повідомлення Лукіана у його праці «Як слід писати історію». Він описує твори, в тому числі і історичні, у яких намагалися описати ще свіжу в пам'яті кампанію у Парфії. За його словами, чимало авторів написали історію походу Луція Вера, проте якість цих описів, залишала бажати кращого (Luc. Hist. Conscr. 31-32). На жаль, ці тексти не дійшли до нашого часу, тому важко однозначно сказати, яку саме тенденцію вони репрезентували.

²⁵¹ Rose C. B. The Parthians in Augustan Rome... P. 41.

²⁵² Ibidem.

²⁵³ Ibidem. P. 57.

Важливим аспектом для пропаганди була титулатура імператора, яка повинна була відбивати усі його успіхи у кампаніях проти Парфії²⁵⁴. Найбільш показовою для нас є ситуація з Траяном. Епіграфічні дані свідчать, що вже у 114 році він був проголошений імператором всьоме, орієнтовно до 1 вересня²⁵⁵. Увосьме це, ймовірно, було зроблено того ж року (CIL III. 6798). Дев'яте, десяте, одинадцятье проголошення були проведені протягом 115 року (CIL II. 5543; IX. 5894; X. 6687; XI. 6622). В дванадцятий і в тринадцятий раз Траяна проголосили імператором до вересня 116 року. Р. Лонгден припускає, що така велика кількість символічних актів, які за римською традицією повинні були бути підкріплені військовими успіхами, показує нам, що опис кампаній, який базується на основі повідомлень Діона Кассія та інших наративних джерел є далеко не повним²⁵⁶.

Схожою є ситуація з епітетом «Парфянський», який надали Траяну. Він починає з'являтися, неофіційно, ще від кінця 114 року, що фіксується зокрема нумізматичними джерелами. Восени 115 року Траян отримав від сенату титул *Optimus* і вкотре був проголошений імператором. Діон Кассій відзначає, що Траян отримав його після захоплення Вірменії, коли сенат надав йому усі звичні відзнаки (Dio Cass. 68.21.1). Втім, Анатолій Бокщанин пропонував на основі епіграфічних джерел (CIL III. 869; CIL III. 7086) датувати присвоєння Траяну цього титулу більш раннім часом – між 10 грудням 113 року і 11 листопадам 114 року²⁵⁷. Захопивши Нісібіс та Батни, Траян отримав епітет Парфянського – *Parthicus*, але він цінував його значно менше ніж *Optimus* (Dio Cass. 68.23.2). Офіційно, від сенату титул Парфянського Траян отримав після взяття парфянської царської резиденції Ктезіфону восени 116 року, поряд з черговим проголошенням імператором («καὶ ἐς τὴν Κτησιφῶντα ἐσῆλθε, παραλαβὼν τε αὐτὴν αὐτοκράτωρ ἐπωνομάσθη καὶ τὴν ἐπικλήσιν τοῦ Παρθικοῦ ἐβεβαίωσατο». Dio Cass. 68. 28. 1). У епіграфічних джерелах, як відзначає Р. Лонгден, він фіксується з літа 116 року²⁵⁸.

²⁵⁴ Hekster O. The Roman army and propaganda. *A Companion to the Roman Army*. Blackwell, 2007. P. 339 – 359.

²⁵⁵ Longden R. P. Notes on the Parthian Campaigns of Trajan. *The Journal of Roman Studies*. 1931. Vol. 21. P.15.

²⁵⁶ Ibidem. P.15-19.

²⁵⁷ Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. С. 239.

²⁵⁸ Longden R. P. Notes on the Parthian Campaigns of Trajan... P. 16.

Тріумф виступав потужним засобом римської пропаганди²⁵⁹. На додачу до всіх існуючих та наданих привілеїв, Траян отримав право відсвяткувати стільки тріумфів, скільки забажає («ἐψηφίσθη δὲ αὐτῷ παρὰ τῆς βουλῆς τὰ τε ἄλλα, καὶ νικητήρια ὅσα ἐθέλησει διεορτάσαι». Dio Cass. 68.28.3). У Римі споруджувалась тріумфальна арка на його форумі, й усі готувались до того, щоб при поверненні імператора пройти незвично довгу відстань, щоб зустріти його (Dio Cass. 68.29.3). Після смерті свого попередника, Адріан організував Парфянські ігри. Вони проводились кілька років підряд на початку його правління, проте згодом, як вказує Діон Кассій – «занепали» (Dio Cass. 69.2.3).

Збереглись описи і пропагандистських заходів спрямованих на вшанування Марка Аврелія та Луція Вера. Веру було надано епітети Вірменського, Парфянського і Мідійського («nomen est Armenici, Parthici, Medici». SHA. Vita Veri 7.2), причому, вони були також присвоєнні Марку Аврелію, який знаходився в Римі²⁶⁰. Після закінчення кампанії у Римі обоє імператорів відсвяткували тріумф і Луцій Вер прийняв від сенату ті почесті, які він раніше отримав перебуваючи серед військ (SHA. Vita Veri 7.9).

Однією з найбільш показових римських пам'яток пов'язаних з відображенням римської політики на Сході став Парфянський монумент Луція Вера. Основна частина рельєфів пам'ятки була виявлена у Ефесі під час роботи австрійських археологів наприкінці XIX – на початку XX століття. Сьогодні, більша їх частина зберігається та експонується у Відні, проте деякі рельєфи залишились у Ефесі²⁶¹. Ймовірно монумент знаходився у центрі Ефесу, поблизу бібліотеки Цельса. В. Йобст припускав що для цього слугувала ніша на південній стороні бібліотеки²⁶², натомість Ф. Губер вважає, що монумент було розташовано у структурі

²⁵⁹ The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Brill, 2003. 579 p.; Balbuza K. Aeternitas – an Element of Emperor Trajan's Self-Representation (an Outline of the Problem). *Res Historica. Terra, Mare et Homines II. Studies in Memory of Professor Tadeusz Łoposzko*. ed. H. Kowalski, P. Madejski. Lublin 2010. P. 27–32.

²⁶⁰ Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte*. / [Hsg. Hildegard Temporini]. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1976. Bd. II. 9.1. S. S. 71–194.

²⁶¹ Oberleitner W. Das Partherdenkmal von Ephesos. *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos* / Ed. Friesinger H.; Krinzinger F. Wien, 1999. P. 628 – 633.

²⁶² Jobst W. Zur Standortbestimmung und Rekonstruktion des Parthersiegaltars von Ephesos. *ÖJh*. 1985. № 56. S. 79 – 82.

Олімпейона Ефеса, де свого часу були надані почесні Адріану²⁶³. Зовнішній вигляд монумента також реконструюється досить гіпотетично. До нашого часу дійшли два основні іконографічних блоки. Перший складається з букраній і гірлянд, а інший складається власне з сюжетних рельєфів виконаних на фасоському мармурі. Частина сюжетної частини фризу, на думку В. Оберлейтнера складала близько 70 метрів²⁶⁴. З них збереглось близько 45 м. На них зображено найважливіші життєві події Луція Вера. Тематично виділяють наступні сюжетні цикли: 1) Всиновлення; 2) Парфянська війна; 3) Персоніфіковані міста імперії; 4) Апофеоз Луція Вера; 5) Зустріч з богами²⁶⁵ (Див. Додаток 8).

Сюжет Парфянської кампанії займає ключове місце у рельєфі. Скульптурна складова цілком підпорядкована мистецьким правилам еллінської традиції зображення війни²⁶⁶. Сцени військової кампанії починаються зображенням мертвого парфянського вояка. Наступна важлива сцена зображає колісницю Луція Вера та самого імператора який атакує ворога²⁶⁷. На відмінну від художнього образу, в реальності він найімовірніше жодного разу особисто не брав участь у битві, а під час всієї кампанії перебував в Антіохії, і виїхав на Євфрат лише раз, немов на звичайну подорож. Для репрезентації образу імператора у пропаганді важливо було підкреслити саме факт його особистої доблесті. Перед колісницею розміщено постать у хітоні та хламіді, яка здебільшого ідентифікується як фігура римського бога війни і мужності Марса. Зіткнення римлян і парфян зображено як попарні поєдинки.

На думку К. Штелера, постать у хітоні, без броні, яка готується завдати вирішальний удар парфянину може ототожнюватись з «Virtus»²⁶⁸. Він також вважає, що на монументі міг бути зображений Авідій Касій та Стацій Пріск – полководці, які фактично провадили бойові дії проти парфян. Ще одну постать на фризі ідентифікують як «Нонос». Наступний сюжет зображає ймовірно Марція

²⁶³ Hueber F. Ephesos. Mainz, 1997. S. 90.

²⁶⁴ Oberleitner W. Das Partherdenkmal von Ephesos. S. 630.

²⁶⁵ Ibidem. S. 632.

²⁶⁶ Stähler K. Lucius Verus Parthicus Medicus. Zum Partherschlachtfries aus Ephesos. *Boreas*. 1987. №10. S. 107 – 116.

²⁶⁷ Ibidem. S.113.

²⁶⁸ Ibidem. S.114.

Вера та Авідія Кассія. Ідеологічно важливою була також частина, яка зображала апофеоз Луція Вера. Постаць імператора на колісниці, в оточенні персоніфікованих Мужності, Перемоги, Миру та інших символічних постатей слугують на думку В. Оберлейтнера для обґрунтування однієї думки: тріумф імператора над парфянами гарантує мир та процвітання держави²⁶⁹.

Тим не менш, Й. Енгеманн припустив, що зображення імператора на колісниці має більше аналогій у зображенні сцени тріумфу²⁷⁰. Наявність Перемоги і Мужності регулярно зустрічаються саме у зображенні сцен тріумфу. Стилiстично, зображення циклу всиновлення та зустрічі з богами відрізняються від сцени Парфянської війни. Перші виконані в більш офіційному статичному «римському» стилі і основним виражальним засобом тут є зосередження уваги на індивідуальних рисах кожної фігури. У свою чергу, фриз з зображенням боїв з парфянами знаходить аналогії у скульптурі саркофагів провінції Азія у II ст. н.е. Викликає дискусію і датування монумента. Й. Енгеманн вважає що сцена, яка зображає тріумф, натякає на те що його було зведено до 169 року, ще за життя імператора, про що деякою мірою свідчать і епіграфічні пам'ятки²⁷¹.

Ми також можемо припустити, що спроби конкретної ідентифікації зображених на монументі діячів зі згаданими в наративній традиції полководцями, які здійснювали військову кампанію на Сході виглядає занадто штучною. Загальна логіка візуального ряду монумента була спрямована на те, щоб прославляти діяльність імператора, а бажання побачити у певних фігурах діячів військових кампаній на Сході викликана тим, що дослідники у своїх реконструкціях візуального ряду опирались на текст наративу, який і визначав специфіку їхньої інтерпретації скульптури.

Для парфянських кампаній доби Северів також характерні ціла низка важливих специфічних моментів, які використовували в системі політичної пропаганди. Зокрема, нам відомо що Септимій Север під час кампанії тричі був

²⁶⁹ Oberleitner W. Das Partherdenkmal von Ephesos. S. 629.

²⁷⁰ Engemann, J. Das 'Apotheosebild' des Partherdenkmals aus Ephesos. *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos* / Ed. Friesinger H.; Krinzinger F. Wien, 1999. S. 635 – 640.

²⁷¹ Engemann, J. Eine Victoria Caesaris und das Parthermonument (IvE 721). *ZPE*. 1996. №113. P. 91–93.

проголошений імператором і прийняв титули «Parthicus Arabicus» і «Parthicus Adiabenicus». Водночас, примітно що від титулу «Parthicus (Maximus)» він відмовився (SHA, Severus 9. 10) і прийняв його лише після кампанії 197-198 рр. (CIL. III. 205) що вочевидь було прямою алузією на здобутки Траяна. Після кампанії Макріна йому запропонували титул «Parthicus», який він все ж не прийняв²⁷².

Водночас парфянській перемозі Септимія Севера було присвячено триумф і до наших днів дійшла триумфальна арка, яка являє собою надзвичайно показовий приклад римської пропаганди. Arcus Septimii Severi була зведена в 203 році на честь перемог імператора Септимія Севера та його синів Каракалли та Гети у війнах проти парфян і Осроени. Вона була розташована на форумі між курією та рострою²⁷³.

Арка висотою 20,88 м. була споруджена побудована з цегли та травертину і оздоблена мармуровими плитами. Римські монети показують арку, увінчану квадригою (колісниця з чотирма конями) з імператорами²⁷⁴. Спільною темою рельєфів є війни в Парфії яким присвячено чотири величезні рельєфи. Кожна панель складається з двох або трьох частин, які читаються знизу вгору. (Див. Додаток 9). Перша панель збереглась не зовсім задовільно, вона поділяється на три яруси, перший демонструє підготовку до війни, віська покидають військовий табір; сцени середньої відображають битви між римлянами та парфянами; і на останньому імператор, який розмовляє з військами і звільнення обложеного міста (ймовірно Нізібіса). Друга панель показує сцени з війни проти Осроени. Вважається, що нижчий ярус демонструє римські сили, які нападають на Едессу з військовими машинами та капітуляцію міста; середній ярус показує Септимія Севера, який розмовляє з військами (ліворуч), і капітуляцію царя Абгара з Осроени імператору; нарешті, верхній ярус показує імператора, що відповідає за операції (ліворуч) та військову раду в укріпленому таборі (праворуч)²⁷⁵.

²⁷² Millar F. The Roman Near East: 31 BC-AD 337. P. 163.

²⁷³ Andraea B. Die römische Kunst. Herder, Freiburg, 1999. S. 120.

²⁷⁴ Hinterhöller M. Der Triumphbogen des Septimius Severus und die historischen Reliefs der Partherkrieg. S. 4-7.

²⁷⁵ Ibidem. S. 36-42.

Третя панель (зліва на стороні Капітолію) розділена на два яруси. Нижній як вважається зображає бої за Селевкію на Тигрі, та парфян, що здаються імператору і вступ до завойованого міста²⁷⁶. Четверта та остання панель показує в двох двох ярусах облогу Ктезіфону, та захоплення самого міста²⁷⁷.

Ф. Коареллі вважав, що стилістика рельєфів дуже схожа на рельєфи на Колоні Траяна та на колоні Марка Аврелія²⁷⁸. На нашу думку певною мірою їх також можна порівнювати з візуальним рядом Тріумфальної арки Тіта, зокрема в контексті традиції візуальної репрезентації не-римлян. Частини центральної арки прикрашені рельєфами богині Вікторії, які виносять трофеї. У нижній частині є персоніфікація чотирьох сезонів. Головні камені центральної арки прикрашені зображеннями Марса. На обох бокових арках вітражі прикрашені божествами річки та каменями з божествами, які неможливо виявити через поганий стан збереження рельєфів. Базис для восьми окремих стовпчиків прикрашені зображеннями римських солдатів та парфянських в'язнів.

Зберігся також і написи на арці, де спочатку згадувались як імператор Септімій Север, так і його двоє синів Каракалла та Гета (Див. Додаток 13). Ім'я Гети було видалено в 212 р. н.е., коли його було вбито Каракаллою. Примітна також титулатура Септимія Севера у написів на арці. Тут він фігурує як «Парфянський, Аравійський і Адіабенський Парфянський», що корелює з титулатурою, яку ми зустрічаємо на нумізматичних пам'ятках.

Актуальною є проблема використання нумізматичного матеріалу в римській пропаганді. Незважаючи на дискусії, які і досі точаться в історіографії стосовно того, яким був реальний ефект їхнього впливу²⁷⁹, більшість дослідників все ж солідарні у тому, що характер сюжетів доволі чітко показує, що монетний карб римлян ніс на собі стійкий ідеологічний відтінок²⁸⁰. (Див. Додаток 10).

²⁷⁶ Ibidem.

²⁷⁷ Ibidem.

²⁷⁸ Coarelli F. Topographie antique et idéologie moderne: Le Forum romain revisité. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. 37e Année, No. 5/6, Le document: Éléments critiques (Sep. - Dec., 1982). P. 724-740.

²⁷⁹ Токарев А. Становление официальной идеологии принципата императора Августа. С. 16–19.

²⁸⁰ Абрамзон М. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. С. 3–6; Coinage and Identity in the Roman Provinces. ed. Christopher Howgego, Volker Heuchert, Andrew Burnett. P. 280; Katsari C. The Roman Monetary System: the Eastern Provinces from the First to the Third Century AD. P. 304.

Вперше парфянська тематика у римських монетних емісіях з'являється у середині I ст. до н.е. і її пов'язують з монетним карбом Марка Ліцинія Красса та його сина Публія. У Антіохії, де знаходився монетний двір тогочасної провінції Сирія, Красс випустив серію тетрадрахм, які датуються 54–53 рр. до н.е. (12 роком ери Помпея). На одній з них зображено голову Філіпа Філадельфа у діадемі, а на реверсі – Зевса. Д. Вегі припустив також, що цілий ряд бронзових емісій також містили подібні сюжети²⁸¹. Відсилки до парфянської кампанії також зустрічаються на денаріях Публія Ліцинія Красса. Зображення на них коня, на думку окремих дослідників, може бути відсилкою до тисячі кінних галлів, яких публій привів для кампанії, або ж вказувати на поразку парфянської кінноти²⁸². Зустрічаються сюжети пов'язані з Парфією і у монетному карбі Гая Юлія Цезаря та Марка Антонія. Проте широкомасштабне використання парфянської тематики ми бачимо саме починаючи від доби Августа.

Після римської місії Тіберія у Вірменію (Тас., *Ann.* II. 3; *Dio Cass.* 54.9.4–5; *RGdA* 27; *Suet. Tib.* 9.1), у 19 р. до н.е., сенатський монетний двір випустив серію монет з написом «*Armenia capta*». На монетах виготовлених у Іспанії у 19–18 рр. до н.е., з'являються кілька дуже показових сюжетів. Передовсім, це зображення на реверсі монет храму Марса Месника (*Templum Martis Ultoris*) зі статуєю Марса, який тримав у руках значки легіонів Красса, повернуті парфянами²⁸³. У іншій варіації Марс, тримав орла легіону в правій руці, а штандарт – в лівій²⁸⁴. Усе це супроводжувалось написом «*SIGNIS RECEPTIS*».

Відома серія ауреусів та денаріїв з аналогічними зображеннями, і стійкою ідеологічною асоціацією з Марсом Месником²⁸⁵. На монетах 19-18 рр. до н.е. ми бачимо зображення богині перемоги Вікторії, яка зображена з вінком з написом «*CL V.*»²⁸⁶. Існують монети, де на аверсі розташована голова Августа, на реверсі

²⁸¹ Vagi D. *Coinage and History of the Roman Empire*. Vol. 1: History. P. 37–38.

²⁸² *Ibid.*

²⁸³ *The Roman Imperial Coinage*. Volume I, Augustus, № 39b.

²⁸⁴ *Ibid.*, Augustus, № 41, 80a, 80b, 81, 82 a, 82b, 83, 84.

²⁸⁵ *Ibid.*, Augustus, № 68, 69a, 69b, 70a, 70b, 71–73, 74a, 74b.

²⁸⁶ *Ibid.*, Augustus, № 45–46, 89–95.

аквіла та штандарт по сторонах від щита з написом «CL V.» і «SIGNIS RECEPTIS»²⁸⁷.

Зустрічаються випуски денаріїв, де зображено храм Марса Месника, без статуї бога Марса, але в приміщенні знаходиться аквіла з двома штандартами²⁸⁸. Зображення храмів на емісіях дещо різні, оскільки сама будівля храму станом на 20/19 р. до н.е. ще не була завершена, і мова йде про невеликий храм на Капітолії, а не про масштабний проект закінчений лише у 2 р. до н.е. на честь відкриття якого були влаштовані масштабні заходи, зокрема «ludi Martiales»²⁸⁹.

Емісії 18 р. до н.е. подають нам зображення на реверсі тріумфальної квадриги оздобленої богинями перемоги, яка везе орла легіону²⁹⁰. Цю колісницю зображали і всередині храму Марса²⁹¹. 19 роком до н.е. датуються монети з монетного двору у Римі з легендою «AVGVSTVS .SIGN RECE.CAESAR», де на реверсі зображено парфянина, з орлом легіону²⁹².

Зображення повернених значків легіонів зустрічається і після смерті Августа, проте воно пов'язане радше з політикою вшанування принцепса, ніж з якимись заходами Тіберія, незважаючи на те, що саме він безпосередньо приймав їх від парфян. На емісіях часів Тіберія невідомі будь-які відсилки до подій на Сході, незважаючи на його активну політику у цьому напрямку і втручання у внутрішні справи Парфії. Це можна пояснити специфічним характером політики Тіберія, яка здебільшого складалась не з широкомасштабних військових заходів, а з менш показових, проте ефективних спроб втручання у внутрішньополітичні справи Царства Аршакідів. Особливої уваги заслуговує монетна емісія часів імператора Гая (Калігули) з Кесареї у Каппадокії, де зображено батька імператора – Германіка, який коронує царя Артаксія, на що вказує легенда на реверсі

²⁸⁷ Ibid., Augustus, № 85a, 85b, 86a, 86b, 87a, 87b, 88.

²⁸⁸ Ibid., Augustus, № 104, 105a, 105b, 106.

²⁸⁹ Hannah R. Games for Mars and the Temples of Mars Ultor. *Klio – Beiträge zur Alten Geschichte*. Volume 80, Issue 2, (1998). P. 422–433.

²⁹⁰ The Roman Imperial Coinage. Volume I, Augustus, № 107–113.

²⁹¹ Ibid., Augustus, № 115-120.

²⁹² Ibid., Augustus, № 287–289.

«GERMANICVS / ARTAXIAS»²⁹³. Вона пов'язана з політичними подіями на Сході на початку правління Тіберія.

Нерон увіковічнив події на Сході у сюжеті на монетах 60–61 років, де зображено Доблесть, яка тримає кинджал і опирається на спис²⁹⁴. Подібні сюжети, спостерігаються і під час карбу у 62–63 та 63–64 роках. Між 64 і 66 роками н.е. датується ауреус, на якому зображено зачинені двері храму Януса²⁹⁵. Відома й емісія сестерціїв з цим же сюжетом²⁹⁶.

Цікавим є зображення, на якому богиня Рома сидить на обладунку, тримаючи в руках богиню Вікторію, при цьому щити розташовані на задньому плані²⁹⁷. Незважаючи на фактичний провал у війні з Парфією, ці події намагались представити як успіх принцепса. У часи Флавіїв у взаєминах Риму і Парфії спостерігається відносно затишшя і незважаючи на окремі відомості про те, що Доміціан планував кампанію на сході, активні дії відновились лише в епоху Антонінів, коли Марк Ульпій Траян у 114 році розпочав свою східну кампанію.

У добу Антонінів монети були найбільш масовим та наочним засобом римської пропаганди. У іконографії емісій зустрічається Марс зі списом у руці і трофеєм через ліве плече²⁹⁸. Відоме також зображення Фортуни²⁹⁹ і богині перемоги Вікторії, на ауреусах та квінаріях. Вікторія тримає в руках колосся і пальмову гілку³⁰⁰. Важливим є образ Мужності, яка зображувалась у вигляді жінки у шоломі, яка при цьому тримала ліву ногу на шоломі, а спис у правій руці з перевернутим паразоніумом у лівій³⁰¹.

Періодом Парфянської кампанії датується емісія денаріїв, де ключове місце на реверсі зайняла композиція яка зображає Траяна озброєного списом, на коні. Поряд з ним – легіонер, який тримає спис і щит, а на задньому фоні – троє

²⁹³ The Roman Imperial Coinage. Volume I, Caligula, № 60–62.

²⁹⁴ The Roman Imperial Coinage. Volume I, Nero, № 26–26.

²⁹⁵ Ibid., Nero, № 50, 58.

²⁹⁶ Ibid., Nero, № 264, 266, 270, 324, 438v.

²⁹⁷ Ibid., Nero, № 54.

²⁹⁸ RIC II Trajan. № 269 – 270.

²⁹⁹ RIC II Trajan. № 274.

³⁰⁰ RIC II Trajan. № 280 – 285.

³⁰¹ RIC II Trajan. №289.

вояків³⁰². Легенда на реверсі містить напис «AVGVSTI PROFECTIO». Вочевидь, синхронно слід датувати денарій, де розмістили постать Марса, зі списом та з трофеєм³⁰³. Цікавою є монета, де зображено Вдачу («Felicitas»), яка тримає кадуцей та ріг достатку³⁰⁴. Цей же мотив зустрічається пізніше, але до легенди додано: «PARTHICO P M TR P COS VI P P S P Q R»³⁰⁵.

Під час кампаній 114-117 року невід'ємним було використання образу богині перемоги Вікторії. Вона з'являється на емісії денаріїв, у сидячому положенні, з пшеницею та пальмовою гілкою³⁰⁶. Після цього вона з'являється на емісіях квінаріїв з подібним сюжетом. Єдину непринципову відмінність становить пальмова гілка, яка розташована на лівому плечі³⁰⁷.

Початкового періоду Парфянської кампанії стосується і емісія ауреусів з легендою «REX PARTHVS» де імператор зображений на помості в оточенні п'яти вояків³⁰⁸. Продовження цієї сюжетної лінії вочевидь слід шукати у емісії, де ми бачимо, що Траяна було проголошене імператором усьоме, а як відомо це відбулося саме під час початку бойових дій, у Вірменії («IMPERATOR VII»). Імператора зображено на помості з двома офіцерами та чотирма солдатами³⁰⁹. Можливо, тут зображена сцена візиту Партамазіріса до римського табору під час якого, як повідомляє Діон Кассій, вояки проголосили Траяна імператором усьоме («συμβροσάντων δὲ ἐπὶ τούτῳ τῶν στρατιωτῶν, καὶ αὐτοκράτορα τὸν Τραϊανὸν ὡς καὶ ἐπὶ νίκῃ τινὶ ἐπικαλεσάντων»). Dio Cass. 68.19.3).

114 роком датується емісія ауреусів та денаріїв, де ми бачимо на реверсі трофей, під яким зображено постаті двох парфян. Сюжет супроводжується підписом «PARTHICA CAPTA»³¹⁰. Важливою є емісія, де зображено Мужність в обладунку зі списом і паразоніумом і написом «PARTHICO P M TR P COS VI P P

³⁰² RIC II Trajan. №297.

³⁰³ RIC II Trajan. №299.

³⁰⁴ RIC II Trajan. №301.

³⁰⁵ RIC II Trajan. № 332, 333, 343, 345.

³⁰⁶ RIC II Trajan. № 304-305.

³⁰⁷ RIC II Trajan. № 335, 351, 352.

³⁰⁸ RIC II Trajan. № 263A.

³⁰⁹ RIC II Trajan, №309.

³¹⁰ RIC II Trajan, № 324-325.

S P Q R»³¹¹. Перебуванням Траяна на території Месопотамії знайшло своє відображення у сюжеті який прикрасив випуск ауреусів. Траян зображений на невеликій платформі з двома помічниками, а перед ними стоять три правителі³¹². Вся сюжетна композиція супроводжується легендою: «REGNA ADSIGNATA». Можливо, сюжет пов'язаний з подіями 114 року, коли у Саталі імператор прийняв царів союзних царств та отримав підкріплення з дунайських провінцій (Dio Cass. 68.18.2; 68.19.2; Eutrop. Brev. VIII. 3). Цікавим є те, що спочатку титул Траяна на легенді аверса монети не містив частки «PARTHICO», він з'являється очевидно пізніше³¹³. Відомі і сестерції з цим сюжетом³¹⁴.

Перетворенню Вірменії на провінцію присвячені особливі випуски³¹⁵. Вірменія на цих випусках зображалась у вигляді жіночої постаті. Артаксата і інші важливі міста були захоплені і там залишили військові гарнізони («Armeniam, quam occupaverant Parthi recepit, Parthomasiri occiso, qui eam tenebat». Eutrop. Brev. VIII. 3). Очевидно, після подій 115 року з'являється емісія сестерціїв з легендою «ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P R REDACTAE S C»³¹⁶. Траян зображений в обладунку з списом і паразоніумом, біля нього – постаті, які ймовірно символізують Вірменію, Тигр і Євфрат.

Спроба утвердження у Парфії Партамаспата також знайшла відображення у монетному карбі. На монетах зображали Траяна з префектом, які представляли Партамаспата. Перед статуєю останнього навколішки впала Парфія³¹⁷. Існують різні варіанти цієї емісії де основні відмінності можна вбачати у оформленні бюсту Траяна³¹⁸. Сцена супроводжується легендою «REX PARTHIS DATVS». Відома подібна сцена де Траян в оточенні п'яти солдатів представляє Партамаспата³¹⁹. Це супроводжує легенда «REX PARTHVS».

³¹¹ RIC II Trajan. № 334, 353.

³¹² RIC II Trajan. № 366.

³¹³ RIC II Trajan. №367.

³¹⁴ RIC II Trajan. № 666.

³¹⁵ RIC II Trajan. №375.

³¹⁶ RIC II Trajan. №642.

³¹⁷ RIC II Trajan. №667.

³¹⁸ RIC II Trajan. №668.

³¹⁹ RIC II Trajan. №669.

Адріан намагався вшанувати останні здобутки свого попередника. Ним було випущено емісію ауреусів яка мала б прославляти «TRIVMPHVS PARTHICVS» і де було зображено Траяна на квадризі³²⁰. На цьому фоні вкрай нечисленними є емісії провінційних монетних дворів, де відзначається титулатура Траяна з епітетом Парфянський. На драхмі з Александрії у титулатурі Траяна присутній епітет Парфянський: «ΑΥΤ ΤΡΑΙΑΝ ΑΡΙ ΣΕΒ ΓΕΡΜ ΔΑΚΙΚ ΠΑΡ». Зустрічається він також на тетрадрахмі з Антіохії: «ΑΥΤ ΚΑΙΣ ΝΕΡ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΣ ΣΕΒ ΓΕΡΜ ΔΑΚ ΠΑΡ».

Зовнішня політика Марка Аврелія та Луція Вера також знайшла досить яскраве вираження у нумізматичному матеріалі. Перші емісії, які з'являються між 163 і 164 роками стосуються Вірменії. Остання була зображена традиційно антропоморфно, у сидячій позі. Її ліва рука опирається на лук, а перед нею лежить щит³²¹. У різних варіантах цієї емісії Марк Аврелій на аверсі зображений як з ознаками нагороди³²², так і без них³²³. Монети супроводжує легенда «ANTONINVS AVG ARMENIACVS». На монетах Луція Вера використовувався цей же сюжет³²⁴.

Перші успіхи на Сході привели до карбу монети з зображенням окриленої богині перемоги Вікторії, з пальмовою гілкою³²⁵. На щиті у неї зроблено напис «VIC AVG». Зустрічаються і варіації серед цього сюжету³²⁶. Відомий варіант, де Вікторія тримає обома руками царську діядему³²⁷. Серед інших божественних персонажів доволі показовою є поява бога війни Марса зі списом та щитом³²⁸. Цікавою є поява на емісіях образу миру – «PAX»³²⁹. Важливими є монети які карбувались від імені Луція Вера з вояками і царем Сохемом на платформі³³⁰.

³²⁰ RIC II Hadrian. № 26.

³²¹ RIC III Marcus Aurelius. № 78, 891.

³²² RIC III Marcus Aurelius. № 78, 81–86, 122, 122A, 861 – 868.

³²³ RIC III Marcus Aurelius. № 79, 80, 121.

³²⁴ RIC III Marcus Aurelius. №526.

³²⁵ RIC III Marcus Aurelius. № 88 – 90, 128.

³²⁶ RIC III Marcus Aurelius. № 115, 116, 570 – 575.

³²⁷ RIC III Marcus Aurelius. № 156 – 158, 174, 520 – 527, 533, 534, 550 – 554, 570.

³²⁸ RIC III Marcus Aurelius. № 91 – 93, 119 – 124, 514 – 516, 528 – 531.

³²⁹ RIC III Marcus Aurelius. № 114, 555 – 559.

³³⁰ RIC III Marcus Aurelius. № 511–513, 1371, 1443.

Оригінальним є сюжет монетного карбу 165-166 років, де зображено парфянина, який сидить на землі з руками за спиною та зброєю, яка лежить перед ним³³¹. Подібними є емісії де фігурує постать Луція Вера на коні³³².

Між 196 та 202 рр. н.е. було випущено цілу низку емісій Септимія Севера, які містили вказівки на його перемоги на Сході. Зокрема, досить показовою стала поява ауреусів з легендою «PART ARAB PART ADIAB COS II PP» на реверсі якої було зображено трофеї та полонених³³³. Ціла низка емісій містила легенди, які прославляли «Парфянську перемогу» - «VICT PARTHICAE»³³⁴, «VICTORIA PARTHICA MAXIMA»³³⁵. На реверсі було зображено постать богині Вікторії.

Відомі також випуски з цією легендою, де на аверсі було зображено Септимія Севера разом з Каракаллою³³⁶ (RIC4 311). Продовженням серії яка вказувала на перемогу над парфянами очевидно слід вважати емісію на реверсі якої було зображено Вікторію з щитом з написом «VIC PAR». Чергові емісії з богинею Вікторією містили легенду «ARAB ADIAB» і вперше з'являються у зв'язку з п'ятим проголошенням Септимія Севера імператором («L SEPT SEV PART AVG IMP V»), вочевидь у 197 році³³⁷, де на реверсі також зустрічаємо зображення двох полонених парфян. Прикметно, що емісії з вказівками на «VICT PARTHICAE», зустрічаються і після 202 року³³⁸. В цьому ж ключі слід розглядати і образ окриленої Вікторії з пальмовою гілкою і легендою «VICTORIA PARTH MAX»³³⁹.

У сестераціях зустрічаються вже згадані нами сюжети і легенди, які вказують на територіальні межі перемог Септимія Севера («PART ARAB PART ADIAB») і датуються часом його п'ятого проголошення імператором так і образи з

³³¹ RIC III Marcus Aurelius. № 547, 548, 1443.

³³² RIC III Marcus Aurelius. № 549.

³³³ RIC IV, Septimius Severus, 55.

³³⁴ RIC IV, Septimius Severus, 142B.

³³⁵ RIC IV, Septimius Severus, 195B, 295, 297.

³³⁶ RIC IV, Septimius Severus, 311.

³³⁷ RIC IV, Septimius Severus, 63.

³³⁸ RIC4 142a; BMC 178.137; RIC 125a і також ймовірно RIC4 514.

³³⁹ RIC IV, Septimius Severus, 295-296.

Вікторією³⁴⁰. Серед дрібних номіналів варті уваги також відповідні випуски дупондіїв³⁴¹ і асів³⁴².

Легенди які містили частку «PART MAX» вказували на здобуті перемоги. Нам відомі і ауреуси, які прославляли військову згоду «CONCORDIAE MILITVM»³⁴³. Особливою є емісія денаріїв, яка вказувала на мир («PACI AVGVSTI»). На реверсі було зображено алегоризований образ «Pax»³⁴⁴. Окрім уже згаданих богів, цікавою є поява на денаріях образу Марса – «MARTI VICTORI», який тримав щит і спис³⁴⁵.

У монетному карбі Каракалли, який стосується парфянських кампаній, ми спостерігаємо продовження сюжетів, які ми попередньо розглянули для монетного карбу його батька. Так, зустрічаються емісії ауреусів, які прославляють «VICTORIAE PARTHICAE»³⁴⁶ та «VICTORIA PARTHICA MAXIMA»³⁴⁷. Звичним був також сюжет, який відображав трофей з двома полоненими і який датується 201 р. н.е. і вочевидь був виготовлений в рамках тієї ж серії, що й монети Септимія Севера³⁴⁸.

217 роком можна датувати серію антоніанів, де йде вказівка на парфянську перемогу «VIC PART»³⁴⁹ на реверсі яких зображено Вікторію, що зустрічається і на денаріях³⁵⁰. Цим же періодом датується і емісія денаріїв на реверсі яких ми бачимо Вікторію в кірасі, з щитом і з трофеєм з двома полоненими, що супроводжувалось легендою «VIC PART»³⁵¹. Серію антоніанів присвячених «парфянській перемозі» продовжував випуск, де на реверсі було зображено

³⁴⁰ RIC IV, Septimius Severus, 690, 690B.

³⁴¹ RIC IV, Septimius Severus, 696.

³⁴² RIC IV, Septimius Severus, 828.

³⁴³ BMC 285.653.

³⁴⁴ ANS 1956.127.1258.

³⁴⁵ BMC 177.133.

³⁴⁶ RIC4 49A.

³⁴⁷ RIC4 78, 79, 144a.

³⁴⁸ RIC4 54.

³⁴⁹ RIC4 297c, 297d.

³⁵⁰ RIC4 314a.

³⁵¹ RIC4 297e.

самого імператора³⁵², причому в одній з варіацій цього сюжету, його корнувала Вікторія, а біля його ніг знаходився полонений³⁵³.

Слідував цим тенденціям і Макрін випуски фактично всіх номіналів якого, які датуються 218 роком також майже повсюдно апелюють до тематики «VICTORIA PARTHICA» і містять на реверсі зображення Вікторії в різних варіаціях³⁵⁴.

Отже, як ми могли побачити, римська політична пропаганда активно використовувала зовнішньополітичні сюжети для формування образу успішної діяльності імператора та його оточення. У епоху Августа ключове місце у пропаганді займає сюжет повернення орлів легіонів Красса та Антонія, що знайшло свої прояви, як у літературній традиції, так і у використанні культу Марса Месника.

Найактивніше використовував монетний матеріал для пропаганди своїх успіхів на сході Октавіан Август, причому фактично всі сюжети стосуються тріумфального повернення значків легіонів Красса і Антонія, що в уявленні римлян означало перемогу здобуту без сили зброї. З часів Калігули відома лише одна емісія, і то з Коммагени, яка стосувалась його батька Германіка і його місії на схід. Використання Нероном нумізматичного матеріалу для пропаганди своїх заходів на сході також прослідковується, проте в значно менших формах і навряд чи воно носило якийсь чіткий характер. Натомість ні Тіберій, ні Клавдій, до часів правління яких відносяться безперечно активні фази у римо-парфянських стосунках, жодним чином не відзначили події на сході, що було пов'язано з їх специфічним характером.

Використання монетного матеріалу для пропаганди своїх успіхів на Сході Траяном, Марком Аврелієм та Луцієм Вером було типовою рисою римського використання монет. У оцінці значення нумізматичного матеріалу як засобу пропаганди, слід визнати, ідеологічне навантаження яке несли монети слід розглядати у контексті формування образу дій влади і певні епізоди подій на сході

³⁵² RIC4 299d.

³⁵³ RIC4 299e.

³⁵⁴ RIC4 50, 96-98, 164-166.

використовувались для формування образу діяльності імператорів. Римська література, нумізмати́ка, етногеографічна традиція – усе це відображало відповідний образ Сходу, який одночасно перебував у подвійному становищі – оскільки як був продуктом своєї епохи, так і ставав джерелом для уявлень та ідей пов’язаних з діяльністю римлян.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОЛІТИЧНІ КОНТАКТИ РИМУ І ЦАРСТВА АРШАКІДІВ: СТРУКТУРА І МЕХАНІЗМИ

3.1. Формування та трансформація основних принципів «східної політики» Риму в добу принципату

Аналізуючи формування зовнішньополітичного курсу Римської імперії на Сході, нам видається, що уваги вимагає аналіз функціонування римських політичних практик доби раннього принципату. Серед них особливе місце займають місії на Схід оточення та родичів імператора, які являли собою політичні практики, які Октавіан Август запроваджував з огляду на потребу контролю над ключовими напрямками римської політики у певних регіонах. Наявний стан джерельної бази, дозволяє нам найкраще проаналізувати політичні дипломатичні практики на прикладі матеріалу І ст. н.е., на чому ми і зосередимо свою увагу.

Місія Агріппи на Сході в 23 р. до н.е. була тим сюжетом римо-парфянських стосунків, який вимагає особливої уваги. Передовсім слід відзначити, що антична традиція пов'язувала від'їзд Агріппи на схід з особистими причинами, зокрема з складними стосунками з Марцеллом³⁵⁵. Найбільш обережно подає цю версію Веллей Патеркул, відзначаючи що офіційно Агріппа вирушив на Схід вирішувати справи для принцепса, проте чутки пов'язували цей від'їзд зі сваркою з племінником імператора. Автори початку ІІ століття, зокрема Тацит і Светоній змальовуючи історію Юліїв-Клавдіїв певною мірою як історію про сімейні конфлікти всередині династії фактично повністю пов'язують місію Агріппи з небажанням заважити просуванню Марцелла (значною мірою подібний сюжет ними використовується і для характеристики стосунків між Гаєм Цезарем Віпсаніаном та Тіберієм)³⁵⁶.

³⁵⁵ Magie D. The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C. *Classical Philology*. Vol. 3, No. 2. 1908. P. 145-152.

³⁵⁶ Burns M. A. T. Pliny's Ideal Roman. *The Classical Journal*. Vol. 59, No. 6 (Mar., 1964). P. 253-258.

Пліній відзначає, що Агріппа вирушив на Схід за рішенням Августа, який таким чином врегулював конфлікт з Марцеллом, певною мірою цю версію подає і Діон Кассій, доповнюючи її деталями про те, що Агріппа так і не доїхав до Сирії, а виконував свої функції перебуваючи на Лесбосі³⁵⁷.

Йосиф Флавій подає більш аргументовану думку щодо перебування Агріппи на Сході, він не повідомляє про особисті сварки, а говорить про те що соратник Августа вирішував проблеми, які накопичились у східних провінціях і у стосунках з Парфією. Останні були зумовлені неможливістю фактичного військового вирішення «парфянської проблеми» та зосередженістю римлян після перемоги Октавіана у громадянських війнах і перетворенні Єгипту на провінцію, на тих проблемах які накопичились на «європейському напрямку». Зокрема поки Август був зайнятий військовими діями у Іспанії, Парфія була охоплена внутрішньополітичною боротьбою одним з наслідків якої, стала втеча одного з претендентів на престол – Тірідата до Риму, разом з синами свого супротивника Фраата³⁵⁸.

Ймовірно саме для преговорів з парфянами Агріппа і вирушив на Схід, а відсутність достатньої кількості інформації привела до чуток що такий від'їзд соратника принцепса був спричинений придворними інтригами. В кінцевому результаті, як відзначив Д. Меджі, дипломатія Агріппи виявилася могутнішою, ніж мечі Красса і Антонія³⁵⁹.

Місія Гая Цезаря на Схід була особливою з точки зору її репрезентації в римській традиції та пропаганді. Римська нарративна традиція робила акцент на тому, що онук принцепса у 1 р. до н.е. володіючи проконсульським імперієм вирушив впорядковувати справи на Сході імперії³⁶⁰. Веллей Патеркул залишив нам свідчення про зустріч Гая з Фраатом у 2 році н.е. на Євфраті. Після поранення

³⁵⁷ Magie D. *The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C...* P. 150.

³⁵⁸ Millar F. *The Roman Near East...* P. 45.

³⁵⁹ Magie D. *The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C...* P. 151.

³⁶⁰ Romer F. E. *Gaius Caesar's Military Diplomacy in the East. Transactions of the American Philological Association.* Vol. 109 (1979). P. 199-214.

у Артагірі у вересня 3 р. н.е. він повертався до Риму, але помер у дорозі 21 лютого 4 року н.е.

Фрагментарність наративної традиції змушує дослідників приділяти дещо більше уваги епіграфічним джерелам, серед яких виділяються напис у Мессені на честь Гая, знайдений у 1960 році, який ймовірно був зроблений у 2 році н.е. та так звані Пізанські декрети, які вшановували пам'ять Гая і Луція Цезарів³⁶¹.

Ф. Ромер і ціла низка інших дослідників пропонують розглядати місію Гая в контексті формування його образу як державного діяча і наступника Августа³⁶². Загалом принцепс дещо обережно і продумано підходив до формування образу своїх всиновлених онуків (Dio Cass. 54.27.1; 55.9.1-3; Suet. Aug., 56.2). Август продумано і обережно формував образ Гая, зокрема про це свідчить його представлення у 8 р. до н.е. перед Рейнськими легіонами (Dio Cass. 55.6.1-6) і монети, які зображали його озброєним вершником³⁶³.

Кампанія Гая була направлена на утвердження величі римського народу та укріплення авторитету онука Августа через контроль над окремими територіями. С. Литовченко розглядає ці події як римську військову інтервенцію після повного провалу дипломатичних заходів римлян³⁶⁴. На його думку, нові методи зовнішньої політики Августа були спрямовані на те, щоб будь-якою ціною утримувати Вірменію в сфері римського впливу. Всі зусилля і пропагандистська кампанія 2 р. до н.е., частиною якої був культ Марса, виявились марними, оскільки гіпотетичний наступник імператора загинув.

Надалі, Август утримувався від будь-яких активних дій у східному напрямку, показуючи, що Вірменія навіть в умовах перманентної династичної кризи та замалим не громадянської війни не цікавить його в умовах, коли вона не здатна принести жодної політичної вигоди. Лише в часи Тіберія, римляни повертаються до втручання у вірменські справи, і то, лише під впливом загрози зіткнення з Парфією.

³⁶¹ Rowe G. Princes and Political Cultures. The New Tiberian Senatorial Decrees. P. 102-103.

³⁶² Romer F. E. Gaius Caesar's Military Diplomacy in the East. P. 205.

³⁶³ Ibidem.

³⁶⁴ Литовченко С. Д. Римсько-вірменські відносини в I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е. С. 14-15.

У епоху Тіберія, загроза з боку Артабана була реальною не лише для Вірменії а й для Риму, якби останній захотів підтримати Вонона. Тому легат провінції Сирії – Кретік Сілан³⁶⁵, який фактично виконував всі функції регулювання ситуації на сході, викликав Вонона і зберігаючи розкіш та царський титул, взяв його під стражу³⁶⁶ (Тас., *Ann.* II. 4; Joseph. A.J. XVIII. 2. 4. (50-52)). Таким чином, він прагнув певною мірою нейтралізувати можливості для претензій з боку парфян.

Тіберій звернувся до сенату, ознайомивши його з загальною ситуацією у регіоні. Він стверджував, що з незгодами впорається лише Германік³⁶⁷. Сенат прийняв рішення призначити Германіка керівником усіх заморських провінцій, надавши йому незалежно від того куди б він не вирушив імперій, з більшими повноваженнями ніж проконсулам чи легатам (Тас., *Ann.* II. 43.).

Кретіка Сілана, чия донька була заручена з старшим сином Германіка – Нероном, відсторонили (Тас., *Ann.* II. 43.), і призначили Гнея Пізона – «людину різку і свавільну» (Тас., *Ann.* II. 43.). Більш провокативної і різкої кандидатури на посаду намісника Сирії в умовах коли туди вирушав Германік у 18 р. н.е. годі було й підшукати, у чому сучасники вбачали підступ імператора проти свого племінника (Тас., *Ann.* II. 43.). Більш того, говорили, начебто, дружину Пізона Планціну, Августа всіляко налаштовувала проти Агріппіни, а Тіберій надавав Пізону таємні інструкції, як слід протидіяти діяльності Германіка (Тас., *Ann.* II. 43.).

Очоливши легіони на сході, Пізон розпочав, в інтерпретації Таціта, не надто позитивну діяльність. Закриваючи очі на гульбища у військових таборах, розбещеність вояків у містах та на свавілля у сільській місцевості, він довів військові частини до такого стану, що натовп саркастично охрестив його «Батьком легіонів» (Тас., *Ann.* II. 55.).

³⁶⁵ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 141.

³⁶⁶ Дибвойз Н. *Op. cit.* С. 140-141; Sherk R. K. *Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114...*Р. 981.

³⁶⁷ За висловом Таціта, сам Тіберій був вже не у тому віці (!), щоб особисто туди вирушити, а Друз, ще не досягнув цілком зрілого віку, щоб взяти на себе таку справу (Тас., *Ann.* II. 43.) Відповідно, єдиною кандидатурою розглядали Германіка, якого зняли з війни проти германців і направили на Схід.

Після вигнання Вонона, найкращою кандидатурою на царський престол вважався син понтійського царя Полемона – Зенон³⁶⁸ (Тас., *Ann.* II. 56.). Германік в Артаксаті коронував його і він прийняв собі нове ім'я – Артаксій (Тас., *Ann.* II. 56.). Вибір претендента був ретельно узгоджений з римлянами. Якби місія пройшла не так гладко, як планувалось, Германік мав би використати військову силу (Тас., *Ann.* II. 57.).

Були здійснені зміни і у новоутворених провінціях і рішення приймав і затверджував саме Германік, відповідно до повноважень наданих йому сенатом. У Каппадокії, мешканці прийняли до себе легата Квінта Веранія, який знизив деякі з податків які збирали з царських часів (Тас., *Ann.* II. 56.). У Коммагені, яку підкорили преторській владі, намісником став Квінт Сервей (Тас., *Ann.* II. 56.). Збереглись також відомості, про те, що цар набатеїв давав бенкет на якому були присутні Германік та Пізон (Тас., *Ann.* II. 57.).

До Германіка прибуло посольство від царя Артабана (Тас., *Ann.* II. 58.). Прохання Артабана задовольнили і Вонона вислали у Помпейополь. Зробили це не лише щоб задовольнити царя, але й для того щоб вдарити по планах Пізона (Тас., *Ann.* II. 58.). Вонон спробував утекти у Вірменію і звідти до албанців, геніохів та скіфів (Тас., *Ann.* II. 68.). На березі ріки його схватив перфект кінноти Вібій Фронтон та ветеран Реммій, який до того охороняв царя. Останній начебто будучи розлюченим, проткнув Вонона мечем (Тас., *Ann.* II. 68.).

Починаючи з середини минулого століття, відкриття нових епіграфічних матеріалів, дозволяє побачити нові сторони у вже усталених і класичних інтерпретаціях³⁶⁹. У 1947 р. у Італії, у Магліано, на місці римського міста Геба, було знайдено бронзову таблицю, яка містила текст датований 20 р. н.е. присвячений вшануванню пам'яті Германіка. У 1982 р. у Севільї Ю. Гонсалесом була відкрита, а у 1984 опублікована пам'ятка епіграфіки, яка отримала назву *Tabula Siarensis*. Вона містить текст кількох рішень сенату, які як і попередній напис стосуються вшанування Германіка Цезаря, який помер в Антіохії 10 жовтня

³⁶⁸ Asdourian P. *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom*. Venice, 1911. S. 79-80.

³⁶⁹ Damon C. *Relatio Vs. Oratio: Tacitus, Ann. 3.12 and the Senatus Consultum De Cn. Pisone Patre*. *The Classical Quarterly*. Vol. 49, No. 1 (1999). P. 336-338.

19 року н.е. У 1980-ті, також у Іспанії, були відкриті кілька копій *Senatus consultum de Cn. Pisone patre* (на сьогоднішній день, за кількістю копій, ця пам'ятка епіграфіки поступається лише едикту Діоклетіана про ціни) – сенатського акту з приводу розслідування діяльності намісника Сирії Гнея Пізона і його причетності до загибелі Германіка. Рішення сенату було прийнято у вересні 20 р., через 2 дні після самогубства Пізона.

Питання співвідношення тексту Таціта і сенатських актів уже піднімалось дослідниками, та воно далеке від остаточного вирішення. *Tabula Siarensis* (надалі – TS), містить 2 рішення прийняті на честь Германіка³⁷⁰ (Див. Додаток 11). Діяльність Германіка на сході описуються наступним чином. Після того, як він ліквідував непорядок в Галліях, його направили «у заморські провінції» навести лад як в них самих, так і в царствах. Виконуючи доручення Тіберія, він поставив царя у Вірменії і не шкодуючи своїх сил, прийняв смерть заради держави, перш ніж згідно декрету сенату зміг вступити у Рим з овацією. («*ordinate statu Galliarum, proco(n)s(ul) missus in transmarinas pro[vincias] in conformandis iis regnisque eiusdem tractus ex mandatis Ti(berii) C<a>esaris Au[g(usti), dato re-]g<e> Armeniae, non parcens labori suo, priusquam decreto senatus [ovans urbem ingre-]deretur, ob remp(ublicam) mortem obisset.*» TS, Fr. I. 15 – 18).

В Цирку Фламінія³⁷¹, мала бути встановлена мармурова арка зі статуєю та написами зі згадкою про вибраних членів імператорської сім'ї (TS, Fr. I. 9.). Ще одну арку мали встановити на гірському хребті Аману у провінції Сирії чи в іншому місці на сході, яке мав би вказати Тіберій на честь діянь Германіка у 18-19 рр. (TS, Fr. I. 23-25). Третя арка мала бути встановлена на місці його перемог над германцями. Передбачався і монумент у Антіохії де він помер (TS, Fr. I. 32–36). Частини другого фрагменту напису регламентують виконання розпоряджень та

³⁷⁰ Potter D. The "Tabula Siarensis," Tiberius, the Senate, and the Eastern Boundary of the Roman Empire. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bd. 69. 1987. P. 269-276.

³⁷¹ Князев П. А. *Tabula Siarensis* и два акта сената памяти Германика Цезаря (историческое сопоставление и перевод). *Исседон - ИССЕДОН: Альманах по древней истории и культуре*. Екатеринбург, 2005. Т. 3. С. 155.

повідомляють нам, що ці рішення на бронзових таблицях мають бути поширені по всій імперії³⁷² (TS, Fr. II.b. 10 – 30).

«Tabula Hebana» датується 20 роком і в загальному подає нам схожу формулу, яка повідомляє про вшанування Германіка: «utiq(ue) Sali carminibus suis nomen Germanici Caesa[ris pro ho-]/norifica memoria int<e>rponant, qui honos C(aio) quoq(ue) et L(ucio) Caesarib(us) fratr(ibus) Ti(beri) Caesaris Aug(usti) habitus est» (ТН, 4-6). Більшу частину тексту складає lex Valeria Aurelia.

Текст Senatus consultum de Cn.Pisone patre був ретельно вивчений і прийнятий з першої спроби (per relationem solum)³⁷³ (Див. Додаток 12). Документ ухвалили у четвертий день перед грудневими ідами (10 грудня) 20 року (s.c. de Pisone, 1) і його 176 рядків розповідають нам, як сенат розглядав звинувачення проти Пізона і його оточення та до яких висновків він прийшов. Розглядалися розпорядження, які Германік надсилав Пізону (s.c. de Pisone, 20-23), і той факт, що сам він називав Пізона причиною своєї смерті («morientem Germanicum Caesarem, quouis mortis fuisse caussam Cn.Pisonem patrem ipse testatus sit» s.c. de Pisone, 27-28). Згадувались контакти Пізона з вигнаним царем Парфії Вононом (s.c. de Pisone, 35-45). Конфлікт довкола управління Сирією після смерті Германіка описуються як спроба розпалити громадянську війну (!) (s.c. de Pisone, 45-52). Пізона звинуватили у посяганні на божественність Августа (s.c. de Pisone, 68-70). Оскільки він вчинив самогубство, покарання мало стосуватись в першу чергу поховального обряду та згадок про його постать у публічній сфері (s.c. de Pisone, 71-90). Окреме місце відведено рішенням стосовно оточення Пізона, яке брало участь у його злочиннях – Візелію Кару, Семпронію Бассу і дружині Пізона (s.c. de Pisone, 109-120). Загалом обережний тон декрету разом зі значною кількістю моралізаторських пасажів залишає поле для його численних трактувань.

³⁷² Bert Lott J. *Death and Dynasty in Early Imperial Rome*. Cambridge University Press, 2012. P. 220-223.

³⁷³ Князев П. А. Правосудие принцепса и Сената в уникальном документе 20 г. н. э.: Senatus consultum de Cn. Pisonepatre (характеристика постановления и его перевод). *Из истории Античного общества*. Нижний Новгород, 2003. С. 48.

Вагомим є рішення публікувати текст у військових таборах³⁷⁴ (s.c. de Pisone, 159-172).

Співставлення актів сенату і тексту Таціта показує нам, що останній безперечно використовував офіційні матеріали рішень сенату³⁷⁵. Тацит і епіграфічні джерела пропонують дещо різні версії подій, які стосуються конфлікту Германіка з Пізоном, при цьому фактично однаково трактуючи діяльність Германіка у Вірменії і на Сході. *Tabula Siarensis* показує нам, який винятковий характер надавали вирішенню династичної кризи у Вірменії та її фактичного повернення під контроль Риму. Натомість текст *Senatus consultum de Cn. Pisone patre* зі зрозумілих причин трактує конфлікт з Пізоном більш обережно ніж робить це Тацит³⁷⁶.

Перемога Артабана над Вононом у боротьбі за трон у Парфії змусила Рим деякою мірою переглянути свою політику у регіоні. Встановлення на троні Вірменії пасинка царя Каппадокії Архелая – Зенона певною мірою було компромісом, який забезпечив стабільність у Вірменії фактично до 36/37 років, коли Артабан після смерті Зенона-Артаксія знову намагався втрутитись у вірменські справи. Певна пасивність Августа у східній політиці після смерті Гая Цезаря привела до того що Тіберій змушений був вдатися до врегулювання ситуації (Тас. *Ann.*, 2.3-4).

На думку М. Я. Ольбрихта, важливим фактором для розуміння трансформації політики Риму стосовно Вірменії відіграє політика щодо інших східних царств, зокрема Каппадокії, коли після суду над Археласом у Римі, Тіберій висловив пропозицію перетворити Каппадокію та Коммагену на провінції³⁷⁷. Проте все ж, основним проблемним регіоном у цей період виступала Вірменія, яку Артабан скоріш за все передав своєму синові Ороду, що з точки зору римлян було прямим порушенням угод 20 р. до н.е. та 2 р. н.е. Можливо Ород перебував у Вірменії у

³⁷⁴ Severy B. *Augustus and the Family...* P. 85.

³⁷⁵ Damon C. *The Trial of Cn. Piso in Tacitus' Annals and the Senatus consultum de Cn. Pisone patre.* P. 150-157.

³⁷⁶ Rowe G. *Princes and Political Cultures...* P. 19.

³⁷⁷ Olbrycht M. J. *Germanicus, Artabanos II of Parthia, and Zeno Artaxias in Armenia. Klio.* Vol. 98 (2). 2016. P. 605-633

такому ж становищі, як і інший ставленик парф'ян більш ніж через два десятиліття – Демонакс. Тим не менш, розуміючи, що така ситуація може привести до прямого зіткнення з римлянами, на думку М. Ольбрихта саме з ініціативи Артабана було запропоновано зробити царем Вірменії компромісну фігуру Зенона³⁷⁸.

Тим не менш, погоджуючись з певними моментами, ми не можемо прийняти аргументацію польського дослідника у частині коли він досить некритично сприймаючи текст Таціта, у якому той демонстрував відверту антипатію Тіберію, намагається на основі інформації яка не верифікується представити позицію Риму і Германіка загалом програшною у вірменському питанні. Зокрема, ігноруючи момент про надання Германіку особливого імперію, що відзначається як наративними так і епіграфічними джерелами, він вважає що загалом місія потрібна була Тіберію для того щоб виставити діяльність свого племінника в негативному ключі і діяльність Гнея Кальпурнія Пізона, який відмовлявся надати Германіку військові сили лише цьому сприяла³⁷⁹.

При цьому, на основі останнього сюжету дослідник робить висновки що загалом Германік вирушив до Вірменії без будь-якої військової підтримки, тому утвердження Зенона царем Вірменії в такому випадку було б можливим без зіткнення з парф'янами лише у випадку, якщо Зенон був кандидатом запропонованим власне Артабаном. При цьому, по-перше подібне повідомлення Таціта могло мати радше риторичний характер ніж відображати сили якими володів Германік, по-друге виходячи з логіки запропонованої Ольбрихтом Зенон міг з таким же успіхом бути ставлеником Риму, який влаштовував парф'ян, тому ризику конфлікту не було (на це зокрема вказує і сам Тацит і епіграфічні джерела, які відзначають важливість місії Германіка який утверджував саме римського ставленика), по-третє спроба інтерпретувати утвердження цього кандидата і його відображення в наративній традиції за аналогією з визнанням римлянами Тіридата у 63 році виглядає не надто переконливо, оскільки фактично мова йде про текст

³⁷⁸ Ibidem.

³⁷⁹ Ibidem.

одного автора і враховуючи ставлення Тацита до Тіберія важко припустити, що історик не використав би цей факт для того щоб в черговий раз підкреслити вади принципату Тіберія³⁸⁰.

3.2. Римська провінційна адміністрація і римо-парфянські взаємини

Ситуація що склалась в добу Августа, як ми вже відзначали, робила малоймовірними військові дії на Сході як з боку римлян, так і парфян. Ще свіжою була пам'ять про період громадянських війн, коли намісники провінцій використовували надані їм повноваження та сили для участі у внутрішньополітичних конфліктах, тому Август обережно ставився до намісників (прикладом чого стала політика стосовно Єгипту)³⁸¹. Тому, він особисто вирішує основні проблеми у зовнішньополітичному житті Риму, а там, де його особиста участь була неможливою, він вдавався до практики місій представників, здебільшого зі свого найближчого оточення.

У 23 році до н.е., на Схід вирушив Марк Віпсаній Агріппа³⁸², який провів переговори з послами парфянського царя Фраата (Vell. Pat., II, 93, 2; Plin., N. H., VII, 149; Dio. Cass., 53, 32; Joseph. Antiq., XV, 10, 2). Переговори тривали впродовж літа – осені 23 р. до н.е. Ослаблений внутрішньою боротьбою Фраат вирішує укласти мир з римлянами, що ознаменувало завершення багаторічної напруженої прямої конфронтації (Iust., Ep. 42, 11-12; Dio Cass. 51, 18). Проте не можна однозначно сказати, що Август повністю усуває намісників від зовнішньополітичної діяльності. Так, у 10 році до н.е. Фраат направив своїх дітей до Риму, і він передав їх наміснику Сирії Марку Тицію (Tac., Ann. II, 1; RGDA, 32; Suet. Aug. 21, 3; Vell. Pat., II, 94; Joseph. Antiq., XVI. 8, 4).

Подальша політика Риму була пов'язана з ситуацією у Вірменії. У 6 р. до н.е., Август висунув претендентом на престол Артавазда Мідійського, проте через труднощі що виникли, Август вирішує доручити справу Тіберію, але останній

³⁸⁰ Damon C. The Trial of Cn. Piso in Tacitus' Annals and the Senatus consultum de Cn. Pisone patre. P. 150-151.

³⁸¹ Парфенов В. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. С. 20-42.

³⁸² Magie D. The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C. P. 145-152.

вирушив у добровільне вигнання на Родос (Dio Cass. 55, 9, 4-5). Зрештою, у Вірменію направили Гая Цезаря (Dio Cass. 55, 10, 18.; Vell. Pat., II, 99; Tac., Ann. II, 4). Показовим для оцінки характеру його діяльності у регіоні є той факт, що після смерті Гая у 3 р. н.е., Август утримувався від будь-яких активних дій на Сході³⁸³. Цікавим епізодом активності адміністрації провінцій в часи Августа стала ситуація довкола внутрішньополітичної боротьби в Парфії. Легат Сирії Кретік Сілан взяв під стражу Вонона у 10-11 р. н.е (Joseph., Antiq. XVIII, 2, 4. (48-49, 50-52); Tac., Ann. II, 1, 3-4).

Лише в часи Тіберія римляни знову повертаються до активної фази у своїй політиці на Сході і розпочинають її з втручання у вірменські справи³⁸⁴. Найяскравішим епізодом початку правління Тіберія стала місія Германіка на Схід та конфлікт між племінником імператора та намісником Сирії Гнеєм Кальпурнієм Пізоном. Германіку надали імперій з більшими повноваженнями ніж проконсулам чи легатам (Tac., Ann. II, 43). Відбуваються зміни і у провінційній адміністрації, так, Кретіка Сілана, чия донька була заручена з старшим сином Германіка – Нероном, відсторонили і на посаду намісника Сирії призначили Гнея Пізона (Tac., Ann. II, 43). Окрім виконання свого основного завдання у Вірменії, Германік здійснював перетворення у східних провінціях і саме з його ініціативи мешканці Каппадокії прийняли до себе легата Квінта Веранія (Tac., Ann. II. 56), а у Коммагені намісником став Квінт Сервей (Tac., Ann. II, 56).

Незважаючи на загрозливий прецедент у протистоянні між намісником та своїм родичем, Тіберій, в подальшому йде на посилення позицій провінційної адміністрації. Тацит звинувачував Тіберія у тому, що відсутність змін у керівництві провінцій приводила до невдач римлян, натомість, Йосиф Флавій вважав, що довготривале перебування здібних осіб на своїх посадах дозволяло зменшувало корупцію у провінціях, хоча загалом цю рису Тіберія історик пов'язував з тим що він був «найменш квапливим імператором».

³⁸³ Dabrowa E. The commanders of Syrian legions (1st to 3rd c. A.D.). *The Roman Army in the East*. 1996. P. 277-297.

³⁸⁴ Levick B. *Tiberius the Politician*. Routledge, 1999. P.45.

Інтерпретації характеру конфлікту під час перебування Германіка на Сході, як і мотивів і характеру дій Пізона досі залишаються дискусійними. Вагомим аспектом, є сам характер діяльності намісників провінцій, адже типологічно дії Пізона вписуються в поведінку римського намісника часів республіки³⁸⁵. Звинувачення Пізона у загрозі розпалення громадянської війни, стосується найвірогідніше конфлікту стосовно управління провінцією після смерті Германіка. Конфлікт загалом став наслідком зіткнення інтересів і повноважень спеціальних місій доби Августа, та звичної схеми провінційного управління. Смерть Германіка одразу було інтерпретовано в категоріях внутрішньополітичної боротьби, що створило відповідний образ конфлікту.

Східна політика Тіберія з огляду на специфіку уявлень про «доброго» та «поганого» принцепса отримала досить критичну оцінку у античній традиції. Проте аналіз повідомлень тих же авторів, свідчить про протилежне. В консульство Гая Цестія і Марка Сервілія до Тіберія прибуло посольство знатних парфян, які скаржились на Артабана (Тас., *Ann.* VI, 31). Сіннак, один з найбільш знатних і родовитих парфян і євнух Абд направили таємне посольство до Риму. Римляни вирішили направити свого ставленика на престол Аршакідів вибравши кілька кандидатур серед представників парфянської знаті часів Августа, яких Фраат передав до Риму. Координувати всі заходи мав намісник Сирії Луцій Вітеллій (Тас., *Ann.* VI, 32).

У часи Клавдія у 47 р. н.е. подібною спроба утвердити онука Фраата – Мегердата³⁸⁶. Вона проходила на фоні загального конфлікту, який розпочався після смерті Артабана III. Відповідальним за рух Мегердата до Євфрату був призначений намісник Сирії – Гай Кассій (Тас., *Ann.* XII, 11). Легат Сирії Вібій Марс перед цим забезпечив прихильність римлянам місцевих династій.

Політику Тіберія та Клавдія на Сході не можна характеризувати як пасивну (тут певним винятком є радше Гай Цезар (Калігула) стосовно діяльності на Сході якого джерела не дозволяють дослідникам зробити якісь однозначні висновки) і

³⁸⁵ *Mattern S.* Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate. P. 27-41.

³⁸⁶ *Olbrycht M. J.* Imperium Parthicum. Kryzys i odbudowa państwa Arsakidów w pierwszej połowie pierwszego wieku po Chrystusie. S. 171-188.

саме провінційна адміністрація відіграла тут вагому роль, що виглядає цікавим у контексті аналізу функціонування апарату намісника Ф. Мілларом³⁸⁷.

Зміни відбулися наприкінці принципату Клавдія – на початку правління Нерона. Тацит чітко вказує, що саме війна між вірменами і іберами, вагому роль в якій відіграло непередбачене втручання римлян, стала причиною крайньої напруги у регіоні³⁸⁸. Іберійський цар Фарасман вирішив спрямувати свого сина Радаміста проти цар Вірменії Мітрідата, який був його братом (Тас., *Ann.* XII, 44). Мітрідат втік до гірської фортеці Горнеї, де переховувався разом з римським гарнізоном, яким командували префект Целій Полліон і центуріон Касперій (Тас., *Ann.* XII, 45). Полліона підкупили і він почав переконувати Мітрідата укласти мир з Радамістом і Фарасманом (Тас., *Ann.* XII, 46). Касперій прибув до Фарасмана і почав вимагати зняти облогу фортеці. Мітрідат, зрештою, покинув фортецю і був убитий (Тас., *Ann.* XII, 46-47).

Намісник Сирії – Уммідій Квадрат дізнався про ситуацію у Вірменії і зібрав нараду, де вирішили дотримуватись неутручання, але повідомити імператора про події та надіслати до Фарасмана послів з вимогами полишити Вірменію (Тас., *Ann.* XII, 48). Прокуратор Каппадокії Юлій Пелігн, разом з військом вирушив у Вірменію, однак його діяльність була невдалою, як і кампанія Гельвіція Пріска, який отримував діаметрально протилежні вказівки з Риму (Тас., *Ann.* XII, 49). У відповідь, парфянський правитель Вологез, який став царем у 51 році, почав стягувати війська, щоб утвердити у Вірменії царем свого брата Тірідата. Це зрештою стало причиною військового зіткнення між римлянами і парфянами, внаслідок якого, Вірменія фактично вийшла зі сфери римського впливу (Тас., *Ann.* XII, 50).

Продовжувалась ця тенденція і в подальшому. Так, ми бачимо, що у випадку Аравії, призначені Траяном намісники виконували цілий ряд активних функцій які мали військове спрямування. Зокрема такими можна вважати будівництво доріг у регіоні. Листування Плінія розкриває нам особливості діяльності

³⁸⁷ Millar F. *The Emperor, the Senate and the Provinces*. P. 156-166.

³⁸⁸ Barrett A. A. *Annals 14.26 and the Armenian Settlement of A. D. 60. The Classical Quarterly*. Vol. 29, No. 2 (1979). P. 465-469.

намісника у провінції, який консультувався зі імператором по найменшій необхідності³⁸⁹. Зрозуміло, що в такому випадку залишалось небагато місця для імпровізації. Арріан будучи намісником Каппадокії у 130-ті рр. н.е. залишив нам характеристику діяльності намісника у випадку виникнення загрози для римських територій. Враховуючи загрозу для Вірменії, саме посада намісника Каппадокії стає ключовою в регіоні³⁹⁰. Недаремно, у 114 році, коли Вірменія була перетворена на провінцію, її приєднали до Каппадокії. У 161 році, з військами розташованими у провінціях, на вторгнення у Вірменію відреагував саме намісник Каппадокії³⁹¹, у той час, як активність намісника Сирії описується у дещо пасивних тонах, як і становище військових з'єднань, які перебували у цій провінції³⁹².

Отже, загалом ми можемо прослідкувати наступні тенденції у провінційній політиці доби Юліїв – Клавдіїв. У часи Августа роль принцепса у цей час стає провідною – він координував і контролював зовнішньополітичні заходи, або ж особисто, або ж через своїх родичів та оточення (останнє, серед іншого включало й так званих «amicis» та «comes imperatoris», вивчення впливу яких на римську зовнішню (і не лише) політику може слугувати предметом для спеціального дослідження). Так, для переговорів з парфянами і вирішення труднощів у Вірменії у різний час вирушали Марк Віпсаній Агріппа, Тіберій та Гай Цезар.

Місія Германіка 18-19 рр. н.е. може розглядатись як продовження цього курсу, проте конфлікт Германіка, який діяв в рамках особливих повноважень наданих йому сенатом за пропозицією Тіберія, з намісником Сирії Гнеєм Пізоном, привів до драматичних наслідків. Історія взаємин Германіка і Пізона була уточнена завдяки знахідкам цілого ряду епіграфічних пам'яток (Tabula Siarensis,

³⁸⁹ Magie D. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*. Princeton, 1950. Vol. I. P. 608 – 624.

³⁹⁰ Wheeler E. L. Rethinking the Upper Euphrates Frontier: Where Was the Western Border of Armenia? *Roman Frontier Studies*. 1989. P. 505 – 11.

³⁹¹ Edwell P. *Between Rome and Persia...* P. 76.

³⁹² Wheeler E. The laxity of Syrian legions. *The Roman Army in the East* / Ed. by D. Kennedy. Ann Arbor, MI:1996. P. 229 – 277.

Tabula Hebana, Senatus Consultum de Cn. Pisone patre), які дозволили провести верифікацію повідомлень Таціта та доповнити їх.

У свою чергу Тіберій йде на посилення позиції провінційної адміністрації і ця політика виявилась ефективною. Це продемонструвала діяльність Луція Вітеллія у 30 рр. н.е. під час спроби Тірідата захопити трон у Парфії. Калігула чи Клавдій не особливо змінювали тенденцію закладену своїми попередниками. Рух чергового ставленника римлян на престол Аршакідів – Мегердата у 49 р., всередину парфянської території, координував намісник Сирії Гай Кассій.

А проте вже у 50-ті рр. н.е., втручання у інтриги іберійського царя Фарасмана і його сина Радамістра проти правителя Вірменії Мітрідата, коронація прокуратуром Каппадокії Юлієм Пелігном Радамістра і неспроможність намісника Сирії Уммія Квадрата адекватно відреагувати на цю ситуацію, привели до повномасштабного військового зіткнення з Парфією. Загалом, діяльність римської адміністрації значною мірою залежала від особистих якостей посадових осіб і від ситуацій у яких їм доводилось діяти.

3.3. Проблеми реконструкції зовнішньополітичного курсу Парфії

Більшість дослідників сприймають взаємини Риму і Парфії майже виключно крізь відображення римської традиції часто ігноруючи логіку дій парфян. Певною мірою це обґрунтовується відсутністю достатньої джерельної бази «з іншої сторони», проте на нашу думку, навіть існуючі джерела, дозволяють нам прослідкувати певні тенденції. В історіографії останніх десятиліть, як ми уже відзначали, утвердився концепт «програми Ахеменідів» у пропаганді Аршакідів³⁹³. Відповідно ці уявлення начебто могли і впливати на зовнішню політику парфян. Йозеф Вольський³⁹⁴ висував припущення, що окрім «великої програми» існував її більш реалістичний «малий» варіант, який передбачав

³⁹³ Shayegan R. *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

³⁹⁴ Wolski J. *Les Achéménides et les Arsacides. Contribution à l'histoire de la formation des traditions iraniennes*. Syria. Tome 43, fascicule 1-2, 1966. P. 65-89.

встановлення контролю над Адіабеною, Осроеною та Вірменією³⁹⁵. Яскравою була промова Орода перед військами, перед битвою з іберійцями, про велич Аршакідів і про потребу панувати над всім Сходом (Тас. Ann. VI, 42).

Монетний карб Фраата IV подає нам наступну схему титулатури, в цілому характерну майже для всіх Аршакідів у цей час – «ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΝ/ ΕΥΕΡΓΕΤ. Ν /ΔΙΚΑΙΟΥ/ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ/ ΦΙΕΛΛΕΝΟΣ»³⁹⁶. На реверсі зображений Фраат, який сидить на троні і отримує діадему від богині Тюхе, яка зазвичай інтерпретується, як Тюхе міста, де карбувалась монета³⁹⁷.

Суттєвих змін ні титулатура, ні сюжети не зазнають, до 25/24 рр. до н.е., коли Фраату діадему вручає найімовірніше вже богиня Афін³⁹⁸. Існує і цілком інший варіант зображення реверсу монети – без легенди грецькою мовою, де зображено лише Аршака з луком на троні³⁹⁹. Монети Тірідата містять титулатуру і зображення фактично ідентичні монетам Фраата, за винятком терміну «[ΦΙΛ]ΟΡΩΜΑΙΟ»⁴⁰⁰.

Монетний карб Фраатака також містить як богиню Тюхе, яка вручає йому діадему⁴⁰¹, також можливий варіант де Фраатак просто сидить на троні з луком⁴⁰². Доби Фраатака та його матері і дружини Музи стосуються емісії, де вона щідком в душі елліністичних правителів вживає термін «богиня» («ΘΕΑ») ⁴⁰³.

На честь своєї перемоги над Артабаном, на першому етапі боротьби, Вонон випустив монети з відповідними написами⁴⁰⁴. На монетах Артабана III, на реверсі, окрім Тюхе, також зустрічається постать яка впала долілиць перед царем, що нагадує проскінесіс часів Ахеменідів⁴⁰⁵. Монети подальших царів, загалом також містять схожі мотиви і чимось особливим не виділяються.

³⁹⁵ Shayegan R. *Arsacids and Sasanians...* P. 293.

³⁹⁶ Wroth W. *Catalogue of Greek...* P. 99.

³⁹⁷ *Ibidem.* P. 99

³⁹⁸ *Ibidem.* P. 105.

³⁹⁹ *Ibidem.* P. 125 – 127.

⁴⁰⁰ *Ibidem.* P. 135.

⁴⁰¹ *Ibidem.* P. 136.

⁴⁰² *Ibidem.* P. 137.

⁴⁰³ *Ibidem.* P. xli.

⁴⁰⁴ *Ibidem.* P. 144-145.

⁴⁰⁵ *Ibidem.* P. 147.

У проаналізованих нумізматичних сюжетах цар виступає «другом еллінів» і лише Тірідат проголошував себе «другом римлян». Монети Аршакідів демонструють певну стабільність у плані сюжетів, але їх основною метою було утвердження право справності і легітимності того чи іншого представника який займав трон. Подальшої розробки, на нашу думку, потребує питання про монетний карб Артабана III, який містить певні відсилки до Ахеменідів.

На практиці, перед Аршакідами виникали труднощі іншого характеру. Значну частину у контактах римлян з Аршакідами займали проблеми іншого характеру – внутрішньополітична боротьба у Парфії⁴⁰⁶. Спроби переворотів, були здебільшого викликані самим характером царства Аршакідів, коли протиріччя між східними та західними сатрапіями ставали причиною конфліктів⁴⁰⁷.

З наративної традиції, та за матеріалами нумізматичних джерел нам відомо, що парфянський цар Фраат IV, який почав правити у 30-ті рр. до н. е., з 31 року до н. е. до 26–25 рр. до н. е. був зайнятий боротьбою престол зі своїм братом Тірідатом (Dio Cass. 51, 18). Останньому вдалось витіснити Фраата на територію східних сатрапій, де вигнанець шукав підтримки у скіфів⁴⁰⁸. Обидва Аршакіди звернулись до Октавіана по допомогу, проте він відмовив, що було зумовлено його боротьбою з Марком Антонієм, яка розгорнулася у цей час (Dio Cass., 51, 18, 2). Навесні 30–29 р. до н. е. Тірідат втік у римську провінцію Сирію і захопив із собою полоненого сина Фраата⁴⁰⁹. Октавіан, найімовірніше, дозволив вигнанцям там залишатись. Діон Кассій повідомляє, що Фраат сам надіслав сина до Тірідата і в Рим, проте, вочевидь, тут він припускається помилки з огляду на загальний контекст подальших подій (Dio Cass. 51, 18, 3).

Питання повернення сина Фраата в наступні кілька років стає основним у римо-парфянських контактах. Невідомо достеменно, коли саме посли Фраата

⁴⁰⁶ Gregoratti L. Fighting a Dying Enemy: Western view on the Struggle between Rome and the Parthians. *Proceedings of the Conference Held at the University of Bucharest, 6-8 October 2011*. P. 25-36.

⁴⁰⁷ Кошеленко Г. А. Внутривосточная борьба в Парфии. *ВДИ*. 1963. № 3. С. 56-68.

⁴⁰⁸ Wolski J. Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte*. / Hsg. Hildegard Temporini. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1976. Bd. II. 9.1. S. 195-214.

⁴⁰⁹ McDowell R. H. Coins from Seleucia on the Tigris. Chicago, 1935. P. 135.

прибули до Октавіана з цього приводу – коли той перебував в Антіохії у 29 р. до н. е. чи коли був в Іспанії⁴¹⁰. Аналіз повідомлень Діона Кассія та Юстіна, які висвітлюють ці події, показують, що помилки при висвітленні порядку подій зустрічаються в Юстіна доволі часто⁴¹¹, що, можливо, робить повідомлення Діона Кассія про ранню дату візиту більш аргументованим. За його інтерпретацією, посольство Фраата звернулось до сенату, який передав це питання на розгляд Октавіану і між 29 та 26 роками до н. е., а не у 23 році до н. е. (Dio Cass., 53, 33; Iust. 42, 5, 8). Фраату повернули його сина, й оскільки монетний двір у Селевкії на Тигрі, де відбувалося основне карбування монет парфянських володарів, досить спонтанно переходив із рук у руки, останні монетні емісії Тірідата датуються травнем 26 р. до н. е. і березнем 25 р. до н. е.⁴¹². Враховуючи цей факт, можна відносити повідомлення Діона Кассія до 25 року, і вирішується проблема, яка виникає при датуванні посольства 23 р. до н. е. У свою чергу, вимогу про видачу самого Тірідата Октавіан відхилив і, повертаючи Фраату лише його власного сина, згадав про повернення орлів легіонів, захоплених парфянами під час походів Красса й Антонія (Dio Cass., 53, 33, 2).

Проте можна вважати ймовірною й версію Юстіна (Iust. 42, 5, 8). Дата 23 р. до н. е. вкладається в загальну картину розвитку римо-парфянських відносин цього часу, оскільки син Фраата міг використовуватись як один з важелів для укладення мирної угоди 20 р. до н. е., зокрема під час місії Марка Агріппи на Схід у 23 р. до н. е.⁴¹³. На нашу думку, припинення випуску Тірідатом монет не може вважатись вирішальною підставою для висновку про повернення Фраату сина раніше весни 25 р. до н. е. Оскільки через деякий час Тірідат знову був розбитий, син Фраата цілком міг використовуватись римлянами для тиску на Парфію. В. Тарн, спираючись на інформацію Діона Кассія, вважав, що Фраат (молодший) міг бути проголошений співправителем Тірідата і римляни підтримували обох кандидатів на протипагу Фраатові.

⁴¹⁰ Парфенов В. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. СПб., 2001. С. 58.

⁴¹¹ Дибвойз Н. К. Политическая история Парфии. С. 135

⁴¹² Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC): Parthia. P. 102–104

⁴¹³ Magie D. The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C. ... P. 150.

Розуміючи всі небезпеки внутрішньополітичної боротьби, в 10 році до н. е. діти Фраата були направлені до Риму, можливо на вимогу нової дружини царя – Музи. Латиномовна традиція зафіксувала думку, що Фраат віддав своїх дітей у заручники не стільки через страх перед римлянами, скільки через недовіру до своїх співплемінників (Тас. *Ann.* II, 1; Suet. *Aug.*, 21, 3; Vell. II, 94). Натомість у грекомовній традиції Муза зображена італійською рабиною грецького походження, яка змусила Фраата відправити законних дітей у Рим, для того щоб відкрити шлях для свого сина Фраатака (Joseph., XVIII, 2, 4).

Фраат запросив намісника Сирії в 10–9 рр. до н. е. Марка Тіція на зустріч і передав йому своїх синів – Сераспадана, Родаспа, Вонона і Фраата. Можемо також припустити, що ці події були пов'язані не стільки з підступністю Музи, скільки з реальною небезпекою для життя дітей Фраата, оскільки в Йосифа Флавія збереглися уривчасті повідомлення про якогось Мітрідата, який займав престол, можливо, у 12–10 рр. до н. е. (Joseph. XVI, 8, 4).

А проте Фраат IV був убитий своїм сином Фраатаком та дружиною Музою (Joseph., XVIII, 2, 4–5 (39–41)). Попри досить спірне в інтерпретації повідомлення про їхнє одруження, яке зустрічається в того ж Йосифа Флавія, поява Музи поряд з Фраатаком на його монетному карбі є лише свідченням її співправління, можливо як регента, і не більше⁴¹⁴. (Joseph. XVIII, 2, 4 (42–43)).

Місія онука Августа, Гая, була пов'язана не лише з проблемами у тогочасній Вірменії, а й з конфліктними ситуаціями всередині Парфії. Після прибуття Гая на Схід виникла загроза воєнного конфлікту з парфянами для певного умовного врегулювання якого було вирішено провести зустріч на острові посеред Євфрату, який на цей час зберігав свою роль кордону між двома імперіями (Vell. II, 101). Було вирішено, що парфяни не будуть втручатись у вірменські справи і брати Фраатака надалі залишатимуться в Римі (Dio Cass. 55, 10a, 4). На престолі у

⁴¹⁴ Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC): Parthia. P. 139–141

Вірменії Гай утвердив Аріобарзана – царя Мідії Атропатени⁴¹⁵ (Dio Cass. 55, 10a, 5; Tac. Ann., II, 4).

Фраат V згодом був вигнаний або вбитий, і царем стає Ород III, який правив лише з 4-го по 6–7 рік н. е. і загинув внаслідок змови⁴¹⁶ (Joseph. XVIII, 2, 4 (44–45)). Парфяни звернулись до Августа з проханням прислати їм нащадка царського роду – Вонона. Перші його монети датуються 8/9 р. н. е.⁴¹⁷. Август наділив Вонона багатими дарами. Проте самі парфяни його прибуття сприйняли більш ніж прохолодно (Tac. Ann. II, 2). Тацит залишив нам дуже стереотипний опис причин невдоволення новим царем. Вонон, вихований у римському середовищі і ворожий до звичаїв предків, рідко полював чи влаштовував кінні забави, на вулицях міст з'являвся на ношах і нехтував бенкетами в тій формі, яка була поширена в Парфії. Викликало роздратування та сміх і його оточення, яке складалося з греків, окрім того, демонструючи не образ типового “східного” царя, а доступного, милостивого і добродушного володаря, Вонон викликав у парфян дуже негативне враження (Tac. Ann. II, 2).

Внаслідок перевороту, який відбувся в 10/11 р. н. е., царем парфян став Артабан III – цар Мідії Атропатени, пов'язаний із племенами дахів (Joseph., XVIII, 2, 4). Вонон згодом спробував повернути владу (Joseph., XVIII, 2, 4 (48)), і навіть простужується його надчеканка монет Музи і Фраатака⁴¹⁸. Після того як Вонона остаточно розбили, він утік у Вірменію, де зайняв вакантний пост царя, оскільки тамтешню правительку Ерато вигнали (Tac., Ann., II, 3–4). Загроза з боку Артабана в цьому контексті була реальною не лише для Вірменії, а й для Риму, якби останній захотів підтримати Вонона. Тому легат провінції Сирії, Кретік Сілан, викликав Вонона і, “зберігаючи розкіш та царський титул”, взяв його під варту (Joseph., XVIII, 2, 4 (50–52); Tac., Ann. II, 4).

⁴¹⁵ Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr.: Ein Abriss der Armenischen Geschichte in dieser Periode. Venice, 1911. S. 70–71

⁴¹⁶ Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC): Parthia. P. 142

⁴¹⁷ Ibidem. P. 143.

⁴¹⁸ Ibidem. P. xlii.

До цієї проблеми повернулись лише в часи Тіберія у 18–19 рр. н. е., коли на Сході з особливою місією перебував племінник імператора – Германік. До нього прибуло посольство від царя Артабана. Він хотів висловити Германіку свою повагу і зустрітись на Євфраті, проте головним було питання, яке стосувалось перебування Вонона в Сирії (Тас., *Ann.*, II, 58). Прохання Артабана задовольнили, і Вонона вислали в Помпейополь. Зробили це, не лише щоб задовольнити царя, а й для того щоб вдарити по планах намісника провінції – Пізона. Вонон спробував утекти у Вірменію і звідти далі на схід (Тас., *Ann.*, II, 68). Під час спроби втечі він загинув.

У 30-ті рр. н. е. в консульство Гая Цестія і Марка Сервілія до Тіберія прибуло посольство знатних парф'ян, які скаржились на Артабана (Тас., *Ann.*, VI, 31). Сіннак, один з найбільш знатних і родовитих парф'ян, і євнух Абд направили таємне посольство до Риму. Більшість представників роду Аршакідів були або знищені Артабаном, або ще не досягли зрілості, тому послі просили відпустити Фраата, сина царя Фраата IV, для того щоб він зайняв трон Аршакідів (Тас., *Ann.*, VI, 31). Тіберій надав їм допомогу⁴¹⁹.

Прибувши в Сирію і змінивши спосіб життя, Фраат несподівано помер (Тас., *Ann.*, VI, 32). Тіберій не відмовився від свої намірів і замість Фраата надіслав іншого Аршакіда – Тірідата, а у Вірменію направив іберійця Мітрідата (Тас., *Ann.*, VI, 32). З римського боку координувати всі заходи мав намісник Сирії – Луцій Вітеллій (Тас., *Ann.*, VI, 32). Побоюючись можливого повстання в Юдеї, останній домовився з архієреями і звільнив населення від податків на товари (Joseph., XVIII, 4, 3, (90)).

Першим почав діяти Мітрідат, банально підкупивши найближче оточення Аршака (Тас., *Ann.*, VI, 33). Нападом на Вірменію розпочалась воєнна кампанія іберів, які змогли за доволі короткий час не лише захопити Артаксату, а й змусили парф'ян розпочати підготовку до воєнних дій (Тас., *Ann.*, VI, 33). Артабан особисто очолив вторгнення в Іберію, проте ібери успішно утримували оборону.

⁴¹⁹ Olbrycht M. J. Imperium Parthicum. Kryzys i odbudowa państwa Arsakidów w pierwszej połowie pierwszego wieku po Chrystusie. S. 45.

Луцій Вітеллій, який поширив чутки, що він збирається увійти в Месопотамію, змусив парфян відступити (Тас., Ann., VI, 36). Втрата Вірменії стала катализатором широкомасштабної кризи, яка розпочалась у Парфії. Сіннак переконав свого батька Абдагеза та інших вельмож підготувати змову проти царя (Тас., Ann., VI, 36). Артабан втік у Скіфію лише зі своєю найманою охороною⁴²⁰.

Вітеллій почав переконувати Тірідата розпочати активні дії (Тас., Ann., VI, 37). Першим прибув до Тірідата вигнанець Орноспад, який був соратником Тіберія в поході на Далмацію, за що він отримав римське громадянство. Тірідат призначив його сатрапом Месопотамії (Тас., Ann., VI, 37). Згодом прибули Сіннак та Абдагез із царською скарбницею та атрибутами влади. Вітеллій покинув Тірідата і повернувся з легіонами в Сирію (Тас., Ann., VI, 37).

Можливо, цей крок Вітеллія міг бути пов'язаний зі смутою в Каппадокії, де народ клітів, підвладний царю Архелаю, повстав і закріпився в укріпленнях гір Тавру, й повстання вдалося ліквідувати лише після того, як Вітеллій надіслав легата Марка Требеллія з чотирма тисячами легіонерів і добірними допоміжними військами (Тас., Ann., VI, 41). На бік Тірідата перейшли засновані македонцями поліси Нікефорій і Антимусія та парфянські міста Гал і Артеміта, що свідчить про незадоволення, яке панувало в міських общинах у парфянській державі того часу (Тас., Ann., VI, 41).

Тірідат вирушив у Ктесіфон, давню резиденцію парфянських володарів (географічно місто розташовувалося прямо навпроти Селевкії на Тигрі, на іншому березі ріки), де вирішив чекати окремих представників знаті для власної коронації, але оскільки вони постійно відкладали поїздку, то Сурен, а за давнім звичаєм представники саме цього роду робили це, коронував Тірідата (Тас., Ann., VI, 42). Фраат і Гієрон так і не прибули на коронацію нового царя та стали на бік Артабана. Важливим фактором було також те, що всіма справами керував фактично не Тірідат, а Абдагез (Тас., Ann., VI, 43).

⁴²⁰ Ibidem. S. 78.

Тим часом, залучивши кочівників собі на підмогу, Артабан почав повертати собі владу і вплив (Тас., Ann., VI, 44; Joseph., 4, 4 (100)). Коли Артабан наблизився до Селевкії, Тірідат вирішив повернутись у Месопотамію (Тас., Ann., VI, 44).

Тіберій захотів укласти мир з Артабаном. Луцій Вітеллій і парфянський правитель зустрілись на Євфраті, для чого був спеціально споруджений міст (Josephus 1926, XVIII, 4, 5 (101)). Як гарантію миру Артабан дав римлянам у заручники свого сина Дарія (Dio Cass., 59, 17, 5), про якого ми знаходимо згадки і у Светонія. Отже, практика перебування представників парфянської царської династії в Римі набувала характеру норми.

Спроби переворотів, були здебільшого викликані самим характером царства Аршакідів, коли суперечності між східними та західними сатрапіями стали причиною конфліктів⁴²¹. Все це робило Рим більш надійним місцем для збереження життя представників династії й одночасно надавало римлянам засоби для втручання, коли їм це було вигідно, і вже від часів Тіберія окремі епізоди внутрішньої боротьби були інспіровані напряду римлянами, хоча римська традиція подавала їх як відповідь на прохання парфянської знаті. Прикметно, що й Артабан III після відновлення своєї влади також надіслав у Рим свого сина Дарія. Тацит залишив таке пояснення: «У нас з ними давня і скріплена договорами дружба, і ми повинні прийти на допомогу своїм союзникам та суперникам у силі, які вклонились перед нами лише на знак поваги. Для цього і віддають вони нам царських дітей заручниками, для того щоб мати можливість, коли володар їхньої батьківщини стане для них нестерпним, звернутись до принцепса й сенаторів та отримати від них більш прийняттого царя, який засвоїв римські звичаї» (Тас., Ann. XII, 10).

Аналіз епіграфічного матеріалу показує, що представники як царського роду, так і парфянської знаті доволі легко інтегрувались у систему римського життя. Так, найімовірніше, син Фраатового суперника Тірідата, Гай Юлій Тірідат, отримав римське громадянство і навіть керував одним з допоміжних загонів у римській армії (CIL, III, 8746), сини Фраата – Сераспадан и Родасп також

⁴²¹ Кошеленко Г. А. Внутриполитическая борьба в Парфии. ВДИ. 1963. № 3. С. 56 – 68.

згадуються, як сини «царя царів» (ILS, 842). Інший син Фраата IV – Фраат, згадується у написі часів Антонінів, у зв'язку з реставрацією побудованого ним храму у Немі (CIL, XIV, 2216). Орноспад, який під час кампанії Тірідата проти Артабана став сатрапом Месопотамії, отримав римське громадянство від Тіберія, оскільки відзначився у воєнних діях у Далмації і був добрим соратником імператора, тож його участь у перевороті видається не випадковою, як і інші контакти парфянських вельмож із римлянами, описані Тацитом.

Клавдій повернув Мітрідата з заслання у яке його відправив Гай (Dio Cass. 60.8.1; Тас., Ann. XI. 8.), і він повністю підкорив собі свої старі володіння (Тас., Ann. XI. 9.). У цей час наростає і криза в Парфії. Артабан III помер близько 38 р., що викликало боротьбу за престол. Один з претендентів на престол – Готарз, діяв особливо жорстоко, вбивши свого брата Артабана і його сім'ю (Тас., Ann. XI. 8.). Парфяни прикликали іншого його брата – Вардана у 39 році, який і стає царем (Тас., Ann. XI. 8.).

Лише Селевкія на Тигрі не визнала його⁴²². Повстання тривало з березня 37 року⁴²³. Вардан розпочав не зовсім вдалу облогу, під час якої, Готарз, залучившись підтримкою дахів і гірканців повернувся і Вардан вимушений був перейти у Бактрію (Тас., Ann. XI. 8.). Згодом, брати об'єдналися (Тас., Ann. XI. 9.). Вардану вдалось втримати за собою царський трон⁴²⁴, а Готраз вирушив у Гірканію (Тас., Ann. XI. 9.). На сьомий рік повстання, після того як Вардан остаточно утвердився на престолі, йому здалась Селевкія (Тас., Ann. XI. 9.).

Вардан хотів захопити Вірменію і лише зусиллями легата Сирії Вібія Марса, який погрожував йому військовою протидією, цю небезпеку було ліквідовано (Тас., Ann. XI. 10.). Вардан згодом знову розбив Готарза (Тас., Ann. XI. 10.), але після боротьби царем стає Готарз. Частина незгодної знатті у 47 році вирушила до

⁴²² Бокщанин А. Парфия и Рим. Ч. 2. С. 180-182; Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 149-150.

⁴²³ McDowell. Coins from Seleucia. – P. 225; Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC): Parthia. Plate XLVI.

⁴²⁴ Початок стабільного карбування монети датується 41 р. н.е. Див.: Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC): Parthia. P. 153.

Риму, щоб просити в Клавдія дати їм чергового нащадка царського роду Аршакідів – Мегердата (Тас., Ann. XI. 10.).

Сенат прийняв послів парфян і Клавдій виголосив промову, у якій відзначив домінування римлян і стан підданства парфян. Він поставив себе поряд з Августом, оскільки у нього парфяни вже просили собі царя, проте не згадав про Тіберія (Тас., Ann. XII. 11.).

Відповідальним за доставку Мегердата до Євфрату був призначений намісник Сирії – Гай Кассій (Тас., Ann. XII. 11.). Мегердат діставшись до рівнини об'єднався з Кареном і переправився через Тигр, після чого вирушив до Адіабени. Ізат Адіабенський вступив у показовий союз з Мегердатом. (Тас., Ann. XII. 13.). Готарз перебував за річкою Кормою і незважаючи на провокативні дії супротивника уникав битви. Натомість, підкупивши Ізата і Акбара V, вони разом з військами перейшли на його сторону⁴²⁵ (Тас., Ann. XII. 14.).

Мегердат опинився у критичному становищі і вирішив вступити у вирішальну битву (Тас., Ann. XII. 14.). Після поразки його видали Готарзу і переможеному відрізали вуха, що було особливо принизливим (Тас., Ann. XII. 14.). Невдовзі Готарз захворів і помер, після нього царем стає – Вонон з Мідії, а потім син Вонона – Вологез (Тас., Ann. XII. 14.).

Традиційна парфянська внутрішньополітична боротьба, напередодні II ст. тривала ще від кінця 70-х років I ст. н.е. Близько 78 року свої монети починає чеканити Пакор II при одночасному монетному карбі Вологеза I. Проте згодом ми втрачаємо будь-які відомості про Вологеза і можна припустити, що він у цей час зазнає остаточної поразки і трон Аршакідів займає Пакор II⁴²⁶. Аналізуючи його монетний карб з монетного двору у Селевкії на Тигрі, ми бачимо, що його правління навряд чи було спокійним. Тривалі перерви у монетній чеканці можуть бути не стільки вираженням економічних проблем (як це було у свій час з Фраатом IV), скільки з нестійкою ситуацією всередині країни, яку на жаль,

⁴²⁵ Бокшанин А. Парфия и Рим. Ч. 2. С. 185-186.

⁴²⁶ Olbrycht M. J. Imperium Parthicum. Kryzys i odbudowa państwa Arsakidów w pierwszej połowie pierwszego wieku po Chrystusie. S. 147-160.

неможливо реконструювати, оскільки вона не знайшла безпосереднього висвітлення у римській наративній традиції.

Уже у 105/106 році Вологез II починає чеканити свої монети, а у 109/110 році, як вважав і В. Врот до боротьби приєднується Хозрой, якого можна вважати родичем Пакора⁴²⁷. Під час правління Пакора фіксується ще якийсь Артабан, монетний карб якого з'являється протягом 80-81 років. На його монетах Тюхе подає йому діадему⁴²⁸.

Боротьба за престол, таким чином, тривала між Вологезом та Хозроєм. Діон Кассій повідомляє, що після перемоги в Дакійській війні, Траян прийняв посольства від багатьох народів, серед яких було і посольство від "індійців", яких ми можемо ототожнити з кушанами, котрі, як відомо були супротивниками Аршакідів на сході. Вважається, що це посольство стало для джерелом цінної інформації про внутрішньополітичну ситуацію в Парфії, зокрема про важку боротьбу за владу між різними претендентами на престол. Якщо Пакор ще продавав Адіабену Абгару, і ми можемо допустити що станом на 110 рік за ним зберігались якісь ознаки влади, то Тірідата з Вірменії вигнав уже Хозрой. Він же надіслав і посольство до Траяна, яке зустріло його у Афінах⁴²⁹.

До агресивної політики Парфія повертається у 150-60-ті рр. н.е. Після боротьби Вологеза II та Хозроя владу очевидно захопив перший, що дозволило йому передати трон своєму сину. Очевидно, первісно парфяни мали на меті встановити контроль над Вірменією, але поразка римських військ відкрила перед ними неочікувані перспективи, якими вони вирішили скористатись і провести наступальну операцію. Однак, вторгнення в Сирію вочевидь носило характер не стільки захоплення провінції, скільки її грабунку, до чого схиляється і Б. Ісаак⁴³⁰.

Може скластися враження, що за винятком Вологеза III, парфяни не вдавались до активних зовнішньополітичних дій і виконували роль своєї

⁴²⁷ Sellwood D. An Introduction to the Coinage of Parthia. 2nd ed. London: Spink, 1980. P. 150.

⁴²⁸ Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum. P. Ivii.; Gregoratti L. The Role of the Mint of Seleucia... P. 129-136.

⁴²⁹ Millar F. The Roman Near East. P. 120.

⁴³⁰ Isaac B. The Limits of Empire... P. 27.

жертви. Проте такий підхід занадто «поверховий». Якщо уважно проаналізувати інформацію, яку подають нам джерела, то ми побачимо, що саме втручання парфян у Вірменії стало приводом до початку бойових дій римлянами⁴³¹.

Боротьба за трон часто призводила до того, що на місцях владу вдавалось утримувати лише місцевому сатрапу чи залежному царю. Тому прагнення римлян використати такі моменти було цілком природним і фіксується ще в епоху Юліїв-Клавдіїв. Підхід Траяна полягав у тому, що він вирішив ліквідувати як систему залежних царств, так і фактично захопити Парфянське царство, створивши на його території цілий ряд провінцій. Після Дакійських війн, подібний підхід римлян здавався їм цілком реальним. На початкових стадіях конфлікту ми бачимо спробу врегулювати ситуацію відновленням практики, яка була встановлена Рандейською угодою у часи Нерона⁴³². Вона передбачала фактичний контроль над Вірменією зі сторони парфян, проте претендент на престол повинен був узгоджуватись з римлянами, таким чином демонструючи їх формальний контроль над царством⁴³³.

Проте спроба Партамаспата утвердитись у Вірменії закінчилась невдало, і сам він був убитий. Ми не знаємо, якою була реакція парфян на цю подію, як і достеменно не знаємо, чому під час бойових дій, які Траян у 114-115 році переніс на територію Північної Месопотамії, був відсутній організований спротив⁴³⁴. Найбільш вірогідним виглядає пояснення, за яким Аршакіди у цей час були зайняті боротьбою за престол, тому не мали ні сил ні можливості обороняти і без того не надто лояльні до їх двору території і населення⁴³⁵.

Нерозв'язаною до кінця залишається і проблема повстань у новостворених провінціях, які розпочались у 116 році, як і питання чи могли бути ці повстання

⁴³¹ При цьому, Р. Лонгден опираючись на відомості які подає листування Плінія Молодшого з Траяном, припускає, що похід проти Парфії планувався принципом ще до 114 року. Зокрема, про це свідчить концентрація військ у провінції, та повідомлення Траяна про маршрути їх руху, які можуть вказувати на концентрацію сил перед певною військовою кампанією. Втім, лише наприкінці 113 року Траян зміг вирушити у похід. Longden R. P. Notes on the Parthian Campaigns of Trajan. *The Journal of Roman Studies*. 1931. Vol. 21. P. P. 16 – 22.

⁴³² Степанян А.А. Рандейский договор и коронация Тиридата... С. 171 - 183.

⁴³³ Ibidem.

⁴³⁴ Edwell P. Trajan: Imperialism Victorious and Frustrated ... P. 251 - 265.

⁴³⁵ Gregoratti L. Fighting a Dying Enemy...P. 69.

пов'язанні зі спробами контрнаступу парфян, які розпочинаються у цей же час⁴³⁶. Проте навіть під час останніх римлянами було використано внутрішні протиріччя і Партамазіріса, який зайняв проримську позицію, згодом коронували у Ктезіфоні, як царя. Цікавим аспектом є фактична незалежність Месени, яка була знову приєднана до Парфії лише у 150 роки⁴³⁷.

Активізація парфянської політики на сході однозначно пов'язується з зовнішньополітичним курсом Вологеца III. Можна припустити, що одним з вагомих завдань своєї політики він бачив повернення Вірменії у сферу парфянського впливу. Невдала спроба втручання часів Антоніна Пія згодом вилилась у вторгнення на початку 160-х років, коли з проблемою довелось мати справу Марку Аврелію та Луцію Веру. Поразка римських військ, як уже було згадано, дозволила парфянам навіть здійснити рейд по Сирії. Контрнаступ Авідія Кассія привів не лише до втрати Вірменій, а й до фактичного утвердження римлян на території Месопотамії. Навіть попри епідемію, яка ймовірно поширилась з Кушанського царства, та відступ римських сил, їм вдалося закріпитися у Дура-Европос та цілому ряді інших міст, де розташовувались їхні гарнізони. Обґрунтованим виглядає припущення Б. Ісаака про те, що ще від часів цієї кампанії, тобто до епохи Северів, римлянами було встановлено також контроль над Адіабеною і римських гарнізон розташовувався в Нізібісі.

Таким чином, з початком доби принципату, імператорові та його близькому оточенню належала основна роль у формуванні римської міжнародної політики, що знаходить підтвердження і на матеріалах римо-парфянських контактів. Місії Марка Віпсанія Агріппи, Гая Цезаря Віпсаніана і Германіка Цезаря повинні розглядатись у контексті відповідних політичних практик раннього принципату. Особливою була місія Германіка, з огляду на її особливий характер і конфлікт який виник між Германіком та Гнеєм Пізоном. На основі аналізу повідомлень Таціта та епіграфічного матеріалу, представленого офіційними актами сенату, ми вважаємо, що інтерпретувати конфлікт Германіка і Пізона можна у контексті

⁴³⁶ Millar F. *The Roman Near East...* P. 72.

⁴³⁷ Pennachietti F.A. *L'Iscrizione bilingue greco-parthica dell' Eracle di Seleucia. Mesopotamia.* 1987. Vol. 22. S. 169-185.

специфіки діяльності римської провінційної адміністрації доби принципату, яка в епоху Тіберія все ще частково зберігала поліичні практики характерні для республіканської доби, які і вступали у протиріччя з повноваженнями та практиками місій оточення та родичів імператорів.

На нашу думку, ми можемо впевнено стверджувати, що від часів Тіберія саме провінційна адміністрація займала ключове місце у реалізації зовнішньополітичних заходів у прикордонних зонах де вагому роль також відігравали і легіони дислоковані у цих місцевостях і ця тенденція зберігалась і в добу Флавіїв. В епоху Антонінів, під час повномасштабних військових дій на Сході, основна роль належала саме принцепсу і його оточенню. Приклади Арріана та Гая Северіана які діяли проти аланів та парф'ян самостійно, засвідчують радше екстренне реагування на вторгнення ворога і якщо дії Арріана були успішними, то Северіан не зміг стримати переважаючі сили парф'ян.

Аналіз коректного матеріалу показує, що попри історіографічні гіпотези, які пропонують розглядати фрагментарні свідчення джерел як прояв існування чіткої стратегії Аршакідів, яка передбачала повномасштабну експансію Парфії на Захід, починаючи з кінця I ст. до н.е. вагому частину контактів римлян з Аршакідами займали проблеми іншого характеру – внутрішньополітична боротьба у Парфії. Починаючи від часів Августа майже постійні внутрішньополітичні конфлікти у Парфії ставали причиною не лише певної пасивності політики парф'ян, але й зумовлювали перебування нащадків царського роду у Римі, де самі ж римляни використовували їх для реалізації своїх політичних завдань.

РОЗДІЛ IV

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ РИМО-ПАРФЯНСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

4.1. Військові зіткнення Риму і Парфії

В кінці 54 року н.е. на Сході розпочався фактично перший безпосередній військовий конфлікт Риму і Парфії в епоху імперії. Імператор Нерон, якому виповнилось сімнадцять років, вирішив опанувати ситуацію, яка склалась у зв'язку з намаганням парфян утвердити свого ставленика у Вірменії⁴³⁸. Він віддав наказ розпочати набір молоді в найближчих провінціях для поповнення східних легіонів, а самі легіони передислоковувались на кордон з Вірменією⁴³⁹ (Тас., *Ann.* XIII. 7.). Давні союзники римлян царі Агріппа та Антіох мали підготувати війська до нападу на Парфію і навести переправи через Євфрат (Тас., *Ann.* XIII. 7.). Малу Вірменію він віддав Арістобулу, а Софену – Сохему наділивши їх царською владою над цими територіями (Тас., *Ann.* XIII. 7.).

У цей же час, 55 року⁴⁴⁰, син Вологеза Вардан, розпочав повстання проти батька і Вологез покинув Вірменію (Тас., *Ann.* XIII. 7.). На честь імператора запропонували поставити статую в храмі Марса Месника, причому таких же розмірів, як і статуя самого Марса (Тас., *Ann.* XIII. 8.). Загальне схвалення викликало призначення командувачем військ на Сході Гнея Доміція Корбулона⁴⁴¹ (Тас., *Ann.* XIII. 8.).

На початку 57 року, війна з парфянами набрала особливо гострих форм, оскільки Вологез не міг допустити, щоб його брата Тірідата позбавили трону (Тас., *Ann.* XIII. 34.), а Корбулон апелював до того що римському народу треба повернути те, що було здобуто Лукуллом і Помпеем (Тас., *Ann.* XIII. 34.). У 58 році постала проблема боєздатності власних військ оскільки легіони, які прибули до Сирії, склались з вояків, які давно не воювали і з великими труднощами

⁴³⁸ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 159.

⁴³⁹ Bivar H. The Political History of Iran under the Arsacids. *The Cambridge History of Iran. Vol. III, Part 1.* Cambridge, 1983. P. 80.

⁴⁴⁰ Wroth W. Catalogue of coins... P. 190.

⁴⁴¹ Traina G. Sulla fortuna di Domizio Corbulone. *Studi in onore di Albino Garzetti.* 1996. Brescia. P. 491–503.

виконували будь-яку роботу в таборі. (Тас., Ann. XIII. 35.). Всі непридатні до служби легіонери були звільненні, а римляни почали нові набори у Галатії та Каппадокії, окрім того, на допомогу силам на Сході було переміщено легіон з Германії (Тас., Ann. XIII. 35.).

Навесні 58 року н.е., Корбулон розташував війська по укріпленнях наказавши не вступати першими у бій⁴⁴². Керував цими сторожовими військами Пакцій Орфіт – центуріон першої маніпули (Тас., Ann. XIII. 36.). Корбулон, з огляду на активність Тірідата вирішив почати наступ на Вірменію (Тас., Ann. XIII. 37.). Такі ж дії мали розпочати Антіох і Фарасман. Було укладено союз з народом мосхів (Тас., Ann. XIII. 37.). Повстання в Гірканії у цей час впливало на ситуацію у Вірменії і під час переговорів, які розпочались, у відповідь на пропозиції парфян, Корбулон порадив Тірідату звернутись безпосередньо до Цезаря для того щоб отримати владу над Вірменією (Тас., Ann. XIII. 37.).

Тірідат почав відступ маючи на меті перешкодити поставкам продовольства для римлян зі сторони Понту (Тас., Ann. XIII. 39.). Цей план закінчився невдало, з огляду на розташовані у гірських місцевостях римські гарнізони, і Корбулон вирішив влітку 58 року⁴⁴³ розпочати наступ на укріплення вірмен (Тас., Ann. XIII. 39.). Парфяни намагались завдати удару римській армії на марші, але їхній спроби закінчились невдало (Тас., Ann. XIII. 40.).

Корбулон припустив, що Тірідат відступив до Артаксати, але розвідка повідомила, що він вирушив до Мідії Атропатени або у Кавказьку Албанію. Міщани Артаксати відкрили ворота чим врятували себе від фізичного винищення. Навесні 60 року римляни не придумали нічого кращого, як спалити і зруйнувати місто (Dio Cass. 61.19.4.), бо без сильного гарнізону вони не мали змоги обороняти його, а залишати укріплення ворогу вони вважали недоречним⁴⁴⁴ (Тас., Ann. XIII. 41.).

⁴⁴² Vervaeke F.J. Caesennius Sospes, the Neronian Wars. Armenia and Tacitus View on the Problem of Roman Foreign Policy in the East: A Reassessment. *Mediterraneo Antico*. Vol. 5, 2002. P. 283–318.

⁴⁴³ Бокшанин А. Парфия и Рим. Ч. 2. С. 192.

⁴⁴⁴ Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia: proceedings of a colloquium held at University College, Swansea, in April 1981./ Ed. by S. Mitchell. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 5/ BAR International Series 156, 1983. P. 61-71.

Вояки проголосили Нерона імператором, було збудовано тріумфальну арку і сенат утвердив молебні на честь принцепса і призначив йому консульства на кілька років вперед (Тас., *Ann.* XIII. 41.; *Dio Cass.* 61.19.1.). Корбулон хотів вирушити на Тігранокерту (*Dio Cass.* 61.20.1.), щоб захопити її. Лише під кінець літа їм вдалось дійти до більш-менш сприятливих для життя районів і втомлена армія почала забирати урожай у місцевого населення (Тас., *Ann.* XIV. 24.). Було захоплено дві невідомих фортеці і прийшла новина, що Тігранокерта здається римлянам завдяки чому ніхто з її мешканців не постраждав⁴⁴⁵ (Тас., *Ann.* XIV. 24.).

Фортецю Легерду все ж довелось штурмувати і взята вона були лише завдяки тому, що через війну гірканців з парфянами, останні не могли надати жодної допомоги. У цей же час прибуло і посольство гірканців до Корбулона, і велись перемовини про спільні дії проти парфян (Тас., *Ann.* XIV. 25.). При поверненні посольства назад, римляни надали гірканцям свою допомогу, щоб вони не потрапили у руки парфянам (Тас., *Ann.* XIV. 25.).

Нерон, вважаючи що Вірменія опинилась під контролем римлян⁴⁴⁶, прислав нового вірменського царя – Тіграна, який походив з каппадокійської знаті і був онуком царя Архелая і правнуком Ірода Великого з Юдеї⁴⁴⁷ (Тас., *Ann.* XIV. 26.). Він прибув в кінці літа 60 р. та йому дали охорону з тисячі легіонерів, двох союзницьких когорт і двох загонів допоміжної кінноти і для того щоб утримати стабільність у Вірменії, її прикордонні райони повинні були підпорядковуватись не Тіграну, а сусіднім царям – Фарасману, Полемону, Арістобулу і Антіоху (Тас., *Ann.* XIV. 26.). У цей же ж час помер намісник Сирії Умідій Квадрат і Корбулон вирушив в Сирію, щоб прийняти провінцію (Тас., *Ann.* XIV. 26.).

Вологез вирішив відновити владу парфян у Вірменії. Не прагнучи вступати у війну з римлянами він вирішив використати як привід напад Тіграна на Адіабену, де Монобаз звертався до парфянської знатті про допомогу, але поки ніякої чіткої реакції не було (Тас., *Ann.* XV. 1.). Показовою є наведена Тацітом промова

⁴⁴⁵ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. Часть 2. С. 162.

⁴⁴⁶ Griffin M. T. Nero...P. 216.

⁴⁴⁷ Бокщанин А. Парфия и Рим. Часть 2. С. 194.

Вологеза, де мова йшла про те, що варто усунути римлян з Вірменії і помститись за кривди завдані парфянам (Тас., *Ann.* XV. 2.). Було завершено війну з гірканами і за деякими даними навіть визнано їх незалежність (Аур. Віс., *Ерп.*, XV.4.), тому у цей час кіннота Монеца разом з адіабенцями отримала наказ наступати на Вірменію для того, щоб вибити звідти Тіграна (Тас., *Ann.* XV. 2., Dio Cass. 61.20.2.).

Корбулон почав готуватись до оборони Сирії, оскільки у цей час вперше виникла безпосередня загроза для провінції з часів громадянських війн⁴⁴⁸. На допомогу вірменам у 60 р. н.е. вирушили два легіони на чолі з Веруланом Севером і Ветієм Боланом (Тас., *Ann.* XV. 3.). Корбулон написав Нерону, що для оборони Вірменії слід призначити особливого полководця, оскільки загроза з парфянського боку була досить серйозною у цей час і для Сирії (Тас., *Ann.* XV. 3.). Тігран під натиском Монеца відступив до Тігранокерти (Dio Cass. 61.20.3.), де перебував римський гарнізон (Тас., *Ann.* XV. 4.).

Корбулон, незважаючи на певні успіхи, тверезо оцінював ситуацію і вирішив надіслати посольство до Вологеца⁴⁴⁹ (Тас., *Ann.* XV. 5.). Центуріон Касперій зустрів парфянського царя біля Нізібіса. Вологез повідомив, що надішле посольство до Нерона і віддав наказ Монецу відступити (Тас., *Ann.* XV. 5.). Сучасники подій вважали, що Корбулон і Вологез, уклали таємну угоду, за якою Вірменію покидали не лише парфяни, але й римляни разом з Тіграном, на що опосередковано вказував відхід римського гарнізону Тігранокерти (Dio Cass. 61.20.4.) і зимівля римських військ у Каппадокії (Тас., *Ann.* XV. 6.).

У цей час прибув новий намісник Сирії – Цезенній Пет⁴⁵⁰ (Dio Cass. 61.20.4.) Пету доручили командувати IV, XII та викликаним з Мезії V легіоном разом з допоміжними військами з Понту, Галатії та Каппадокії, натомість Корбулону

⁴⁴⁸ Vervaeet F.J. CIL IX 3426: A New Light on Corbulo's Career, with Special Reference to his Official Mandate in the East from AD 55 to AD 63. *Latomus*. 1999. Vol. 58. P. 574–599.

⁴⁴⁹ Дибвойз Н. Политическая история Парфии... С. 162-163.

⁴⁵⁰ Sherk R. K. Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114... P. 985-987.

залишили III, VI і X легіони, а також вояків, які були розквартировані в Сирії⁴⁵¹ (Тас., Ann. XV. 6.).

Переговори послів Вологеза в Римі не принесли ефективного результату і військові дії відновились з новою силою. Пет вступив Вірменію з IV легіоном яким керував Фунізулан Веттуніан та XII легіоном під командуванням Калавіна Сабіна (Тас., Ann. XV. 7.). Вони переправились через Євфрат і вирушили в сторону Тігранокерти, обминаючи області, які не можна було втримати та грабуючи все на своєму шляху. Зимою, у римлян закінчились припаси і Пет відступив з Вірменії надіславши Нерону дуже дивного листа про значні перемоги (Тас., Ann. XV. 8.). Корбулон у цей час укріплював свої позиції на Євфраті і парфяни втратили надію продовжувати наступ в напрямку Сирії і зосередили основну свою увагу на Вірменії (Тас., Ann. XV. 9.). З наближенням парфян, Пет вивів війська з зимового табору і вирушив назустріч ворогу. Він поставив для оборони одного з перевалів через Тавр три тисячі вояків, а панноську кінноту розташував на рівнині (Тас., Ann. XV. 10. Dio Cass. 61.21.1-2.). З огляду на серйозність становища, оточенню полководця ледь вдалося переконати його надіслати Корбулону інформацію про наближення ворога (Тас., Ann. XV. 10.).

Вологез дізнавшись про дії Пета не змінив своїх намірів і потужним ударом атакував його вояків, внаслідок чого римські війська було розсіяно і вони відступили до табору Пета під Рандеєю (Dio Cass. 61.21.1.). Намісник Сирії вкотре надіслав своїх посланців до Корбулона, з проханням негайно прийти на допомогу (Тас., Ann. XV. 11.). Корбулон залишивши частину військ у Сирії, пройшов найкоротшим шляхом через Коммагену і Каппадокію у Вірменію (Тас., Ann. XV. 12.). Переговори, закінчились тим, що римське військо отримувало змогу вийти з оточення, проте римляни повинні покинути Вірменію і всі її фортеці, які будуть зайняті парфянами, після чого Вологез надішле посольство до імператора (Тас., Ann. XV. 14., Dio Cass. 61.21.2-3.).

На берегах Євфрату (Dio Cass. 61.22.1.), Корбулон зустрів Пета і його військо в жалюгідному стані. Між командувачами відбувся короткий, але різкий діалог.

⁴⁵¹ Бокщанин А. Парфия и Рим. Часть. 2. С. 199.

(Тас., Ann. XV. 17.). Пет залишився на зимівлю в Каппадокії, а Вологез прислав посланців на чолі з Монезом (Dio Cass. 61.22.2.) до Корбулона з вимогою знищити укріплення за Євфратом. Корбулон почав від парфян вимагати звільнити Вірменію від військ, що зрештою було виконане (Тас., Ann. XV. 17., Dio Cass. 61.22.4.).

У Римі тим часом зводили тріумфальну арку і святкували неіснуючі перемоги Пета, які приписувались особисто імператору. Сенат здійснював ці дії не чекаючи закінчення війни (Тас., Ann. XV. 18.). Ранньою весною 63 р. н.е., до Риму прибули послы від царя Вологеца, які заявили, що боги вирішили давню суперечку стосовно Вірменії і Тірідат готовий прибути до Риму і вступити на царство (Тас., Ann. XV. 24.). Центуріона, який прибув з посольством запитали, в якому стані він полишив Вірменію. Той відповів, що вона повністю покинута римлянами⁴⁵² (Тас., Ann. XV. 25.).

Як повідомляє Тацит, Нерон зібрав своїх найближчих сановників і радився з ними, який шлях слід обрати (Тас., Ann. XV. 25.). Було прийнято рішення продовжувати військові дії і послів парфян відправили з дарами, але без жодної конкретики (Тас., Ann. XV. 25.). Командування військами вирішили передати Корбулону, а намісником Сирії призначили Гая Цестія. На Схід перекинули з Паннонії XV легіон на чолі з Марієм Цельсом (Тас., Ann. XV. 25.). Тетрархи, царі, префекти та інші представники адміністрації на Сході отримали розпорядження виконувати накази Корбулона, повноваження якого, як повідомляє Тацит, стали майже такими, які отримав у свій час Гней Помпей для боротьби з піратами за законом Авла Габінія (Тас., Ann. XV. 25.).

IV і XII легіони як найменш боєздатні були відправлені у Сирію, а Корбулон з вояками III, V, VI, та XV легіонів та підрозділами з Іллірії та Єгипту та силами союзних царів, зосередивши їх у Мелітені, переправився через Євфрат та вирушав у Вірменію (Тас., Ann. XV. 26-27.). Корбулон прийняв послів Тіридата і Вологеца і направив з ними своїх центуріонів, які мали переконати парфян не вести війну, а отримати Вірменію мирним шляхом (Dio Cass. 61.23.1.). У 63 р. на місці поразки

⁴⁵² Бокщанин А. Парфия и Рим. Часть. 2. С. 201-202.

Пета під Рандеєю (Dio Cass. 61.23.2.) відбулись переговори між Корбулоном і Петом і було узгоджено всі деталі майбутнього спектаклю, який мав відбутися у Римі⁴⁵³ (Тас., Ann. XV. 28-30.).

Вологез надіслав листи до Корбулона де просив не принижувати брата і надати йому консульські почесні, що на думку Таціта було дрібницями, які притаманні варварам, адже римляни цінують силу влади, а не її зовнішні (Тас., Ann. XV. 31.). Поїздка в Рим відбулась у 66 році⁴⁵⁴ і традиція залишила опис церемонії і коронації Тарадата в Римі (Dio Cass. 63.1-8.). А. Степанян вважав, що Рандейський договір фактично заклав основи римо – парфянських взаємин аж до падіння династії Аршакідів і переходу влади до Сасанідів, незважаючи на спроби Антонінів і Северів перехопити ініціативу на Сході⁴⁵⁵. Військові кампанії часів Нерона продемонстрували неможливість військового розв'язання проблеми і римляни символічно коронувавши Тірідата у 66 році, втратили контроль над Вірменією.

На початку II ст. Римська імперія зіткнулась з новими реаліями на своєму східному прикордонні. Можливо у Траяна відбувся якийсь прикордонний конфлікт з Пакором⁴⁵⁶. Також, ми можемо припустити, що римлянами було вирішено використати внутрішньополітичну роздробленість Парфії у цей час. Фактичним приводом до початку військових дій стала напружена ситуація у Вірменії⁴⁵⁷. У 110 р. після того, як Пакор продав Осроену Абгару, синові Ізата Адіабенського, відбулись зміни і у Вірменії. Хозрой вигнав з Вірменії Тірідата. Престол зайняв його син Аксідар (Arrian, Parthica fr. 37.). Це було зроблено без згоди римлян⁴⁵⁸ (Arrian. Parthica fr. 37, 40; Dio Cass. 68.17; 19).

Після збільшення чисельності військ на сході, 27 жовтня 113 року Траян вирушив з Риму у похід на схід⁴⁵⁹ (Arrian. Parthica fr. 34). У Афінах він зустрів

⁴⁵³ Там же. С. 203-204.

⁴⁵⁴ Kurkjian V. M. A History of Armenia. Armenian General Benevolent Union of America, 1958. P. 94 -96.

⁴⁵⁵ Степанян А.А. Рандейский договор ...С. 171; Sommer M. La crisi romano-partica ...P. 220 – 223.

⁴⁵⁶ Дибвойз Н. Политическая история Парфии... С. 185.

⁴⁵⁷ Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran...S. 131.

⁴⁵⁸ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. Часть 2. С. 186.

⁴⁵⁹ Бокшанин А. Парфия и Рим. Часть 2. С. 236; Longden R. P. Notes on Parthian...P. 1. При цьому Р. Лонгден і інші дослідники опираються на текст «Суди», де у статті «εἰσελοῖθη» вказано, що Траян витсупив у похід у

посольство від Хозроя, який надіслав дари імператору і просив миру⁴⁶⁰. Парфяни погоджувались змінити правителя Вірменії. Це уже було фактично зроблено ними самостійно і новим царем став Партамазіріс (Dio Cass. 68. 17. 3.). Але саме римляни мали розпоряджатись діадемою царя Вірменії, тому Партамазіріс, очікував що він отримає визнання Траяна, який, втім не відповів на посольство і не прийняв надісланих подарунків (Dio Cass. 68. 17. 2-3.).

Участь у кампанії Марка Траяна брали вояки легіону IV Scythica (CIL III, 10336; ILS, 1062) та VI Ferrata (CIL X, 5829; ILS, 2726), які на час початку кампанії дислокувались у Сирії. З легіонів, які дислокувались у Юдеї, у бойових діях брали участь III Cyrenaica (CIL X, 3733). З Коммагени у 114 році вирушив легіон XVI Flavia Firma. Окрім цього фіксується участь легіонів XV Apollinaris⁴⁶¹ та XXX Ulpia, X Fretensis⁴⁶² (CIL VI, 1838; AE 1935, 167), III Gallica, XIII Gemina, XII Fulminata, II Traiana, XXII Primigenia (AE 1962, 312), I Auditrix (CIL V, 877, III, 6706, X, 1202; ILS 1052; AE 1939, 61), VII Claudia (CIL X, 3733; ILS, 2083), XI Claudia (CIL VI, 32933, III, 13586; ILS, 2723), I Italica, V Macedonica (AE 1939, 132).

З Єгипту прибули загони ауксіларіїв під командування Валерія Лолліана⁴⁶³, префекта Cohors I Aramenorum sagittariorum equitata (CIL III, 600). Серед допоміжних військ, які ми бачимо, є відомостій про Ala I Praetoria civium Romanorum, Ala Augusta Syriaca, Ala Agrippiana, Ala Herculiana, Alae Singularium (ймовірно Ulpia I Singularium, CIL III, 11995; X, 6426).

Валерій, судячи з напису, здійснював у цей час командування cohors I і IV Lucencium, II Ulpia equitata civium Romanorum, I Flavia civium Romanorum, I Thracum, I и III Ulpia Paphlagonum, II equitum, I Ascalonitanorum Felix, V

річницю свого всиновлення Нервою. Вважається, що тут міститься відсилка до «Парфіки» Арріана. Цю ж думку підтримують і М. Ангелі – Бертінеллі. Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C... S. 9-11 та Марі-Луїз Шамон: Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran...S. 131.

⁴⁶⁰ Бокшанин А. Парфія и Рим. Часть 2. С. 236.

⁴⁶¹ Wheller E. L. Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala—and beyond. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* / edd. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. Lyon, 2000. P. 259-308.

⁴⁶² Dabrowa E. Legio X Fretensis. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* / edd. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. Lyon, 2000. P. 317-325.

⁴⁶³ Kennedy D. The special command of M. Valerius Lollianus. *ELECTRUM*. 1997. Vol. 1. P. 69 – 81.

Chalcidenorum, I i V Ulpia Petraeorum, I Ulpia sagittariorum, III Dacorum, I Sygambrorum (CIL III, 600). Відома також когорта I Pannoniorum et Dalmatarum (CIL X, 5829).

Реконструкція шляху Траяна здебільшого базується на основі маршруту, опис якого залишив Пліній Молодший (Plin. Epist. 10.17), та на основі повідомлення Діона Кассія. Імператор вирушив морем до Ефеса, звідти через провінцію Азію у Лікію⁴⁶⁴. Далі його шлях пролягав у основний морський порт Сирії – Селевкію Піерію⁴⁶⁵, після чого він прибув у Антіохію на початку 114 року⁴⁶⁶ (Dio Cass. 68. 17.3, 18.1). У Антіохії він прийняв послів від Абгара з Осроєни⁴⁶⁷ (Dio Cass. 68. 18.1.). Абгар, намагався абстрагуватись від конфлікту і опираючись лише на власні інтереси маневрувати між парфянами і римлянами, побоюючись обох (Dio Cass. 68. 18.3.). Римляни зайняли Вірменію⁴⁶⁸ і у цей час Партамазіріс намагався встановити контакти з Траяном через намісника Каппадокії Марка Юнія⁴⁶⁹ (у цей же час пишучи про себе як про царя – «γράψας δὲ δὴ τὰ πρῶτα τῷ Τραϊανῷ ὡς βασιλεύς». Dio Cass. 68. 19. 1.). Траян надіслав до нього сина Юнія і в свою чергу вирушив до Самосати (Dio Cass. 68. 19. 2.). Едеса у цей час відпала від Риму, проте з приходом римлян, місто здалось без опору. У Саталі імператор прийняв царів союзних царств та отримав підкріплення з дунайських провінцій (Dio Cass. 68.18.2; 68.19.2; Eutrop. Brev. VIII. 3)⁴⁷⁰.

Партамазіріс зрештою добився особистої зустрічі з Траяном у Елегії (Dio Cass. 68. 19. 2.). Парфянський царевич прибув у військовий табір римлян де на колінах поклав діадему перед римлянами (Dio Cass. 68. 19. 3.)⁴⁷¹. Траяна

⁴⁶⁴ Magie D. Roman Rule in Asia Minor... P. 608.

⁴⁶⁵ Щоправда це могла бути і Селевкія в Кілікії, звідки він уже вирушив до Селевкії Піерії. Longden R. P. Notes on Parthian...P. 2.

⁴⁶⁶ Дискусії щодо реконструкції маршруту Траяна різними дослідниками узагальнено у: Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. (le province di Assiria, di Meopotamia e di Osroene). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte.* / Hsg. Hildegard Temporini. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1976. Bd. II. 9.1. S. 12 -13.

⁴⁶⁷ Бокщанин А. Парфия и Рим. Часть 2. С. 237

⁴⁶⁸ Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran... S. 134.

⁴⁶⁹ Lepper F. A. Trajan's Parthian War... P. 108-110.

⁴⁷⁰ Дибвойз Н. Политическая история Парфии... С. 189; Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran... S. 134.

⁴⁷¹ Ця сцена також зафіксована у нумізматичних джерелах. Відомі емісії монет з легендою 'REX PARTHVS'. RIC, II, Trajan, 263a, 310-312.

проголосили імператором адже вояки вважали це великою перемогою, яка була здобута без бою, над Аршакідом (Dio Cass. 68. 19. 3-4.). Після розмови з принцепсом стало очевидно, що він не отримає того за чим прийшов (Dio Cass. 68. 19. 5.). Траян наказав наздогнати парфянського царевича, який покинув табір і привести його назад (Dio Cass. 68. 20. 1.). Партамазіріс сказав, що він прибув не як переможений чи полонений, а добровільно, розраховуючи отримати царство, як це було у випадку Тірідата та Нерона (Dio Cass. 68. 20. 2.). Траян ж заявив, що Вірменія не буде віддана нікому і стане римською провінцією (Dio Cass. 68. 20. 3.). Після того, як Партамазіріс вдруге виїхав з римського табору, його убили.

Траян продемонстрував, що вважає питання приналежності Вірменії більше неактуальним, як і саму потреба існування буферного царства яке було захоплено та об'єднано разом з Каппадокією в одну провінцію (*provincia Armenia Maior et Minor et Cappadocia*)⁴⁷². Після смерті Партамазіріса Траян пройшов по південній і центральній Вірменії і прийняв послів від інших союзних царів, яких очевидно налякала ситуація з Вірменією (Dio Cass. 68.18.3в.; 68.19-20; Eutrop. Brev. VIII. 3.; Arrian. Parthica fr. 37).

Арташата і інші важливі міста були захоплені і там залишили військові гарнізони⁴⁷³ («Armeniam, quam occupaverant Parthi recepit, Parthomasiri occiso, qui eam tenebat». Eutrop. Brev. VIII. 3; див. також: Dio Cass. 68. 21.) Луція Квіета у цей час направили до озера Ван для підкорення народу мардів⁴⁷⁴ (Themistius. Orationes, XVI). Марди описані у джерелах як войовничий, але бідний народ, у якого немає навіть коней⁴⁷⁵ (Arrian, Parthica, fr. 86-87). Є певні підстави говорити, що у цей час також на прикордонних землях лазів і сагінів було залишено римський гарнізон, який складався з преторіанців (Arrian. Parthica, fr. 6.). Під час захоплення Вірменії, принцепс приділяв особливу увагу становищу у військах,

⁴⁷² Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran... S. 138.

⁴⁷³ Lepper F. A. Trajan's Parthian War... P. 108-125; Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran...S. 134-135.

⁴⁷⁴ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... – S. 15.

⁴⁷⁵ Gregoratti L. The Mardians: a Note / Leonardo Gregoratti // Anabasis, Studia Classica et Orientalia.– Rzechow, 2015. – №5. – P. 76-85; Olbrycht M. J. Parthia et ultiores gentes: Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen./ M. Olbrycht. – Munich, 1998; Potts D. T. Nomadism in Iran... – P. 93-99.

перевіряючи дані розвідників і тримаючи армію в постійній готовності (Arrian. Parthica fr. 41; Dio Cass. 68. 23.1-2.).

Для наступу у Парфію Траян вирішив використовуючи гіркий досвід Красса наступати не через посушливі райони перейшовши Євфрат, а завдати удар у напрямку північної Месопотамії, через Вірменію⁴⁷⁶. У 115 році, Траян з Вірменії повернув на південь в сторону Нізібіса і Мардена, які у той час ймовірно були частиною Адіабени⁴⁷⁷. Хід військової кампанії реконструюється наступним чином. Луцій Квієт захопив Сінгару (Arrian. Parthica fr. 50; Dio Cass. 68. 22. 3.), Лібану (Arrian. Parthica, IX, fr. 1.) та Тебету (Arrian. Parthica, XI, fr. 11., Amm. Marcel. XXV. 9. 3).

Римська армія рушила в сторону Едесси і Абгар опинився у серйозній небезпеці⁴⁷⁸. Його попередні спроби (Dio Cass. 68. 18) зберегти нейтралітет в умовах римо-парфянського конфлікту виявились неефективними. До цього він під різними приводами не приєднувався до імператора, як і вождь арабів Манн і філарх Антемусії Спорак⁴⁷⁹ (Fest. XX; Dio Cass. 68.21. 1.). Хтось з арабських правителів з Аравії – Манн (Маніас?), запропонував свою допомогу Абгарові, але ці загони були знищені у боях з римлянами (Dio Cass. 68.22.1).

Син Абгара – Арбанд вирушив назустріч Траяну. Траян зустрів його і дорікнув, чому той прибув так пізно. Окрім цього, принцепс недвозначно натякнув на вкрай пасивну позицію його батька (Dio Cass. 68. 21. 2). Траян зайняв прихильну позицію (Dio Cass. 68. 21-22) і його утвердили на посаді філарха хоч існувала і опозиція цьому рішенню (Arrian. Parthica fr. 42-48). Манісар, можливо правитель Гордуени, відправив до Траяна посольство, погоджуючись покинути ті землі, які він уже захопив, оскільки у цей час він сам вів бойові дії з Хозроєм, однак Траян відмовив йому, вимагаючи щоб той особисто засвідчив свою вірність (Dio Cass. 68.22.1). Подібною була ситуація і з переговорами з уже згаданим вождем арабів Манном (Dio Cass. 68. 22). Спорак, філарх Антемусії, не прибув до

⁴⁷⁶ Бокшанин А. Парфия и Рим...С. 238

⁴⁷⁷ Дибвойз Н. Политическая история Парфии... С. 192.

⁴⁷⁸ Lepper F. A. Trajan's Parthian War...P. 208.

⁴⁷⁹ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... S. 14.

Траяна і коли проти нього вирушили римські війська, він урятувався втечею і його головне місто Батни було захоплене (Arrian. Parthica fr. 54-56; Dio Cass. 68. 23. 2; Eutrop. Brev. VIII. 3).

Протягом 115 року, окрім описаних дій у Осроені, римляни захопили цілий ряд північномесопотамських міст. Нам відомо про супротив Нізібіса, Сінгара, Лібана, Табети і Аденістра-Банта⁴⁸⁰ (Arrian. Parthica fr. 7, 11; Dio Cass. 68. 22).

Осінню 115 року Траян оголосив про створення провінції Месопотамії та повернувся в Антіохію⁴⁸¹ (Dio Cass. 68. 24). Вірменію та Месопотамію він передавав під владу римського народу, що знайшло відображення у монетних емісіях⁴⁸² (Eutrop. Brev. VIII. 3, Malalas XI). Також, як ми уже згадували раніше, саме у цей час він отримав від сенату титул «Optimus»⁴⁸³ і усьоме був проголошений імператором (Dio Cass. 68. 24).

Таким чином, наприкінці 115 р. н.е. римляни контролювали Вірменію та значний масив порубіжних територій у північній Месопотамії⁴⁸⁴. Сприятливими для їх просування стала ціла сукупність об'єктивних факторів, про які було уже досить детально згадано вище. На цьому етапі війни стало зрозуміло, що ситуація яка склалась є сприятливою для подальшого римського просування вглиб Месопотамії і відсутність організованого парфянського опору лише додатково посилювала у римлян впевненість у тому, що їх кампанія по просуванню до Перської затоки буде більш ніж успішною.

Зима 115 року принесла потужний землетрус у Середземноморському регіоні, який не лише завдав значних матеріальних збитків, а й під час якого імператор ледь не загинув врятувавшись лише завдяки тому що вчасно вистрибнув з вікна⁴⁸⁵ (Dio Cass. 68. 25. 5). Натомість консулу Марку Вергіліану

⁴⁸⁰ Ibidem.

⁴⁸¹ Ibidem. – S. 15.

⁴⁸² Були випущені монети з легендою: «ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P. R. REDACTAE». RIC, II, 375, 642.

⁴⁸³ У свою чергу, Анатолій Бокщанин пропонував на основі написів CIL, III, 869 та CIL, III, 7086 датувати присвоєння Траяну цього титулу між 10 грудням 113 року і 11 листопадам 114 року. Див. Бокщанин А. Парфія и Рим... С. 239.

⁴⁸⁴ Бокщанин А. Парфія и Рим... С. 238-239.

⁴⁸⁵ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... S. 15.

Педону пощастило менше і він загинув під уламками. Серед усіх міст, Антіохія зазнала найбільших збитків (Dio Cass. 68.24. 1.). Датування землетрусу в також викликає проблеми⁴⁸⁶. Малала називає суботу, 13 грудня 115 року, причому ця дата, як і попередня наведена ним – не відповідає дійсності, оскільки 13 грудня 115 року було четвергом. Це створює поле для численних інтрпретацій і можливо, що описуючи прибуття в Антіохію, Малала мав на увазі повернення з Вірменського походу⁴⁸⁷.

Війська, які залишились біля Нізібіса у цей час займались будівництвом суден для кампанії весни 116 року⁴⁸⁸ (Arrian. Parthica fr. 51.). і навесні флот переплавили до Тигру. Переправа була розташована біля Гордуенських гір (Arrian. Parthica fr. 57-58). Римська армія рухалась вздовж течії Тигру. Правитель Адіабени Мобарсан опирався, але зрештою його територія була захоплена і перетворена на провінцію Ассирію⁴⁸⁹ (Dio Cass. 68. 26., Eutrop. Brev. VIII. 3.). До її складу увійшли Гавгамели, Ніневія, Арбели, а також райони Добли, Кіркука і Ольбії в районі Хазани (Arrian. Parthica XIII, fr. 12-14). Фест згадує про фактичне встановлення кордону по Тигрі⁴⁹⁰ (Fest. XIV, XX).

Повстання проти парфян, яке почалось в Елімаїді та Персіді, дозволило римлянам спокійно дійти до Селевкії⁴⁹¹ та Ктезіфона. Маршрут Траяна не до кінця зрозумілий, оскільки є згадки про його перебування в Озоргардані. Армія далі переправилась і рухалась уже по Єфрату (Arrian. Parthica fr. 59-63). Було захоплено Дура-Европос. Там зведели тріумфальну арку для Траяна. Армія пройшла біля Анати (Тіру) (Arrian. Parthica fr. 64.). В Озоргадані було проведено огляд військ, про що повідомляє Зосім, а Амміан Марцеллін зазначає, що помост

⁴⁸⁶ Henderson M. I. Review on Trajan's Parthian War... P. 121-123; Так, зокрема Р. Лонгден обстоював датування землетрусу січнем 115 року, оскільки епіграфічні джерела свідчать, що на кінець 115 року Педон не міг бути консулом, при тому що був ним на початку, але несподівано перестає фігурувати після січня-лютого 115 року, що може бути пов'язано з його загибеллю на Сході. Longden R. P. Notes on Parthian...P. 7.

⁴⁸⁷ Longden R. P. Notes on ... P. 3-4.

⁴⁸⁸ Palermo R. Nisibis, Capital of the Province of Mesopotamia... P. 456 - 471.

⁴⁸⁹ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... S. 18.

⁴⁹⁰ Ibid. – S. 19.

⁴⁹¹ Gregoratti L. The Role of the Mint of Seleucia... P. 129-136.

збудований для Траяна було видно навіть у його час (Zosim. III. 15. 3.; Amm. Marcel. XXIV. 2.3).

В районі сучасного Багдада флотилію переправили назад до Тигру і було взято Ктезіфон. Траян після цього отримав титулатуру «Парфянського» (Dio Cass. 68. 28. 1-2.) Хозрой утік і його доньку та золотий трон захопили римляни (SHA, Hadrian 13. 8). Ці події знайшли відображення в нумізматичній традиції⁴⁹².

Після захоплення Ктезіфона імператор вирушив на південь на чолі флотилії з 50 кораблів (Arrian. Parthica fr. 67-68). Були захоплені міста Месени⁴⁹³ в тому числі її столиця Спасіна-Харакс і міста Акра, Ората і Апамея⁴⁹⁴. Траян віддав наказ будувати кораблі для морської подорожі (Dio Cass. 68.29). На березі Перської затоки ймовірно була встановлена статуя імператора (Jordanes. Romana 268).

Імператор пройшов Борсіппу і зупинився у Вавилоні де здійснив жертвоприношення у кімнаті де помер Александр (Arrian. Parthica fr. 70, 75; Dio Cass 68. 27. 1a; 1; 30. 1). Було розпочато перетворення у провінціях, про які наративна традиція дає нам лише вкрай епізодичні згадки (SHA, Hadrian, 21. 11-12.). Зимою відбулась морська подорож принцепса Перською затокою, під час якої він жалкував, що вік не дозволяє йому повторити подвиг Александра і захопити Індію (Dio Cass. 68.29.1.).

У цей час, на ново приєднаних територіях почались повстання (Dio Cass. 68.29., 32). Парфяни вдалися до спроби відрізати римлянам шлях з півночі. Брат Хозроя – Мегердот (Мітрідат) повернув якусь частину території на середній течії Євфрату. Він помер упавши зі свого коня і його наступником став Санатрук (Dio Cass. 68.30.6), який завдав римлянам певних втрат (Arrian. Parthica fr. 77; Malalas. P. 269).

⁴⁹² «PARTHIA CAPTA», RIC, II, 324.

⁴⁹³ Schuol M. Die Charakene: ein mesopotamisches Königreich in hellenistisch-parthischer Zeit. Franz Steiner Verlag, 2000. 554 p.

⁴⁹⁴ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ...S. 20; Gregoratti L. A Parthian Harbour in the Gulf... P. 209 - 229.

Для ліквідації повстання було виділено кілька груп військ (Dio Cass. 68.30.1.). Їх очолили Луцій Квієт, Апій Максим Сантра, та Юлій Александр з Еруцієм Клавом⁴⁹⁵. Максима згодом розбили (Fronto. Princ. hist. 16; De bell. Parth. 2; Dio Cass. 68. 30. 1), а Луцій Квієт спалив Нізібіс та взяв Едессу (Dio Cass. 68.30.2.). Юдеї приєднались до парфян у цьому повстанні (Euseb. Hist. IV. 2. 1; Chron. P. 219). Еруцій Клав і Юлій Александр узяли і спалили Селевкію на Тигрі, що підтверджується археологічними даними⁴⁹⁶ (Dio Cass. 68. 30.2).

Парфяни очевидно розпочали активний спротив і на противагу Квієту Хозрой послав армію під командуванням свого сина Партамаспата⁴⁹⁷. Згодом між останнім і Санатруком виникли конфлікти, про що дізнався Траян. Він вирішив використати для своєї вигоди протиріччя між парфянськими воєначальниками і запросив Партамаспата на таємну нічну зустріч⁴⁹⁸. Після неї Санатрук був розбитий і убитий⁴⁹⁹ (Malalas. P. 269, 273). Траян зібрав у Ктезіфоні проримськи настроєну парфянську знать і проголосив царем Партамаспата⁵⁰⁰ (Malala XI, p. 274; Dio Cass. 68. 30. 3; SHA, Hadrian. 5. 4). Згодом син Санатрука Вологез завдав цілий ряд поразок Луцію Катілію Северу і змусив римлян піти на переговори. Траян віддав йому частину Вірменії в обмін на мир (Dio Cass. 68.30.6; (75. 9. 6)).

Події 116 року, можливо проливають нам світло на загальну спрямованість парфянської стратегії цього часу. Незважаючи на те, що Хозрой розпочав контрнаступ і у охоплених війною районах почалися повстання, проте традиційна внутрішньополітична боротьба у Парфії стала фактором, який був успішно використаний римлянами. Траян зумів вловити амбіції Партамаспата. Проте коронація про римського ставленика у Ктезіфоні не допомогла виправити становище. Стало очевидним, що продовження військових дій викликає серйозні труднощі і поступово римські сили полишали завойовані території.

⁴⁹⁵ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... S. 21.

⁴⁹⁶ McDowell R. Coins...P. 187.

⁴⁹⁷ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... S. 21.

⁴⁹⁸ Дибвойз Н. Политическая история Парфии... С. 200.

⁴⁹⁹ Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran... S. 141.

⁵⁰⁰ Монети з написом: «REX PARTHIS DATUS» RIC, II, 667, 669.

Наприкінці весни 117 р. Траян відступав на північ і розпочав бойові дії під Хатрою, оскільки вона теж повсталася⁵⁰¹ (Dio Cass. 68.31.1.). Хатра блокувала дорогу до річки Хабур, вздовж якої римляни, можливо, планували відводити своїй війська⁵⁰². В околицях міста фактично неможливо було знайти їжу для військ, провіант для худоби чи навіть чисту питну воду⁵⁰³. Сам Траян ледь не загинув під час бою, коли атака його кінноти під стінами міста була відбита⁵⁰⁴ (Dio. Cass. 68, 31.3; Herodian. 28.1.28). Партамаспат не контролював ситуацію (Dio Cass. 68. 33. 2). Дура – Европос залишили влітку 117 року. Хоча Траян і планував новий похід у Месопотамію (Dio Cass. 68.33.1.), його здоров'я погіршилось і у серпні 117 року він помер у Селіні, в Кілікії (Malala XI, p. 277).

Адріан, розуміючи всю вагу цієї проблеми прийняв рішення відвести війська. Римляни залишили захоплені Траяном провінції, проте новий імператор заснував Парфянські ігри на честь здобутків свого попередника (Dio Cass. 69. 2, 3; ILS, 2931). У часи Антоніна Пія, парфяни, можливо, планували кампанію проти Вірменії, але ця загроза була ліквідована дипломатичними засобами (SHA, Antoninus Pius, 9. 6).

Коли влада перейшла до Марка Аврелія та Луція Вера, Вологез III вирішив реалізувати заплановану ним кампанію, яка була спрямована проти Вірменії⁵⁰⁵ (Dio Cass. 70. 2. 2., 71, 2). Хоча намісником Сирії був Луцій Атгідій Корнеліан⁵⁰⁶, парфянами вирішив протистояти легат Каппадокії Гай Седацій Северіан, який перейшов Євфрат і розпочав військові дії з одним легіоном, який перебував у його розпорядженні. Александр з Абнотіха, який відомий нам завдяки Лукіану, дав пророцтво Северіану, що той легко зможе розбити ворога, тому він вирушив у похід⁵⁰⁷. Біля міста Елегії у Вірменії римляни потрапили в оточення і після трьохденних боїв були розбиті парфянським воєначальником Хозроєм, після чого

⁵⁰¹ Maricq A. Hatra de Sanatrouq. *Syria*. T. 32, 1955. P. 284.

⁵⁰² Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ...S. 21-22.

⁵⁰³ Надиров И.И. Хатра. Арабы между Парфией и Римом. СПб, 2009. С. 50-52.

⁵⁰⁴ Sommer M. In the twilight. Hatra between Rome and Iran... – P. 33 - 35.

⁵⁰⁵ Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran... S. 148; Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... S. 25-26 разом з літературою вказаною ним з даного приводу.

⁵⁰⁶ Birley A. Marcus Aurelius... P. 121.

⁵⁰⁷ Ibid.

парфяни почали загрожувати Сирії (Dio Cass. 71, 2.1.; Lucian. Alex. 27; Quomodo hist. 21, 25; Fronto. Princ. hist.).

Вони захопили Едессу, де посадили на престол Ваала, сина Сахру. Вперше з часів Римської республіки, вони увійшли в Сирію⁵⁰⁸ де навіть виникла загроза антиримського повстання (Dio Cass. 71, 2; Orosius 7. 15. 2; SHA, Verus, 6. 9). Намісник Сирії Атідій Корнеліан був розбитий і змушений був відступити (SHA, Marcus Antoninus, 8. 6).

Було вирішено послати на схід Луція Вера, але очевидно скромно оцінюючи військові таланти імператора, «допомагати» йому мали Авідій Кассій, Стацій Пріск і Марцій Вер⁵⁰⁹. Окрім цього імператора повинні були супроводжувати префект преторія Фурій Вікторін, який раніше був намісником Галатії, та сенатор Марк Понтій Леліан Ларцій Сабін, який володів значним військовим досвідом⁵¹⁰. На схід, як «comes Augustorum» вирушив намісник Нижньої Мезії Марк Яллій Басс⁵¹¹.

Близько 162 року, імператор врешті вирушив на схід. Вибір його кандидатури одні пояснювали його досвідченістю у військовій справі, інші – бажанням Марка Аврелія «перевиховати» свого зведеного брата, який вів не надто моральний спосіб життя. Стан військ у Сирії залишав бажати кращого і Кассій почав репресіями відновлювати дисципліну (Fronto. Princ. hist.; Epist. II. 2; SHA, Avidius Cassius 5. 2-3; 5-7). Попередньо з посади намісника Сирії було усунуто Луція Корнеліана, і на його місце призначено двоюрідного брата Марка Аврелія – Марка Аннія Лібона⁵¹². Спроба переговорів з Вологезом закінчилась невдало (Fronto. Princ. hist. 14).

Участь у кампанії Луція Вера⁵¹³ брав легіон I Minervia під командуванням Марка Клавдія Фронтонна (CIL VI, 1377; III, 1457; XIII, 8213). Легіоном II Adiutrix

⁵⁰⁸ Дибвойз Н. Политическая история Парфии... С. 207.

⁵⁰⁹ Ibid. С. 208-209.

⁵¹⁰ Birley A. Marcus Aurelius...P. 125.

⁵¹¹ Про його участь в кампанії свідчить напис з Нарбонської Галлії, де вказано: «leg(ato) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore)] provinciae / M<oe=Y>siae inferior(is) comiti Augustorum Parthicae exped(itionis)» CIL XII, 2718 (p.831).

⁵¹² Birley A. Marcus Aurelius...P. 125.

⁵¹³ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ... S. 26-27.

командував Квінт Адвент приблизно з 164 р., до того він був легатом Шостого легіону (CIL VIII, 18893). V Macedonica під час війни 162-166 рр. очолював Публій Вер і дещо пізніше Стацій Пріск (CIL, III, 6189; III, 7505). Залучались також legio III Cyrenaica, III Gallica⁵¹⁴ (AE 1913, 48), III Augusta. (CIL VIII, 2975), I Adiutrix (CIL III, 6755), X Gemina, (CIL VIII, 7050), та II Traiana.

Луцій Вер розвернув свій військовий штаб у Антіохії, а зимував в Лаодікеї і найвірогідніше, за всю кампанію лише раз виїхав на Євфрат, як на екскурсію⁵¹⁵ (Dio Cass. 71. 1-2; SHA, Verus, 7; Marcus Antoninus, 8.12). Фактичне керівництво військами було у Авідія Кассія (Dio Cass. 71. 2. 2.).

На початку 163 р. Стацій Пріск перейшов у наступ у Вірменії⁵¹⁶. Ним була узята Артаксата⁵¹⁷, але він не руйнував її, а заклав неподалік нове місто (SHA, Marcus Antoninus 9. 1.) (SHA, Marcus Antoninus 9. 1; Verus 7.1). Аврелія Пакора, вочевидь позбавили престолу у Вірменії, а на його місце поставили якогось Сохема⁵¹⁸, для чого Марцій Пріск послав Тукідіда (Dio Cass. 71. 3.)⁵¹⁹ (SIG. III. 6569).

Північна група військ на чолі з Марцієм Вером вирушила на південь через Осроену і Антемусію в верхню Месопотамію⁵²⁰. Основна сирійська армія Авідія Кассія просувалась від Антіохії до Євфрату⁵²¹. Місцеві мешканці вирізали парфянський гарнізон Едесси і Манноса III повернули на престол. Римські війська переправились через Євфрат (Dio Cass. 71. 3).

Парфяни поводили себе вкрай жваво і спробували дати бій біля Сури (Lucian. Quomodo hist. 29). У цей же час відбулась битва Марція Вера біля Даусари,

⁵¹⁴ Dabrowa E. Legio III Gallica. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* / edd. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. Lyon, 2000. P. 309-315.

⁵¹⁵ Ibid. P. 129.

⁵¹⁶ Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et l'Iran...S. 149.

⁵¹⁷ Birley A. Marcus Aurelius...P. 128.

⁵¹⁸ Ibid. P. 131.

⁵¹⁹ «REX ARMEN. DAT.» RIC, III, 511-513.

⁵²⁰ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ...S. 28.

⁵²¹ Birley A. Marcus Aurelius... P. 140.

поблизу Едесси, яка закінчилась успішно для римлян⁵²². Також він захопив Нікефорій⁵²³. Відбулася битва біля Дура – Европос (Lucian. Quomodo hist. 28).

Битви описуються Лукіаном вельми саркастично. Так, він згадує про одного історика, який витратив сім рядків на опис битви при Дура-Европос, зате двадцять мір води у нього зайняла «пуста» розповідь про вершника мавра Мавсака, який у горах шукав питну воду, а в кінці зустрів сирійських селян, після чого йшла характеристика його полювань у Мавританії. Висміюючи такі описи бойових дій, він тим не менш мимоволі згадує про те, що битва завдала втрат обом сторонам і після неї було укладено вимушене перемир'я. Інший історик, за словами Лукіана, описував парфянські значки у вигляді змій, як живі істоти. Для нас цінним є повідомлення, що одна така змія належала загону розміром в тисячу осіб і що висміюваний історик описував бій під Сурою в Лікії (Lucian. Quomodo hist. 29). Ми бачимо що чимало авторів написали історію походу Луція Вера, проте якість цих описів, якщо вірити Лукіану, залишала бажати кращого (Lucian. Quomodo hist. 31-32).

Римляни вирушили на південь до Селевкії, де їх спочатку зустріли прихильно, але пізніше внаслідок якогось конфлікту вони взяли місто штурмом (Dio Cass. 71. 2. 3.). Археологічні розкопки дозволяють датувати цей штурм приблизно груднем 165 р. і руйнування були вкрай незначними, оскільки уже в 166 р. навіть відновлюється робота монетного двору⁵²⁴ (SHA, Verus 8. 4; Dio Cass. 71, 2.3). Також було захоплено Ктезіфон (Dio Cass. 71, 2.3). Внаслідок цих подій, Марк Аврелій та Луцій Вер були проголошені імператорами втретє, а у Пальмірі утвердився римський гарнізон на чолі з Фульфієм Тиціаном⁵²⁵.

Протягом 166 року тривала демонстрація римлянами своєї сили. Було проведено наступ у Мідію, внаслідок чого, Луцій Вер прийняв титул «Medicus»⁵²⁶. Луція Вера проголосили імператором вчетверте. З розвитком військових дій,

⁵²² Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ...S. 28.

⁵²³ Birley A. Marcus Aurelius... P. 130.

⁵²⁴ Gregoratti L. The Role of the Mint of Seleucia ... P. 129-136.

⁵²⁵ Birley A. Marcus Aurelius...P. 141.

⁵²⁶ Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ...S. 28.

існувала стійка загроза Нізібісу у 166 році як з боку епідемії, так і з боку римлян (Lucian. Quomodo hist. 15). Точна дата повернення Луція Вера зі сходу невідома, проте відомо що Мізенська ескадра у травні 166 ще знаходилась у гирлі Оронту, тому, як припускає Е. Бірлі, це відбулось пізніше цієї дати⁵²⁷. 12 жовтня 166 року, він відсвяткував тріумф. У 168 р., можливо була спроба відновити Сохема на вірменському троні.

У 168 р. н.е. або, можливо, кількома роками пізніше, коли Марцій Вер⁵²⁸ був намісником Каппадокії, він послав свого воєначальника Фукідіда, щоб той відновив Сохема на вірменському троні, однак загострення ситуації, очевидно, змусило самого Луція Вера прибути до Вірменії. У гарнізоні, який Пріск залишив в Кеніполісі, спалахнув заколот, а Тірідат ще більше посилив конфлікт, вбивши царя генюхів. За підсумками, територія на захід від річки Хабур так і залишилася частиною Римської імперії.

Вологез у 175 році ймовірно використав мотив ймовірної громадянської війни яка загрожувала римлянам з огляду на заколот Авідія Кассія. враховуючи перспективу розвитку громадянської війни серед римлян, мабуть, погрожував їм відновленням боротьби (SHA, Marcus Antoninus 22.1.). Під час громадянської війни Песценній Нігер був змушений шукати допомоги, зокрема нам відомо що він відправив легатів до правителів земель на схід від Євфрату, перш за все в Хатри, Вірменію і Парфію. Барсемій з Хатри, Абгар з Едесси і правитель Адіабени послали Нігеру війська, подібні обіцянки він отримав і від Вологеца (Herodian. III. 1. 2; 9. 1). Нам відомо що частина його соратників після поразки від Септимія Севера опинилась в Парфії (Dio Cass. 75. 8. 3; Herodian. III. 4. 7).

Н. Дібвойз вважав, що саме Вологез спровокував антиримські повстання в Осроені і Адіабені, під час яких Нізібіс потрапив в облогу (Dio Cass. 75. 8. 3; Herodian. III. 4. 7). Посольство до Севера обґрунтовувало облогу тим що у місті перебували прихильники Нігера і обіцяючи повернути римських полонених тим не менш вони відмовилися здати захоплені міста або прийняти римські гарнізони

⁵²⁷ Birley A. Marcus Aurelius...P. 145.

⁵²⁸ ILS, 5503.

(Dio Cass. 75. 1). Це фактично стало приводом до початку повномасштабних бойових дій зі сторони римлян⁵²⁹.

В кінці весни 195 р Север перетнув Євфрат і вступив на ворожу землю. В Едессі до нього приєднався правитель Осроени Абгар IX, який віддав йому своїх синів в заручники і прийняв ім'я Септимій (Herodian. III. 9. 2.; SHA, Severus 9. 9; 18. 1; Aur. Victor. De Caes. 20. 14–17). У Нізібісі Север розташував свій штаб і ймовірно там же прийняв посланців від арабських вождів з пропозиціями миру, які тим не менш були відкинуті імператором.

Впродовж наступних подій Север залишався в Нізібісі розділивши свою армію на кілька частин під командуванням Т. Секстія Латерана, Тіберія, Клавдія Кандіда, Публія Корнелія Анулліна, Проба і Лета. Три загони – під командуванням Анулліна, Проба і Лета за словами Діона Кассія вирушили в район Месопотамії під назвою «Архе» (Dio Cass. 75. 3. 2). Север під час кампанії тричі був проголошений імператором і прийняв титули «Parthicus Arabicus» і «Parthicus Adiabenicus». Водночас, примітно що від титулу «Parthicus (Maximus)» він відмовився (SHA, Severus 9. 10).

На початку 196 року, Север покинув Схід і вирушив у Галлію де у той час тривало повстання Клодія Альбіна, який врешті-решт зазнав поразки і був убитий. Скориставшись відсутністю імператора Вологез швидко вирушив на північ через Месопотамію, втім Нізібіс вдалося втримати (Herodian. III. 9. I). У цей час Вірменія ймовірно повернулася під римський контроль. Ймовірно Вологез у цей час змушений був також боротися з повстанням у Хорасані. Під час цих подій, цар Адіабени Нарсес не тільки відмовився приєднатися до Вологеза для участі в східній кампанії, а й, можливо, якимось продемонстрував своє дружнє ставлення до римлян. Тому Вологез спустошив Адіабену, і як повідомляє нам Арбельська хроніка, утопив Нарсеса в річці.

У 197 р. Север розпочав приготування до походу на Парфію, зокрема ним було створено три нових легіони – I, II і III Parthica. Серед полководців Севера які мали взяти участь цьому поході виділялись Стацілій Барбар, Луцій Фабій Цілон,

⁵²⁹ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 205.

Квінт Лолліан і Гай Фульвій Плавціан. У другій половині 197 році імператор і його армія покинули Брундізію. Початково Север вирушив до Нізібісу, проте парфяни покинули ці території і Север за допомогою кораблів спустив свою армію по Євфрату до осені 198 року ймовірно зайнявши Ктезіфон, Селевкію і Вавилон (Dio Cass. 76 (75. 9); SHA, Severus, 16). Після цього імператор прийняв титул «Parthicus Maximus» (CIL. III. 205) що вочевидь було прямою алузією на здобутки Траяна.

Надалі армія Севера вирушила по Тигру, проте спроба захопити Хатру у 199 році закінчилась невдачею, як і друга експедиція до цього міста. Провівши двадцять днів біля стін Хатри, Север вирушив назад до Сирії (Dio Cass. 75. 11–13). Загалом кампанія фактично завершилась поверненням у сферу впливу римлян тих територій, які і до цього перебували у ній, при цьому завдавши серйозного розорення західним сатрапіям царства Аршакідів.

Новий етап у римо-парфянських контекстах доби Северів пов'язаний з приходом до влади Каракалли, який усунув від влади в Осроені Абгара IX і втрутився у династичні конфлікти у Вірменії (Dio Cass. 77. 12. 1). Близько 213 р., розпочався і конфлікт між Вологезом і його братом Артабаном⁵³⁰. Очевидно, Артабан, який контролював Мідію і карбував монети в Екбатанах, прагнув розширити свій вплив і на решту територій. Діон Кассій відзначав що цей конфлікт був значною мірою спровокований Каракаллою, який сподівався що він ослабить Парфію (Dio Cass. 77. 12. 2a-3; 13. 3).

Під час зимівлі в Нікомедії Каракалла почав збирати сили для походу на Схід, зокрема до кампанії ним було залучено легіони I і II *Adiutrix*, II *Parthica* під командуванням Елія Деція Тріціана, III *Augusta*, III *Italica*, III *Cyrenaica*, IV *Scythica*. Коли парфяни вдовольнили вимоги Каракалли, які він намагався використати як привід до війни, він відправив Феокрита з армією проти вірмен у 215 р., проте він зазнав невдачі (Dio Cass. 77. 21).

Геродіан зафіксував досить специфічну історію початку прямого конфлікту, за його словами Каракалла відправи посланців до Артабана маючи на меті

⁵³⁰ Wroth W. Catalogue of Greek...P. 247–250

просити руки доньки царя і коли Артабан погодився на цей шлюб під час святкування римляни підступно напали на парфян, проте Артабану вдалося врятуватися (Herodian. IV. 11). Важко сказати наскільки достовірна ця історія, втім нам відомо що Каракалла спустошив значну частину Мідії, розграбував безліч фортець і захопив місто Арбелу (сучасний Ербіль на території Іраку), де він спустошив усипальниці парфянських царів (Dio Cass. 78. 1).

Артабан відступив з Месопотамії, а Каракалла оголосив про свою перемогу Сенату (Dio Cass. 78. 1). Навесні 217 р. Артабан перейняв ініціативу і увійшовши на римську територію він, як вважав Н. Дібвойз опираючись на Арбельську хроніку⁵³¹, спалив кілька міст в Північній Месопотамії. Втім, на початку квітня, Каракалла був убитий на шляху з Едесси в Карри, і його змінив на троні Макрін (Dio Cass. 78. 5. 4; Herodian. IV. 13. 3).

Спроби Макріна дипломатично врегулювати конфлікт закінчилась невдало і Артабан вирушив у напрямку до Нізібіса, де і відбулася трьохденна битва двох армій, результати якої антична традиція оцінювала неоднозначно, якщо Геродіан вважав що вона не принесла очевидної переваги жодній зі сторін (Herodian. IV. 15.4), то Діон Кассій вважав, що вона закінчилась поразкою римлян (Dio Cass. LXXVIII. 26. 7), внаслідок якої Макрін змушений був витратити двісті мільйонів сестерціїв на подарунки Артабану і впливовим парфянам (Dio Cass. 78, 27. 1; Herodian. IV. 8. 3). Сенату все це було представлено як перемога Риму, і Макріну запропонували титул «Parthicus», який він все ж не прийняв. У червні 218 р. Макрін зазнав поразки біля Антіохії, його син який намагався врятуватись був захоплений і вбитий біля Зевгми.

Близько 220 р. спалахнуло повстання проти Аршакідів на чолі з Ардаширом. Військові конфлікти з Римом, постійні внутрішньополітичні конфлікти і ослаблення інститут царської влади привели до того, що коаліція супротивників Аршакідів за кілька років завдали поразки як Вологезу V, так і Артабану V, який був убитий близько 227 м, а вся його територія, включаючи Мідію, перейшла до Ардашіра. Син Артабана Артавазд продовжував боротьбу ще протягом ще

⁵³¹ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 210-211.

декількох років, але зрештою був захоплений в полон і страчений у Ктезіфоні, що фактично поклало початок утворенню держави Сасанідів, яка згодом стала новим могутнім супротивником Риму, боротьба з яким відкрила новий етап у зовнішній політиці імперії на Сході, у період кризи III ст. та у добу доміанату.

Військові кампанії часів Нерона продемонстрували неможливість військового розв'язання проблеми і імператор символічно коронувавши Тірідата у 66 році, все ж, де факто втратив контроль над Вірменією. Для римлян на даному етапі принципово важливим був не стільки реальний контроль над цими територіями, скільки їх утримання в межах своєї сфери впливу, що було зумовлено специфікою римського менталітету, який і визначав римську стратегію по відношенню до Вірменії впродовж усього I ст. н.е.

Кампанія Траяна була спровокована діями парф'ян у Вірменії, проте ймовірно вона готувалась раніше. Попри проблеми реконструкції її перебігу, у підсумку вона засвідчила труднощі по контролю над захопленими територіями. Траян планував продовжувати військові дії, проте його смерть і прихід до влади Адріана привели до відводу римських військ з Месопотамії, що викликало неоднозначну реакцію в античній традиції.

Кампанія Луція Вера стала відповіддю на спробу парф'ян відновити контроль над Вірменією. Діяльність провінційної адміністрації продемонструвала, що вона виявилась не до кінця готовою до подібних викликів. Повідомлення античної традиції про парф'янський наступ на Сирію варто визнати дещо перебільшеними, скоріш за все мова йшла про рейд провінцією. Реально керівництво кампанією здійснював Авідій Кассій та ще декілька діячів з оточення імператора. Після захоплення Вірменії, римляни провели наступ на територію Месопотамії і до 166 року війна була успішно ними завершена, фактично закріпивши вплив римлян у територіях на середній і північній течіях Євфрату.

4.2. Близький Схід і лімесна політика Риму в добу ранньої імперії

Одне з ключових місць у військовій історії римо – парф'янських конфліктів займають питання перебування римських військ у східних провінціях, їх участь у

військових кампаніях та використання у системі військового захисту східного прикордоння. Незважаючи на інформацію, яку нам надає наративна традиція, все ж питання ідентифікації військових з'єднань, базується головним чином на аналізі епіграфічного матеріалу⁵³². Загалом, загальна мозаїка складається вкрай важко і реконструкція набуває умовних рис⁵³³. (Див. Додаток 3).

Іншою проблемою є ідентифікація військових з'єднань які перебували на східному прикордонні у II-III ст. та по-суті були частиною римської військової присутності виконуючи найрізноманітні функції⁵³⁴. Дослідники солідарні у тому, що будівництво доріг було одним з найважливіших завдань перебування римської армії у провінціях. Як уже згадувалось, сам лімес часто можна асоціювати з дорогами. З Гарандалу у Аравії походить напис, які свідчить про будівництво Гаєм Клавдієм Северіном дороги «від Сирії до Червоного моря» («*viam novam a finibus Syriae usque ad mare rubrum*». AE 1897, 65). Написи схожого змісту відомі з Петри (AE 1897, 143), Бостри (AE 1904, 59), Ангари (AE 1969/70, 626.), Кітахару (Кірбату) (AE 1995, 1606, 1607), Джабаль аль Улу (AE 1996, 1610), Ваді Моджіб (AE 1896, 135; CIL III, 14149,42), Ваді Валех (CIL III, 14149,50), Аману (CIL III, 14150,11), Кераку (D 5834) та невідомого місця знахідки, опублікований два десятиліття тому (AE 1995, 1604). З Каср Ель-Буше відомий напис, який вказує на існування римського військового табору, який важко точно датувати («*nobilissimis Caesaribus castra praetorii Mobeni a fundamentis*». AE 1897, 125)⁵³⁵.

Часами Антоніна Пія або Марка Аврелія можна датувати напис з Форм, де згадується римлянин Цецилій (AE 1897, 145). У Герасі розташовувалась I Фракійська (Thracum Cotelses) ала кінноти, про що свідчить епітафія одного з її

⁵³² Щодо ідентифікації допоміжних з'єднань в епоху Антонінів див. Holder P. Auxiliary deployment in the reign of Hadrian. *Documenting the Roman army: essays in honour of Margaret Roxan* / Ed. J.J. Wilkes. London, 2003. P. 101-145; Holder P. Auxiliary deployment in the reign of Trajan. *Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie*. București : Acad. de la R.P.R. Inst. d'archeologie. 2006. P. 141-174; Holder P. Observations on the inner faces of auxiliary diplomas from the reign of Antoninus Pius. *Corolla Cosmo Rodewald. Monograph Series Akanthina 2*. Gdansk: Foundation for the Development of Gdansk University, 2007. P. 151-171.

⁵³³ Про участь з'єднань у кампаніях на сході див. також статті присвяченні відповідним легіонам у PW та Angeli Bertinelli M.G. *I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. ...* S. 11.

⁵³⁴ Kennedy D. *Settlement and Soldiers in the Roman Near East*. Ashgate. Varorium, 2013. 288 p.; Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений. Пермь, 1999. 132 с.

⁵³⁵ Kennedy D. *The Roman Army in Jordan...* P. 149-175.

вояків (AE 1899, 27), та напис CIL III, 14159,1, де йдеться про воюка цього з'єднання – Валерія, надгробок якому встановив його брат Квінт. Цікавим є текст у якому йдеться про Гая Вібія Целера, префекта cohortis I Montanorum, трибуна Першої Іспанської когори і префекта першої Ульпіанової али (AE 1996, 1603)⁵³⁶.

У Бострі розташовувались частини legio III Cyrenaicae, як можна побачити з епітафії карфагенянина Арненсія Сільвана, який помер у віці 40 років (AE 1904, 69). Його частини розташовували, очевидно також у Анці, звідки походить епітафія Елія Сатурніла (AE 1936, 155). З Медаби походить напис від імені Луція Велінна Фірма, який був центуріоном легіону, і присвятив вівтар Юпітерові та Нептуну (AE 1987, 969.). Ульпії Адвентіні Марції, яка прожила 31 рік, 7 місяців і 5 днів, та була похована у Бострі, встановив надгробок Гай Антонін Модерат, центуріон III Легіону (AE 1996, 1595). Згадку про перебування легіону у Бострі⁵³⁷ містять також написи CIL III, 89 та CIL III, 92, 94, 95, 96. Фіксують також ветеранів цього з'єднання (AE 2002, 1568). Відома епітафія центуріона який служив у III легіоні Кіренаїка, I Міневри, II Італійському (AE 2008, 272).

Вояки Третього Гальського легіону були присутні у Свіді (Soueida), як ми бачимо з напису, датування якого дещо проблематичне (AE 1936, 150). З часів Адріана походять написи з Ваді Варран, які можуть бути пов'язані з перебуванням там римських військ⁵³⁸ (AE 1969/70, 614, 617.). Бачимо перебування частин III Гальського легіону і в Герасі⁵³⁹ (AE 1993, 1641).

У Ейн Сагаронім розташовувалась Шоста Іспанська когорта (coh(ortis) VI Hisp(anorum). AE 1993, 1652). У Імтані фіксується перебування Першої Августової кінної Фракійської когорти (CIL III, 109-110). У Ан Німарах зафіксовано перебування Legio III Cyrenaica (CIL III, 112), та першої когорти II легіону (CIL III, 113).

⁵³⁶ Kennedy D. The identity of Roman Gerasa: an archeological approach. *Mediterranean Archaeology*. 1998. 11.P. 39 - 69.

⁵³⁷ Isaac B. The Limits of Empire... P. 121-126.

⁵³⁸ Kennedy D. The Roman Army in Jordan... P. 92.

⁵³⁹ Kennedy D. The identity of Roman Gerasa... P. 55-58.

Часом Адріана датується напис, що містить згадку про перебування у Герасі вершників П'ятого Македонського легіону (AE 1915, 42; AE 2004, 105). Цим же часом датуються і згадки про трибуна Десятого легіону та про Шостий Залізний легіон (AE 1983, 937). З Бостри до нас дійшла і епітафія вояка Шостого легіону (AE 1909, 132). У Гадарі знаходилась вексіяція цього ж легіону (IJordanie II, 3).

З Вірменії нам відомо про перебування у Артаксаті Четвертого Скіфського легіону (AE 1968, 510) та вексіяцій Першого Італійського і Шостого Залізного легіонів (AE 1968, 511). Часом Марка Аврелія датується напис з Вагхаршепата, де згадано про вексіяції П'ятнадцятого та Дванадцятого легіонів. Він був поставлений від імені Попілія Макріна, трибуна когорти вершників, Гая Аррія Антоніна, та Тіта Аврелія Вара, центуріона П'тнадцятого легіону (AE 1910, 161). Про перебування римських гарнізонів у Колхіді в часи Адріана свідчить напис з Сухумі, зі згадкою про Флавія Арріана, якого можна сміливо ототожнювати з відомим автором II ст., який у той час був намісником Каппадокії (AE 1905, 175).

Особливо важливим є латиномовний епіграфічний матеріал з території Месопотамії. З Енесу походить присвята де згадується вексіяція Четвертого Скіфського легіону (AE 1908, 26). Звідти ж відомі інші написи, які залишили вояки цього легіону (AE 1908, 27, 28).

З Карси походить фрагментарний напис, який, втім, не залишає сумнівів щодо часу його створення, оскільки Траян у ньому згадується з епітетом Парфянського (AE 1928, 155). Написи з Дура-Европос містять цілу низку вагомих відомостей⁵⁴⁰. Згадується Гай Юлій Руфін, центуріон Четвертого легіону (AE 1929, 181). Часом перебування у місті римської армії в часи Траяна можна датувати напис, який залишили вояки III легіону (AE 1933, 225). Те, що принцепс у ньому згадується без епітету Парфянського дозволяє датувати його періодом до 116 року. Додатково про перебування цього легіону у місті у цей час свідчать написи AE 1933, 230 та AE 1934, 277. У AE 1934, 276 згадано також IV Скіфський легіон та III Гальський. Останній з них фіксується і у AE 1934, 281. Одним з

⁵⁴⁰ Sommer M. The desert and the sown. Imperial supremacy and local culture in Partho-Roman Mesopotamia. *Parthica*. Pisa; Roma, 2005. №6. P. 235 - 246.

найінформативніших є військовий диплом з Урфи, опублікований відносно недавно, який датується часом Адріана (AE 2005, 1281, AE 2006, 77, AE 2007, 105).

Важливою територією у контексті римської політики у регіоні була Палестина. На території Єрусалиму, який римляни перетворили на колонію Елію Капітоліну, розташувався X легіон⁵⁴¹ (AE 1896, 46b). У Амвасі ми зустрічаємо VI Ульпієву Петрійську когорту, яка згадується Арріаном у контексті його дій проти аланів у 30-ті рр. II ст. (AE 1924, 132). Там же було поховано Публія Опція Камілія, який служив у П'ятому легіоні (Atiqot-1976-89). Про цей легіон відомо також з CIL III, 14155,11-12. З Наблусу (Неаполісу) нам нам відомо про центуріона П'ятого Македонського легіону - Марка Ульпія Клавдія (AE 1927, 146). У Бет Гурвіні розташовувалась вексиляція Шостого леіону (AE 1933, 158).

У часи Адріана Десятий легіон дислокувався у Єрусалимі (CIPR-01-02, 715; AE 2003, 1811 a-g; AE 2009, 1604). Його вексиляція стояла у Абу Гоші (AE 1902, 230; AE 1926, 136). У Аль Ладжуні збереглись написи, які свідчать про перебування частин II Траянового легіону⁵⁴² та VI Залізного (AE 2007, 1627a-в). Цінним є військовий диплом з Назарету, який датується часом Антоніна Пія (CIL XVI, 87). У Кесареї розташовувався V Македонський легіон (AE 2009, 1588). Цікавою є фрагменти біографії Луція Велерія Валеріана, який був прокуратором провінції і переди тим брав участь у кампанії у Аравії та у Дакійських війнах (AE 2001, 1968). Також у місті у часи Адріана знаходилась вексиляція II Траянового легіону (GLICMar, 47) та X легіону (GLICMar, 48-54, 148). З Самарії дійшов вівтар який спорудили Юпітеру вояки вексиляції когорти з Паннонії (AE 1909, 235).

У Селевкії Піерії, з Сирії, ми зустрічаємо епітафії моряків Мізенського флоту. Одним з таких був Юлій Деметрій, за походженням єгиптянин (AE 1939, 222; IGLS III.2, 1165), Гай Юлій Максим, за походженням дакієць (AE 1939, 223; IGLS III.2, 1167). Збереглись епітафії Валерія Віктора, сігніфера IV Флавієвого

⁵⁴¹ Isaac B. The Near East Under Roman Rule: Selected Papers... P. 53.

⁵⁴²Isaac B. Legio II Traiana in Judea. *The Near East Under Roman Rule: Selected Papers*. P. 198-207; Isaac B., Roll I. Legio II Traiana in Judea - A Reply. *The Near East Under Roman Rule: Selected Papers*. P. 208 - 210.

легіону (AE 1939, 234) та Елія Секундіна, який був вояком X легіону (AE 1977, 821). Відомо нам і про перебування IV Скіфського легіону у Сирії (AE 1977, 822-824). Загалом, перебування римської армії у Сирії та Леванті в останні роки отримує осмислення на основі археологічного матеріалу⁵⁴³.

У Госланії фіксується I Августова когорта вершників з Паннонії (AE 1978, 818). У Зевгмі знайдено написи, які повідомляють нам про IV Скіфський легіон (AE 2003, 1791a), Legio I Adiutrix (AE 2003, 1791b), Legio II Adiutrix (AE 2003, 1791c), Legio III Augusta (AE 2003, 1791d), Legio VII Claudia Pia Feidelis (AE 2003, 1791e), Legio XIII Gemina (AE 2003, 1791f), Legio IV Flavia (AE 2003, 1791g).

З Думеїру у Сирії походить напис часів Луція Вера, де згадується I Флавієва Халкедонська когорта кінних лучників (CIL III, 129). З Ес-Санамайну походять відомості про III легіон (CIL III, 13604). У Самосаті згадується XVI Флавіїв легіон (CIL III, 13615). У Баальбеці була присутня I Фракійська кінна когорта. Відоме ім'я її трибуна – Гая Юлія Македоніна (CIL III, 143871). До епохи Адріана належить ще один напис з Баальбеку, де мова йде про Фабія Максима, центуріона XIII легіону (AE 1989, 738). Вояк цього ж легіону – Аврелій Сісіна, був похований у Апамеї (AE 2008, 1523). Вочевидь часом Траяна можна датувати і напис з Киру, де згадано про Мізенську ескадру (AE 1955, 225).

До часу Парфянської кампанії Траяна також належить, очевидно, поховання Долафіда, який служив на лібурні і був похований у Селевкії Піерії (IGLS III.2, 1174). Є згадки і про Равенську ескадру, на чому ми зупинимось більш детально далі (IGLS III.2, 1180-1181). З Птолемаїди походить напис часів Адріана зі згадкою про II Траянів легіон (AE 1989, 744).

Як влучно відзначив Найджел Поллард, грецькі і римські автори, які описували римські війська, які знаходились на Сході, у період від кампаній Корбулона до часів Северів, робили це досить упереджено⁵⁴⁴. Лінь та відсутність

⁵⁴³ de Jong L. Die Nekropolen von Baalbek. *Baalbek - Heliopolis. 10 000 Jahre Stadtgeschichte* / eds. M. van Ess & K. Rheidt, Philipp von Zabern. Mainz, 2014. P. 46-51; de Jong, L. Aspects of Roman Burial Practices in Beirut: excavations at BEY 022. *ARAM-Periodical*. 2001. vol. 13. P. 293-312; de Jong, L. Displaying the Dead: Funerary practices in Roman Lebanon. *Archaeology and History in the Lebanon*. 2014-2015. vol. 40-41. P. 135-145.

⁵⁴⁴ Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians ... P. 35.

дисципліни – ось основні характеристики, які їм приписують Тацит, Фронтон, Діон Кассій⁵⁴⁵ (Tac. Ann. 13.35; Fronto Princ. Hist. 11-12; Dio Cass. 78.3.4; 80.4.1-2).

Причиною такого становища вважали те, що за способом життя, який вони вели, їх було фактично не відрізнити від цивільного населення. Тацит і Діон звинувачували їх у тому, що вони розташовувались не у військових таборах, а у будинках. Той же Тацит протиставляє їх германських легіонам, які знаходились під відкритим небом. Ці відомості про розташування військ у містах дійсно кидаються в очі, якщо порівнювати їх з розташуваннями римської армії у інших частинах імперії⁵⁴⁶. Еверет Вілер присвятив своє дослідження визначенню того, наскільки реальною є оцінка, яку дають східним легіонам античні автори⁵⁴⁷.

Типова схема для західних провінцій коли римські військові табори розташовувались окремо і навіть ставали основою для пізнішої урбанізації на Сході мала дещо інший вигляд, оскільки римська армія розташовувалась у вже існуючих міських центрах. Після елліністичного періоду, римляни на Близькому Сході стикнулись зі стійкою моделлю взаємодії армії і міста⁵⁴⁸. Елліністичний період демонструє наявність тенденції контактів між армією та міськими центрами, де перш за все розташовувались гарнізони⁵⁴⁹. Продовжуючи традицію часів Селевкідів, їхні укріплені міста ставали римськими фортецями чому найяскравішими прикладами стали Апамея, Зевгма, Дура-Европос, Пальміра⁵⁵⁰. Цікавим є також досвід цих укріплень як парфянських опорних військових пунктів якими, перед тим як вони перейшли під контроль римлян, були Пальміра та Дура-Европос⁵⁵¹.

У різний час, невеликі гарнізони чи окремі загони ауксіларіїв знаходились у Апамеї, Зевгмі, Рапанеї, Самосаті і Пальмірі. Окремою групою виділяють фортеці

⁵⁴⁵ Wheeler E. The laxity of Syrian...P. 229-277.

⁵⁴⁶ Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia: proceedings of a colloquium held at University College, Swansea, in April 1981 / Ed. by S. Mitchell. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 5/ BAR International Series 156, 1983. 378 p.

⁵⁴⁷ Wheeler E. The laxity of Syrian... P. 229-277.

⁵⁴⁸ Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians... P. 36.

⁵⁴⁹ Jones A. H. M. Cities of the Eastern Roman... P. 185.

⁵⁵⁰ Kennedy D. Settlement and Soldiers... 288 p.

⁵⁵¹ MacAdam H. I. Geography, urbanisation and settlement patterns in the Roman Near East. Ashgate, 2002. 368 p.

на Євфраті на зразок Дура-Европос та Кіфріну, які стали осередками римського військового впливу наприкінці II ст. н.е. і залишались ними здебільшого у часи Северів. Важливими містами з військової і стратегічної точки зору також були Селевкія Піерія і Антіохія на Оронті⁵⁵². За винятками Апамеї, Зевгми, Дура-Европос, Пальміри і Селевкії на Тигрі, Хатри та деяких інших пам'яток, археологічні дані з міст Близького Сходу виглядають вкрай фрагментарно і в більшості нам доводиться мати справу з епіграфічним матеріалом⁵⁵³. Сучасна складна ситуація в Сирії робить на сьогоднішній день неможливим продовження діяльності цілого ряду експедицій, а доля Хатри слугує яскравим нагадуванням про долю пам'яток у сучасному світі.

У межах Сирії фіксується п'ять міст, які можна вважати римськими військовими гарнізонними базами – Зевгму, Кир, Апамею на Оронті, Самосату і Рапанею. Зевгма була базою для Legio III Scythica. Апамея стала центром дислокації II Парфянського легіону на початку III ст. У Самосаті римський гарнізон розташовувався з 72 р. н.е., після анексії Коммагени. Хоча Птолемей згадує про неї у цей час, як про військову базу, проте більшість епіграфічного матеріалу походить з II ст. н.е. Рапанея стала осередком III Гальського легіону і є очевидно єдиним поселенням, де присутність римської армії дозволила йому стати міським центром, на що у свій час вказав ще А. Джоунс і чию думку підтримав Н. Поллард. Останній, опираючись на повідомлення Прокопія (Procop. De aedificiis. 3.4.15-20.), вважає іншим таким прикладом для східних провінцій фортецю Мелітену⁵⁵⁴. Вона також розпочинала своє функціонування як римське укріплення і згодом переросла у місто.

У топографічному плані проблема розташування римських військових таборів часто залишається невирішеною. Для Киру у нас відсутня фактично будь-яка інформація, навіть для Зевгми незважаючи на останні археологічні

⁵⁵² Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria... P. 37-38.

⁵⁵³ MacAdam H. I. Geography, urbanisation and settlement ...P. 115.

⁵⁵⁴ Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria... P. 40-41.

дослідження, це питання залишається дискусійним⁵⁵⁵, хоча ймовірно, що римський табір знаходився за межами території міста, яка склалась в елліністичну епоху. Припущення про римський табір на східному березі Євфрату, тобто, фактично навпроти міста, виглядає дещо малоімовірним і перекочовує з праць дослідників 70-х років. Сучасні дослідження М. Шпайделя, незважаючи на руйнування Зевгми водами водосховища і фактично рятівний характер археологічних досліджень, демонструють дещо іншу картину⁵⁵⁶. У випадку Апамеї укріплення знаходились приблизно за півкілометра на схід від міста, контролюючи основну дорогу.

Ф. Міллар, як інформативний приклад розташування римських військ на сході, на початку II ст., пропонує розглядати Бостру у Аравії⁵⁵⁷. III легіон Кіренаїка, на північ від набатейської забудови, розбив свій табір розміром близько 17 га, що фіксується в основному за допомогою аерофотозйомки⁵⁵⁸. Можна припустити, що у випадку Сирії, римські гарнізони розташовувались аналогічним чином за межами міської забудови. Приклад Єрусалима (тогочасної колонії Елії Капітолїни) дозволяє робити схоже припущення⁵⁵⁹.

Бероя дає нам інформацію про перебування у місті частин IV Скіфського легіону, VII Клавдієвого та вояків VI преторіанської когорти (CIL III, 6705; 192; 6704). VIII Августів легіон фіксується у написі (CIL III, 191). З Тіру і Сідону походять відомості про VI Залізний легіон і III Гальський⁵⁶⁰. Також згадується II Траянів легіон (CIL III, 151) і III Гальський (CIL III, 152). Напис з Біблу також ймовірно вказує на перебування тут римського гарнізону, який вочевидь складався з вояків вексіяції X легіону (CIL III, 181).

⁵⁵⁵ Butcher K. The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma. *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlanand in honour of Nezahat Baydur* / [Ed. by Oğuz Tekin]. Istanbul, 2009. P. 81 - 83.

⁵⁵⁶ Hartmann M.; Speidel M.A. The Roman army at Zeugma: recent research results. Early, R., Crowther, C., Nardi, R., Önal, M., Abadie, C., Darmon, J.-P., Hartmann, M., and Speidel, M.A., *Zeugma: Interim Reports, Rescue Excavations, JRA Supplementary Series 51*. Portsmouth. P. 101–26

⁵⁵⁷ Millar F. *The Roman Near East...* P. 94.

⁵⁵⁸ Isaac B. *The Limits of Empire...* P. 123-124.

⁵⁵⁹ *Ibid.* P. 279-280, 427-428.

⁵⁶⁰ *Ibid.* P. 139.

Разом з тим, за винятком Тель ель Хаджі для Сирії фактично невідомі окремі форти (на відмінну від тієї ж Аравії чи навіть Єгипту), що Б. Ісаак пояснює саме фактом розташування гарнізонів в межах міського простору⁵⁶¹. Очевидно, що дана проблема далека від свого остаточного вирішення. Адміністративна та стратегічна роль, яку відігравали Антіохія та Селевкія Піерія роблять їх особливими випадками. Тим не менш, там фіксується перебування римських військових⁵⁶². Загалом, можна виділити 2 тенденції розташування римських військ у містах: перша – це використання усього міського простору як фортеці, і друга – розташування військового табору за межами міста. Перший тип був характерний для гарнізонів, які займали міста безпосередньо на прикордонні, а другий – для міст, які знаходились «в глибині» провінцій, найяскравішим прикладом чому є гарнізони Сирії.

Х Легіон могли перевести з Киру до Зевгми у 18 р. н.е., проте раніше 49 р.н.е. у нас немає жодних відомостей про нього⁵⁶³. Коли у 66 р. його перевели до Юдеї, Йосиф Флавій повідомляв, що переводили його з Євфрату, що дозволяє припустити що розташовувався він саме у Зевгмі (Josephus V.J., 7.17). Клавдій Птолемей згадує про Зевгму як про місто, а не як про місце розташування легіонів. Досі фундаментальною пробелом залишається питання розташування Зевгми. Залишаються невирішеними також цілий ряд питань пов'язаних з розташуванням римських військ. Більшість епіграфічних джерел та клейма черепиці датуються кінцем II - початком III ст. н.е.⁵⁶⁴

По відношенню до Кира слідів римського військового табору не знайдено, а найранішим написом є могильна плита сігніфера I легіону *Adiutrix* (IGLS I, 148), яка датується часом Траяна. Таке ж датування присвяти Квінта Марція Турбона, префекта Мізенського флоту, який у часи Адріана став префектом преторію⁵⁶⁵. На основі цих даних, робляться припущення, що Кир був місцем концентрації

⁵⁶¹ Isaac B. *The Limits of Empire...* P. 133

⁵⁶² Isaac B. *The Limits of Empire...* P. 436-438; Pollard N. *Soldiers, Cities, and Civilians...*P. 59.

⁵⁶³ Pollard N. *Soldiers, Cities, and Civilians...* P. 257.

⁵⁶⁴ *Ibid.* P. 260-261.

⁵⁶⁵ Pollard N. *Soldiers, Cities, and Civilians...*P. 262

римських військ у 114 році, звідки розпочався похід у Вірменію. Синхронні відомості про моряків Мізенської ескадри фіксуються у Селевкії Піерії⁵⁶⁶. Не піддається однозначному датуванню напис з могили центуріона III Гальського легіону (IGLS I, 149). Значна кількість матеріалу належить до часу Парфянських кампаній часів Северів, проте те, що може бути віднесене до епохи Антонінів демонструє активну присутність римських сил⁵⁶⁷.

У Апамеї свої дослідження проводила експедиція бельгійських археологів під керівництвом Ж–Ш. Балті. Загалом було знайдено сімдесят шість написів, здебільшого з некрополя (IGLS IV, 1356-1362, 1371-1375). Табір розташовувався на схід від міста і може датуватись III ст. н.е. Можливо, подальші дослідження дозволять відкрити інші об'єкти, пов'язанні з перебуванням римської армії у регіоні, зокрема місця розташування інших римських віськових таборів поблизу міста ранішого часу⁵⁶⁸.

Самосата була важливою переправою через Євфрат, проте сліди перебування тут римської армії нечисельні. До повстання Бар-Кохби тут розташовувались частини Шостого легіону та Legio XVI Flavia Firma⁵⁶⁹. Останнього стосується напис Луція Фабія Цилона, який був легатом цього легіону у Самосаті наприкінці II ст. (CIL IV, 1409.). Можливо, у міста також перебували частини IV легіону. Розташування римського табору досі чітко не ідентифіковане⁵⁷⁰.

Окрім Дури-Европос вздовж Євфрату фіксується цілий ряд римських укріплень. Ана розташовувалась на острові Квала навпроти сучасного міста Ана. Розвідкові розкопки 1981-1982 рр. не змоги дати однозначної відповіді щодо потужності шару парфянського часу. Висновки про контроль римлян над островом робляться на основі напису зі згадкою про вояків з Пальміри (CIS II,

⁵⁶⁶ Frezouls E. Inscription de Cyrthus relative à Q. Marcus Turbo. *Syria*. 1953. T. 30. P. 247 – 278.

⁵⁶⁷ Sommer M. Roms orientalische Steppengrenze... S. 213 – 225.

⁵⁶⁸ Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians.... P. 264-266

⁵⁶⁹ Ibid. P. 266.

⁵⁷⁰ Ibid. P. 267.

3979.). Кіфрін розташований на сіхдному берез Євфрату, слугував римським опорним пунктом на початку – у середині III ст. н.е.⁵⁷¹

Цінний джерельний матеріал, який дозволяє розширити наші знання про римську армію на сході в епоху Антонінів нам подає Селевкія Піерія. Епітафії вояків та командного складу Мізенської та Равенської ескадр є важливим та цікавим матеріалом. Цікавими є відомості наведені у епіграфічних пам'ятках IGLS III. 2, 1155, 1158, 1159, 1157, які пов'язують з офіцерами. Мор'якам Мізенського флоту належать написи IGLS III.2, 1161, 1162, 1165-1168, 1170-1172, 1178. З Равенським флотом пов'язані написи IGLS III.2, 1164, 1177, 1180, 1181. Певні відсилки до «Classis Syriaca», ми зустрічаємо у IGLS III.2, 1163, 1169, 1174, 1175; CIL VIII, 8934. Лібурни фіксуються у IGLS III.2, 1163.

Важливими є написи де згадуються вояки легіонів, які не розташовувались у регіоні і перебували у місті транзитом⁵⁷². До таких можна віднести згадку про вояка VIII Августового легіону (IGLS III.2, 1160) та про сігніфера IV Флавієвого легіону (IGLS III.2, 1173), які за відомостями про аналогічні з'єднання, які під час кампанії Траяна знаходились у Кирі (IGLS I, 150, 152) можуть датуватись тим же часом і бути свідченням про вояків, які у 113-114 році через Селевкію Піерію прибували у Сирію для участі у війні проти Парфії.

Отже ми бачимо, що римська армія у регіоні виконувала найрізноманітніші функції і протягом кінця I – початку III ст. успішно використовувалась з військовою метою як для участі в кампаніях на Сході так і для створення системи оборони східних провінцій. Тим не менш, римська військова присутність на Сході потребує подальших епіграфічних та археологічних досліджень. Наразі, під керівництвом Е. Века триває впорядкування епіграфічного корпусу греко- і латиномовних написів Сирії та Палестини. Натомість археологічне дослідження регіону все ще має свою специфіку і далеке від завершення, втім навіть така не до кінця впорядкована джерельна база починаючи з 1990-х років береться за основу

⁵⁷¹ Kennedy D. The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period. *Antichthon*. 1987. Vol. 21. P. 57 – 66.

⁵⁷² Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians...P. 281.

цілої низки теоретичних узагальнень щодо характеру римської військової присутності на східному прикордонні.

Разом з тим, одним з ключових пунктів римської військової присутності на Близькому Сході у епоху імперії стало місто Дура-Европос. З огляду на активну зовнішню політику династії Северів, військові конфлікти з Парфянським царством Аршакідів ставали неминучими. Дура-Европос займала особливе місце у системі римської прикордонної політики на Сході. При цьому ключовим тут ставали римські військові підрозділи розквартировані як місті, так і на його околицях, вздовж середньої течії Євфрату⁵⁷³.

Для вивчення римської військової присутності в Дура-Европос важливими є інформація джерел здобутих експедиціями Ф. Кюмона, М. Ростовцева, П. Леріша. Так, експедицією Ростовцева було знайдено трохи більше ніж півтори сотні пергаментів та папірусів, з них греко- та латиномовний корпус складає переважну більшість текстів. Основний масив пов'язаних з римською армією текстів являє собою документацію когорти XX *Vicesima Palmyrenorum*. Всі пергаменти і папіруси були знайдені у північній частині міста між головними воротами та Вежою №3⁵⁷⁴. Серед матеріалів можна виділити рештки однієї воскової таблички, яка містила рештки грецького тексту, тому однозначно пов'язувати її з римською військовою присутністю ми не можемо.

Пергаментні документи використовувались впродовж всієї історії міста і існуючі тексти датуються від II ст. до н.е. до середини III ст. н.е. Появу папірологічних джерел важко датувати, найбільш ранній документ датується 208 р. н.е., проте можливо, що цей матеріал використовували і раніше. Саму традицію використання папірусу як письмового матеріалу у Дура-Европос найімовірніше слід пов'язувати саме з римською військовою присутністю. Стосовно походження текстів, то ми маємо масив документів, який було створено як поза межами міста, так і в ньому. Військовий архів ймовірно знаходився у

⁵⁷³ Kaizer T. Dura-Europos under Roman rule. *Ruling the Greek World: Approaches to the Roman Empire in the East* / Eds. ortés, J.M. Copete, E. Muñiz Grijalvo, F. Lozano Gómez. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2015. P. 91–101.

⁵⁷⁴ The Excavations at Dura-Europos. Final Report. Vol. 5, Part 1 : The parchments and papyri / Eds. C.B. Welles, R.O. Fink, J.F. Gilliam. P. 12.

невеликій кімнатці у храмі Аззанаткона, хоча серед знайдених там документів один з пергаментів не має військового характеру. Певна кількість документів була знайдена у місцях які швидше всього не були пов'язані з їхнім зберіганням⁵⁷⁵.

З появою у місті римської армії, вона проникає у всі деталі міського життя. Судова влада здійснювалась трибуном (P. Dura 125-127). Окрім Пальмірської когорти у нас є згадки і про Legio IV Scythica (P. Dura 32) та Legio XVI Flavia Firma (P. Dura 43). Серед когорт згадуються також Cohors III Augusta Thracum (P. Dura 26) і Cohors XII Palaestinatorum (P. Dura 30). Ми зустрічаємо свідчення про солдата, який одружився на вдові іншого вояка (P. Dura 30).

Епіграфічний матеріал дозволяє верифікувати цілу низку повідомлень папірологічних джерел. Так Пальмірська когорта згадується у цілій низці написів (AE 1923, 23; AE 1940, 240). 192 або 193 роком можна датувати присвяту Елія Тиціана, декуріона II Ульпієвої кінної когорти («Ael(ius) Tittia/nus dec(urio) coh(ortis) / II Ulp(iae) eq(uitatae) Com(modianae)» AE 1928, 86). Є згадки і про інших офіцерів цього з'єднання (Tre[b]/ium Maximum trib(unum) coh(ortis) II Ulp(iae) eq(uitatae). AE 1934, 280). Бачимо ми і згадку про Гая Юлія Руфіна, який був центуріоном IV Скіфського легіону («(centurioni) leg(ionis) III Scyt(hicae)». AE 1929, 181).

Певні дисциплінарні проблеми, які виникали у римської армії III століття могли бути зафіксованими у папірусах P. Dura 46, 55 та 63. 180 р. н.е. датуються свідчення про відновлення деяких інституцій елліністичної доби, які втратили свою роль з приходом парф'ян. Жерці Зевса, Аполлона, предки і навіть Селевк Нікатор знову називаються епонімами у деяких документах (P. Dura 25, P. Dura 37). Певний вплив римська армія очевидно мала і на етнічну ситуацію в міста, у папірологічному матеріалі фіксується зростання кількості носіїв арамейських і латинських імен⁵⁷⁶.

⁵⁷⁵ Austin J. Writers and writing in the Roman Army at Dura-Europos. P. 17.

⁵⁷⁶ The Excavations at Dura-Europos. Final Report. Vol. 5, Part 1. P. 24.

Римляни тимчасово зайняли місто у 115-117 рр. н.е., вдруге ж вони з'являються у 164 або 165 р. н.е.⁵⁷⁷ Нам мало що відомо про перші кілька десятиліть перебування міста під владою Риму гарнізон був невеликим і на початку принаймні його частину складали пальмірські лучники⁵⁷⁸. Коли Септимій Север поділив Сирію на дві частини у 194 р. н.е., Дура Европос була включення до Келесирії, а не до Фінікії, як це сталось з Пальмірою.

Про це свідчать і імена намісників провінцій, які зустрічаються у папірологічних та епіграфічних джерелах та вексиліяції, які складали основу гарнізону. Серед згаданих осіб виділяється Марій Максим, який був легатом Келесирії і Мініцій Марціал, який був прокуратором при ньому («Marius Maximus tribb(unis) et praeff(ectis) et praepositis nn(umerorum) salutem / quid scripserim Minicio Martiali proc(uratori) Augg(ustorum) nn(ostrorum)»). AE 1933, 107). До 256 року, місто перебувало в складі саме цієї провінції. Відповідно, більшість джерел згадують саме про легіони які розташовувались у Келесирії, а саме про Legio IV Scythica і Legio XVI Flavia Firma. Саме згадки про них, за єдиним винятком, ми зустрічаємо і у епіграфічному матеріалі. Цим винятком є Legio III Cyrenaica, основна база якого була в Аравії. Вояки цього легіону брали участь у відбудові амфітеатру у Дура Европос у 216 р. н.е. («vexill(ationes) legion[u]m III Sc[yt(hicae) et] III [Cy]r(enaicae) [An]tonin[ian]arum»). AE 1937, 239) і могли деякий час після цього перебувати у місті, про що опосередковано свідчить один з написів («Leg(io) III Cyr(enaica) Antonin[iana]»). AE 1934, 277). Сам факт присутності цієї частини у регіоні, найімовірніше слід пов'язувати з участю цього з'єднання у Парфянській кампанії Каракали⁵⁷⁹. Цілком можливо, що цей період активної політики Риму на Сході у місті вочевидь перебували і з'єднання Legio III Gallica («(vex(illatio) legg(ionum) III Cyr(enaicae) et III Scyth(icae)] Anton(inianae) / [[[et III Gall(icae)]]]). AE 1934, 276 та особливо «Leg(io) III Gall(ica)». AE 1934, 281).

Проблемним на сьогодні залишається існування посади «Dux girae». Нам відомо чотири особи, які гіпотетично займали цю посаду – Доміцій Помпеян,

⁵⁷⁷ Ibidem. P. 12.

⁵⁷⁸ Kaizer T. Dura-Europos under Roman rule. P. 92-95.

⁵⁷⁹ Isaac B. The limits of Empire: the Roman army in the East. P. 138.

який отримав її в часи Елагабала чи Александра Севера, Ліціній Пакатіан (серпень 245 р.), Ульпій Терцій (248 р.) та Юлій Юліан (251-253 рр. н.е.)⁵⁸⁰. Головним питанням є час виникнення даної посади та сам факт її існування⁵⁸¹. М. Ростовцев та Б. Веллс на основі невеликого діпінті з резиденції командира припускали можливість датування часами Елагабала або Александра Севера⁵⁸². Згодом цю думку повноцінно розвинув Ф. Джіліам, який провів паралелі в існуванні інституту з посадою, яка зустрічається починаючи з епохи Діоклетіана. Якщо датувати спорудження будівлі у проміжку між 218 та 222 р. н.е. і припускати що діпінті було залишене у перші кілька років функціонування будівлі, тоді ми можемо пов'язувати виникнення цього інституту з Парфянськими кампаніями Северів. Тим не менш, можлива інтерпретація яка відносить появу цього інституту до періоду війн з Сасанідами. Папірологічна інформація опосередковано свідчить на користь останньої версії, оскільки *dux ripae* найраніше згадується у P. Dura 97. Натомість Т. Гнолі, П. Едвелл, С. Джеймс та автор дисертаційного дослідження вважають, що існуюча джерельна база не дозволяє говорити про існування цього інституту в часи парфянських кампаній Северів, коли військове керівництво римськими силами на середній течії Євфрату здійснював так званий «*Praepositus Pretenturae*». Специфічна інтерпретація графітті та відомостей папірологічних джерел, на думку Ф. Міллара та С. Джеймса привела до хибної інтерпретації цілої низки споруд, зокрема характеристики однієї з будівель саме як палацу військового намісника.

Перше регулярне військове з'єднання про яке ми маємо інформацію – *Cohors II Ulpia Equitata*, яка з'являється у місті в добу Коммода⁵⁸³. Вона брала участь в експедиції Луція Вера проти Парфії, проте у самі Сирії вона була дислокована дещо раніше – починаючи з 156 або 157 р. н.е. В останні роки правління Септимія Севера і в добу Каракали військовий табір збільшили у розмірах одночасно

⁵⁸⁰ The Excavations at Dura-Europos. Final Report. Vol. 5, Part 1. P. 32.

⁵⁸¹ Gnoli T. From Praepositus Pretenturae to Dux Ripae. The Roman Grand Strategy on the Middle Euphrates (2nd-3rd Cent. AD). The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest. BAR International Series. (Oxford, 2007). P.49-55.

⁵⁸² Ibidem.

⁵⁸³ Ibidem.

посиливши гарнізон, який розташовувався у місті. Сам табір був розташований у північно-західній частині міста і у перші півстоліття свого існування вочевидь займав досить скромну площу⁵⁸⁴. Між 209 і 216 рр. він, як уже частково було згадано, збільшився. 208 р. н.е. датується перша згадка про *Cohors XX Palmyrenorum*. Вексиляції двох сирійських легіонів – Четвертого та Шістнадцятого спорудили Мітреум у 209-211 рр. н.е. Амфітеатр споруджували вексиляції Четвертого Скіфського легіону та Третього легіону Кіренаїка. Вояки *Legio XVI Flavia Firma* у цей час швидше всього були залучені до військової капанії Каракали. Також існує певна ймовірність що у цей час у місті перебували також вояки *Legio X Fretensis*. Після 217 року легіонери розташовувались у місті регулярно, втім розмір гарнізону міг зменшитись. *Cohors XX Palmyrenorum* – єдине допоміжне римське військове з'єднання яке фактично відоме нам виключно за папірологічним та епіграфічним матеріалом знайденим у Дура-Европос. Когорта вперше фігурує у документі P. Dura 56. Саме виникнення когорти слід пов'язувати з першою парфянською кампанією Септимія Севера, втім можливі і інші варіанти її виникнення, зокрема в епоху Антонінів напередодні кампанії Луція Вера, або ж у 170-ті рр. н.е., коли у Дура Європос було розташовано загін лучників з Пальміри⁵⁸⁵. Окрім дати створення даного військового підрозділу певні труднощі викликає і його нумерація саме як Дев'ятої Пальмірської когорти. Вона розташовувалась у місті щонайменш від 208 до 256 рр. н.е. Окрім Дура-Европос, певна частина вояків впродовж 218-222 рр. н.е. було розташовано вздовж середньої течії Євфрату (P. Dura 64, P. Dura 100-101).

Папірологічний матеріал лише опосередковано повідомляє нам про військові кампанії у яких брало участь це з'єднання. Серед них виділяється Парфянська кампанія Каракали 216 року (P. Dura 66). Вона також ймовірно була залучена до якогось військових дій у часи Елагабала (P. Dura 55), зокрема когорта перебувала в ескорті імператора у 219 році (P. Dura 100). Серед більш пізніх кампаній проти Сасанідів, то вочевидь вона брала участь у зіткненнях 233 року (P. Dura 83).

⁵⁸⁴ Sartre M. *The Middle East Under Rome*. P. 35.

⁵⁸⁵ Pollard N. *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*. P. 74.

Папірологічний матеріал дозволяє безсумнівно ідентифікувати когорту саме як *cohors miliaria*.

Папіруси P. Dura 100 і P. Dura 101 є для нас найкращим джерелом яке дозволяє реконструювати кількісний склад когорти станом на 210-ті – 220-ті роки. В порівнянні з 230-ми роками (P. Dura 82, P. Dura 89) кількість вояків зменшується з 914 до 781. Перші документи ймовірно зафіксували кількісний склад когорти після заходів Каракали 214-216 рр. та можливо після військових дій Макріна у 217 році. Когортою командував трибун, подекуди його місце міг займати центуріон який виконував функції препозита. Документи дають нам детальний перелік номенклатури посад які існували при когорті у цей час. У P. Dura 100 зафіксовано 43 людини які несли 24-й рік своєї служби у когорті. Коли ми проаналізуємо кар'єрні можливості центуріонів та декуріонів, то більшість з них вступали на цю посаду між 12 та 20 роками своєї служби. Документ P. Dura 66 ймовірно зафіксував підготовку з'єднання до активної участі у кампанії Каракали про Парфії, а P. Dura 83 – у експедиції Александра Севера. Джерела які фіксують чисельність когорти, також відображають її втрати у кампанії Макріна 217 року (P. Dura 100). Для території Сирії окрім значного масиву документів які походять з Дура-Европос певний інтерес для дослідників становить і комплекс документів який отримав назву *Papyri Euphrates*, і датується 230-250-ми рр. н.е. Активну увагу аналізу цих папірусів приділяли французькі дослідники у 90-ті роки минулого століття та на початку 2000-х років, втім дослідження продовжуються і до сьогодні⁵⁸⁶.

Текст папірусів присвячений здебільшого питанням соціально-економічного життя провінції Келесирія (*Syria Coele*), яка була створена у 194 р. н.е. і до якої в ході східних кампаній доби Северів приєднували території, які знаходились над Євфратом. P. *Euphrates* дають нам інформацію про такі населені пункти як Аппадана та Бет Фурая. Аппадана відома нам зі згадок у папірусах з Дура-Европос. Бет Фурая описується як територія пов'язана з Аппаданою. Там було

⁵⁸⁶ Edwell P. *Between Rome and Persia*. P. 63-93.

створено шість документів з P. Euphr. найбільш ранній який датується 232 роком (P. Euphr. 11), а напізніший 13 червня 252 р. (P. Euphr. 9).

P. Euphr. 8, який є контрактом продажу раба повідомляє нам важливу інформацію про адміністративну специфіку регіону, зокрема П. Едвелл вважає цінною інформацію про Нісібіс та район Тегабани⁵⁸⁷. Проблемною є інтерпретація терміну Абурена, який Ж. Гаску і його колеги пропонують вважати поняттям на означення населення, яке проживало між Нісібісом та Аппаданою, у районі між ріками Хабур та Євфрат⁵⁸⁸. На їхню думку, поселення Хассеке на Хабурі могло бути центром цього району з огляду на його розташування на перетині доріг⁵⁸⁹.

Кількість папірусів створена в Аппадані може бути свідченням її важливої адміністративної та військової ролі в регіоні. P. Euphr. 3 та 4 донесли до нас відомості про трансформації у регіоні, які відбулися у 240-рі роки, зокрема Аппадана у цей час фігурує під назвою Неаполя. Зокрема, у них ми бачимо згадку про члена ради Неаполя (βουλευτοῦ Νεοπολείτου), який проживав у Бет Фураї (οἰκῶν ἐν Βηθφοῦρέα κόμη).

Деяко побіжними у документах є конкретні згадки про вояків римської армії. Серед них варто особливо виділити інформацію яку подає нам P. Euphr. 11, який датується 232 роком і де ми знаходимо інформацію про Аврелія Корбулона – вояка XVI Стійкого Флавієвого легіону («λεγ(εῶνος) ζι Φ(λαουίας) Φ(ίρμης)») ⁵⁹⁰. Більш пізнім документом який містить згадки про римського легіонера є P. Euphr. 9, де згадується Аврелій Вікторін, який був вояком I Парфянського легіону («λεγ(εῶνος) α Π(αρθικῆς)», P. Euphr. 9) ⁵⁹¹. Показово, що папірологічні матеріали з Дура-Европос також згадують про вояків Флавієвого легіону (P. Dura 43).

Як ми уже згадували, документ P. Dura 66 ймовірно зафіксував підготовку з'єднання до активної участі у кампанії Каракали про Парфії, а P. Dura 83 – у експедиції Александра Севера. Джерела які фіксують чисельність когорти, також

⁵⁸⁷ Sartre M. The Middle East Under Rome. P. 49.

⁵⁸⁸ Kaizer T. Dura-Europos under Roman rule. P. 93.

⁵⁸⁹ Gregoratti L. Dura-Europos. P. 27.

⁵⁹⁰ Gregoratti L. Dura-Europos: A Greek Town of the Parthian Empire. P. 17-19.

⁵⁹¹ Dirven L. The Palmyrenes of Dura-Europos. P. 178.

відображають її втрати у кампанії Макріна 217 року (P. Dura 100). Окрім відомостей про чисельний склад та номенклатуру когорти, важливими є документи офіційної документації, зокрема щоденні звіти, розпорядження трибуна, офіційне листування з адміністрацією провінції. Приклади останнього зафіксовані і у P. Eurhr. 1-5, які датуються 240 рр. н.е.⁵⁹².

Папіруси Євфрату разом з папірусами Дура-Европос на думку частини дослідників дозволяють засвідчити існування комплексного характеру військової та адміністративної організації на середній течії Євфрату та нижній течії Хабура у 220-250-ті рр. н.е. Аппадана є промовистим прикладом того, якою була роль поселень на Євфраті у адміністративному і військовому плані. Разом з тим, фрагментарний характер повідомлень папірологічних джерел та проблеми археологічного дослідження регіону, на нашу думку, вимагають більш вдумливого та обережного аналізу, специфіка якого вимагає від нас уникати можливої модернізації окремих аспектів римської зовнішньої політики на Сході і загалом свідчить про те, що розташування римських військових сил на Євфраті активізувалось у 30-40-ві роки III ст. н.е., що було пов'язано з активізацією Сасанідів. P. Eurhr. повинні розглядатись в комплексі з іншими типами джерел і разом з матеріалами з інших населених пунктів регіону і лише в такому ключі ці матеріали можуть слугувати базою для реконструкції перебування римської армії на території Сирії.

Римська армія у східних провінціях імперії була як інструментом контролю над місцевим населенням, так і частиною складної оборонної системи. Специфіка урбаністичного розвитку цих територій привела до того, що римляни розташовувались в межах вже існуючих поселень і армія так повноцінно і не стала інструментом романізації. Перебування з'єднань «в глибині» територій східних провінцій і безпосередньо на прикордонні мало свої особливості. Будівництво доріг та контроль над існуючими торговельними шляхами також були одними з основних функцій римської армії в регіоні, тим не менш, починаючи з доби Антонінів починається систематичне військове укріплення

⁵⁹² Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria. P. 222.

регіону. Сприйняття Євфрату як своєрідного природного рубежу і кордону між двома державами, яке зафіксоване в латиномовній наративній традиції безумовно впливало і на військову організацію римлян у регіоні. Фактично до кінця III ст. н.е. (до будівництва т.зв. «Strata Diocletiana»), основною формою римської військової присутності на Євфраті стає присутність військових гарнізонів у пограничних провінціях.

Особливу роль приділяли Зевгмі, як місцю основної переправи через Євфрат та місцям дислокації римських легіонів у регіоні. Якщо у провінції Арабії ми бачимо поступове укріплення «пустельного фронтиру» (Limes Arabicus), то у провінції Сирія у цей же період ми не спостерігаємо такого ж активного будівництва римських укріплень. На основі папірологічного, епіграфічного та археологічного матеріалу охарактеризовано трансформацію римської військової присутності на Євфраті на прикладі Дура-Европос та її околиць. Проаналізовано наявність римських військових з'єднань в регіоні та ймовірні спроби їх адміністративної організації гляхом впровадження інституту «*dux girae*». Наявна джерельна база і висновки дослідників 1920-1940-х років привели до того, що цей інститут інтерпретують екстраполюючи на нього практики, які з'явилися наприкінці III ст. н.е. На нашу думку, гіпотетично появу цього інституту можна припустити і для доби парфянських кампаній Северів, проте загалом його реконструкція виглядає занадто гіпотетичною і ймовірною нам видається також гіпотеза, за якою ми не можемо говорити про існування цієї посади для організації римської військової присутності у регіоні.

Аналіз папірологічного матеріалу з Дура-Европос та папірологічні знахідки з середньої течії Євфрату фіксують римську військову присутність на пограниччі з Парфією. Якщо її масштаби видавались прийнятними для доби конфліктів з Аршакідами, то поява на історичній арені царства Сасанідів і його активна зовнішня політика наочно показали усі проблеми існуючої римської організації у регіоні, яка починає активно трансформуватись з середини-кінця III ст. н.е., а сама Дура-Европос і середня течія Євфрату у цей період перестають бути сферою римського впливу.

РОЗДІЛ V

ПРИКОРДОННІ ТЕРИТОРІЇ ТА НАСЕЛЕННЯ МІЖ РИМОМ І ПАРФІЄЮ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СТАНОВИЩА

5.1. Вірменія та «Regna Minora»

З огляду на специфіку римської політики на Сході, особливої уваги вимагає аналіз становища Вірменії та інших дрібних царств у регіоні у контексті їхніх взаємин як з Римською імперією, так і з царством Аршакідів. Поступова еволюція римської політики ще республіканської доби⁵⁹³, привела до того, що після закінчення епохи громадянських воєн⁵⁹⁴, ціла низка напрямків зовнішньої політики Риму вимагала більш ретельної уваги.

Не стала винятком і Вірменія. У 20 році до н.е., після того, як парфяни де-факто визнали право римлян втручатись у вірменські справи, доля вірменського Артаксія була вирішена⁵⁹⁵. Тіберій, за дорученням Августа, начебто виконуючи прохання вірменської знаті, мав утвердити на престолі нового царя – Тіграна⁵⁹⁶ (Тас., Ann. II. 3.; Dio Cass. 54.9.4-5; RGdA 27; Suet. Tib., 9.1; Vell. Pat. II.94.).

При звістці про наближення римських військ вибухнуло повстання і вірмени вбили Артаксія і визнали Тіграна новим монархом⁵⁹⁷ (Dio Cass. 54.9.5.). Він був молодшим братом вбитого Антонієм Артакса⁵⁹⁸, і на думку Н. Дібвойза, пізніше він почав виявляти ознаки про парфянської орієнтації⁵⁹⁹, хоча робити такі висновки лише на основі часткового запозичення ним парфянської титулатури, на нашу думку, вкрай важко. Тацит повідомляє про нетривале правління дітей Тіграна, які навіть вступили у шлюб між собою «за чужоземним звичаєм» (Тас., Ann. II. 3.). Вочевидь, тут мова йде про Тіграна та Ерато, які згадуються у інших

⁵⁹³ Абрамзон М. Г. Римское владычество на Востоке. Рим и Киликия. Москва, 2005. 256 с.

⁵⁹⁴ van Wijlick R. Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC. A Study of Political Relations during Civil War. Durham, 2013. 310 p.

⁵⁹⁵ Kurkjian V. M. A History of Armenia. Armenian General Benevolent Union of America, 1958. P. 88; Sherk R. K. Roman Galatia... P. 979-980; Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 133.

⁵⁹⁶ Про трансформацію кордонів Вірменії у цей період див. також : Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном (II в. до н.э. – III в.): динамика межгосударственных границ и административно-территориального деления. Белгород, 2016. 447 с.

⁵⁹⁷ Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom... S. 67; Дибвойз Н. Политическая история Парфии С. 127.

⁵⁹⁸ Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. С. 157.

⁵⁹⁹ Дибвойз Н. Политическая история Парфии С. 133.

джерелах. Ерато народила доньку, яка пізніше стала дружиною Фарасмана Іберійського та матір'ю Мітрідата, Радаміста та Амазаспа, останній з яких відомий за латиномовним епіграфічним матеріалом. Незважаючи на те, що П. Асдуріан припускав, що Тігран міг вступити на престол ще у 19 р. до н.е.⁶⁰⁰, швидше за все він починає правити не раніше 10 р. до н.е.⁶⁰¹ і проводить загалом про римську політику, проте пізніше міг змінити її через те що Август вирішив замінити його⁶⁰².

У 6 р. до н.е. після смерті Тіграна⁶⁰³, який провадив репресії проти знаті, Август висунув претендентом на престол Артавазда Мідійського⁶⁰⁴ – брата покійного царя⁶⁰⁵, який за нумізматичними даними відомий під іменем Артавазда II⁶⁰⁶. Діон Кассій, можливо, пише саме про його смерть, яка передувала походу Гая і переговорам Тіграна з Августом.⁶⁰⁷ При цьому ігнорування вже існуючого монарха у Вірменії, вочевидь була пов'язана з тим, що він вступив на престол самостійно, без погодження з Августом⁶⁰⁸.

⁶⁰⁰ Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom... S. 69.

⁶⁰¹ Lang D. Iran, Armenia and Georgia. *Cambridge History of Iran, Vol. III, Part I*. Cambridge, 1983. P. 513.

⁶⁰² Chaumont M. L. Armenia and Iran ii. The Pre-Islamic Period: 3. The Artaxiad dynasty b. Tigranes the Great. *Encyclopædia Iranica*. 1983., Vol. II, Fasc. 4, pp. 418-438.; Kurkjian V. M. A History of Armenia. Armenian General Benevolent Union of America, 1958. P. 88.

⁶⁰³ Бокщанин А. Парфия и Рим. Часть 2. С. 163.

⁶⁰⁴ Schippmann K. Azerbaijan iii. Pre-Islamic History, Atropates, Persian satrap of Media, made himself independent in 321 B.C. Thereafter Greek and Latin writers named the territory as Media Atropatene or, less frequently, Media Minor: Parthian period. *Encyclopædia Iranica*. 1987. Vol. III, Fasc. 2. P. 221-224.

⁶⁰⁵ Н. Дібвойз посилається на Таціта (Тас. Ann. II. 3.), Дибвойз Н. Политическая история Парфии С. 136, але у вказаному ним місці відсутні будь-які відомості про брата Тіграна III, натомість у Тас. Ann. II.4 йдеться про Артавазда, після скинення якого на схід і вирушив Гай Цезар щоб поставити царем Аріобарзана Мідійського.

⁶⁰⁶ «Потім за рішенням Августа, владу над ними отримав Артавазд, згодом скинутий не без шкоди для нас» («Dein iussu Augusti inpositus Artavasdes et non sine clade nostra deiectus») Тас., Ann. II. 4. Можливо, тут мова йде або про брата покійного Тіграна III, або про сина Аріобарзана Мідійського, неможливо точно сказати чого саме стосується повідомлення Таціта.

⁶⁰⁷ Dio Cass. 55.10.20-21. Фрагментарність повідомлень Діона Кассія про ці події, втім, не дає можливість ані точно ідентифікувати ані про якого Артавазда йде мова, проте найбільш логічною виглядає персона Артавазда про якого пише і Тацит у II. 4, і який на думку Дібвойза був братом покійного царя і став володарем Вірменії після відсторонення дітей Тіграна III (Ерато і Тіграна (?)), ані, який саме Тігран звертався до Августа у цей час, ймовірно це брат (чоловік (?)), за інформацією Таціта) Ерато і син померлого Тіграна III, про якого можливо потім згадує Тацит у 6 книзі Анналів, проте у повідомленні Діона Кассія йдеться про смерть якогось Тіграна у боротьбі з варварами. Якщо все-таки ототожнити цього Тіграна з чоловіком-братом Ерато та особою з якою Август вів переписку, то повідомлення Таціта стосується найімовірніше родича Ірода Великого, який у пізніший час також правив у Вірменії. Див. також реконструкцію Пауля Асдуріана, який пропонує іншу версію подій: Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom... S. 78.

⁶⁰⁸ Литовченко С. Д. Римсько - вірменські відносини ... С. 13.

Ситуація на Сході складалась не найкращим чином для римлян, які почали втрачати контроль на Вірменією⁶⁰⁹. Тіберій отримав повноваження трибуна на 5 років для втручання у справи на східному прикордонні (Dio Cass. 55.9.4.), проте вирушив у добровільне вигнання на Родос і заявив, що це завдання слід передати онукам принцепса – Гаю та Луцію⁶¹⁰ (Dio Cass. 55.9.5.). Досі немає однозначної думки щодо причин і характеру цього кроку майбутнього імператора, але вочевидь справа тут полягала у специфіці обстановки при дворі Августа і боротьбі різних партій за вплив.

У Вірменії розпочалось повстання, яке підтримували парфяни. Август не наважувався призначити когось замість Тіберія, проте врешті у нього не залишилось іншого виходу (Dio Cass. 55.10.18.; Vell. Paterculius, II.99.), і у Вірменію було направлено Гая Цезаря (Тас., Ann. II. 4.). Йому надали повноваження проконсула і окрім того, напередодні походу, його одружили (Dio Cass. 55.10.18.). Тіберій вимушений був вирушити на Хіос і принижено поводити себе при Гаєві, який прямував у цей час на Схід (Dio Cass. 55.10.19.). За іншими даними, Гай сам прибув до нього на Родос (Vell. Paterculius, II.101.).

Після прибуття Гая, виникла загроза військового конфлікту з парфянами⁶¹¹, які були причетні дестабілізації ситуації у Вірменії (Dio Cass. 55.10.20.). Було вирішено провести зустріч на острові посеред Євфрату, який на цей час зберігав свою роль кордону між двома імперіями⁶¹² (Vell. Paterculius, II.101.). Було вирішено, що парфяни не будуть втручатись у вірменські справи і брати Фраатака надалі залишатимуться у Римі (Dio Cass. 55.10a.4.). На престолі Гай утвердив Аріобарзана – царя Мідії Атропатени (Dio Cass. 55.10a.5; RGdA 27., Тас., Ann. II. 4)⁶¹³. Август у цей час підтримував Тіграна (RGdA 27.), який, швидше за все пізніше загинув у боротьбі з варварами (Dio Cass. 55.10a.5.)⁶¹⁴.

⁶⁰⁹ Там само. С. 14.

⁶¹⁰ Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 136-137.

⁶¹¹ Kurkjian V. M. A History of Armenia.... P. 89.

⁶¹² Бокщанин А. Парфия и Рим. Ч. 2. С. 166; Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 137.

⁶¹³ Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom... S. 70-71; Sherk R. K. Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114... P. 980.

⁶¹⁴ Дибвойз Н. Политическая история Парфии С. 136; хоча можливо він помер і раніше - Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom... S. 73;

Гай, який провадив військові дії у повсталій Вірменії був поранений вельможею Аддоном, який начебто хотів передати відомості про таємні плани парфянського царя, 9 вересня 3 року до н.е., під час облоги Артагіри⁶¹⁵ (Dio Cass. 55.10a.6; Strabo XI. 14. 6.). Після хвороби викликаного поранення Гай помер (Dio Cass. 55.10a.8-10.).

Незважаючи на окремі повідомлення про плани Августа розширити імперію аж за Євфрат (Seneca. De brev. vit. IV. 5.), навряд чи принцепс після смерті свого онука планував якісь серйозні заходи у цьому напрямку. У цей час, європейський вектор зовнішньої політики займав основну увагу Риму у зв'язку з проблемами, які повсякчас там виникали і вимагали більш серйозної уваги ніж справи на сході, де мир з Парфією і дипломатичні заходи як Тіберія так і Гая зуміли зберегти мир з царством Аршакідів. Натомість у Вірменії римляни на рубежі ер потерпіли невдачу.

Сама по собі, кампанія Гая більше була направлена на утвердження величчя римського народу через контроль над своїми територіями. С. Литовченко розглядає ці події як римську військову інтервенцію після повного провалу дипломатичних заходів. На його думку, нові методи зовнішньої політики Августа були спрямовані на те, щоб будь-якою ціною утримувати Вірменію в сфері римського впливу і посилення знаті за рахунок ослаблення царської влади, не можна однозначно трактувати як посилення пропарфянських тенденцій, як це часто роблять дослідники⁶¹⁶.

Особливо показовим є наступний факт. Після смерті Гая, Август утримувався від будь-яких активних дій у східному напрямку, показуючи, що Вірменія навіть в умовах перманентно династичної кризи та замалом не громадянської війни не цікавить його в умовах, коли вона не здатна принести жодної політичної вигоди. Теза окремих дослідників про те що римляни розглядали Вірменію як важливе джерело для власного економічного розвитку, на нашу думку є малоімовірною і виходячи з аналізу характеру римської політики, навряд чи може бути прийнятою.

⁶¹⁵ Бокшанин А. Парфия и Рим. Ч. 2. С. 167-168; Дибвойз Н. Политическая история Парфии С. 139; Див також напис СІЛ. ІХ. 5290.

⁶¹⁶ Литовченко С. Д. Римсько - вірменські відносини ... С. 13-15.

Лише в часи Тіберія римляни повертаються до втручання у вірменські справи і то лише під загрозою зіткнення з Парфією.

Тацит чітко вказує, що саме війна між вірменами і іберами стала причиною крайньої напруги у відносинах між парфянами і римлянами.⁶¹⁷ Іберійський цар Фарасман боявся, що його син Радаміст скине батька. Прагнучи кудись спрямувати енергію молодого царевича, він згадав про свого брата Мітрідата на вірменському троні (Тас., Ann. XII. 44.). Отож, він порадив сину вчинити державний переворот і захопити владу самому⁶¹⁸ (Тас., Ann. XII. 44.).

Фарасман вирішив почати збройну боротьбу і використав випадок, коли він прагнув звернутись до римлян під час війни з албанами, але його брат не погодився на це. Він виступив у похід і командування значною частиною військ здійснював його син (Тас., Ann. XII. 45.). Мітрідат, якого відтіснили з рівнин, втік до фортеці Горнеї, де переховувався разом з римським гарнізоном, яким командували префект Целій Полліон і центуріон Касперій (Тас., Ann. XII. 45.).

Підкуплений Полліон почав переконувати Мітрідата укласти мир з Радамістом і Фарасманом (Тас., Ann. XII. 46.). Касперій прибув до Фарасмана і почав вимагати зняти облогу фортеці. Полліону збільшили плату, і постійно вмовляючи вірменського царя той таки змусив його покинути стіни фортеці (Тас., Ann. XII. 46.). Радаміст зустрів його і начебто з метою скласти клятву перед тим як укладати договір повів у хащі, де Мітрідата зв'язали, а після цього вбили разом з його дружиною і дітьми⁶¹⁹ (Тас., Ann. XII. 47.).

Квадрат дізнався про ситуацію у Вірменії і зібрав нараду, щоб вирішити, що слід робити. Більшість вирішила, що суперечки серед варварів йдуть на користь римській державі і поки не варто нічого суттєво міняти чи втручатись (Тас., Ann. XII. 48.). Проте на випадок, коли б імператор був незадоволений їх реакцією, вони

⁶¹⁷ «Eodem anno bellum inter Armenios Hiberosque exortum Parthis quoque ac Romanis gravissimorum inter se motuum causa fuit». Тас., Ann. XII. 44. А Діон Кассій (Dio Cass. 61.32.4a) згадує про якусь поразка Мітрідата від римлян і його переговори з Клавдієм.

⁶¹⁸ Бокщанин А. Парфія и Рим. Ч. 2. С. 186-187; Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 157-158.

⁶¹⁹ Бокщанин А. Парфія и Рим. Ч. 2. С. 187.

послали до Фарасмана посланців з вимогою залишити Вірменію (Тас., Ann. XII. 48.).

Прокуратор Каппадокії Юлій Пелігн разом з військом вирушив у Вірменію, начебто, щоб відвоювати її (Тас., Ann. XII. 49.). Однак, від грабунків які творили його легіонери більше страждали союзники ніж вороги, і він прибувши до Радаміста, почав його переконувати одягнути царські знаки влади і був присутній при його коронації (Тас., Ann. XII. 49.).

Коли поширилась інформація про його дії, у Вірменію було вислано легіон на чолі з Гельвіцієм Пріском, щоб він поклав край цьому хаосу і діяв на власний розсуд. Перейшовши через гори Тавру він спочатку отримав наказ діяти більше дипломатією ніж силою, але наступний наказ взагалі вимагав повернутись в Сирію, для того щоб не спровокувати війни з парфянами (Тас., Ann. XII. 49.).

Вологез, який став царем у 51 році⁶²⁰, почав стягувати війська, щоб поставити там царем свого брата Тірідата (Тас., Ann. XII. 50.). Він вирушив у похід і фактично без боїв вигнав іберійців. Тігранокерта і Артаксата здались йому самі⁶²¹. Але початок зими і відсутність харчів і припасів змусили Вологеца призупинити похід.

У Вірменію знову увійшов Радаміст, проте проти нього почалось повстання і він вимушений був рятуватись втечею (Тас., Ann. XII. 50.). Таким чином, вкрай нестійке внутрішньополітичне становище у Вірменії привело до широкомасштабної політичної боротьби. Внаслідок якої вірменська знать підтримала парфянського претендента на престол, що по суті означало крах римської політики на сході і втрату контролю Риму над Вірменією.

Тіберій не відмовився від свої намірів і замість Фраата надсилає іншого Аршакіда – Тірідата, а у Вірменію направляє іберійця Мітрідата, якого для цього він помирих з його братом, царем Іберії Фарасманом⁶²² (Тас., Ann. VI. 32.). З

⁶²⁰ Wroth W. Catalogue of Greek coins... P. 178.

⁶²¹ Kurkjian V. M. A History of Armenia. – Armenian General Benevolent Union of America, 1958. P. 91.

⁶²² Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom...S. 81.; Дибвойз Н. Политическая история Парфии. С. 144.

римської сторони координувати всі заходи мав намісник Сирії – Луцій Вітеллій⁶²³ (Тас., *Ann.* VI. 32.). Побоюючись можливого повстання в Іудеї, він домовився з архієреями і звільнив населення від податків на ввіз і вивіз товарів (Joseph. A.J. XVIII. 4. 3. (90)).

Йосиф Флавій повідомляє, що іберійці і албани не діяли активно, а лише пропустили скіфів (йдеться про сарматів) у Месопотамію (Joseph. A.J. XVIII. 4. 4. (97)). Тацит і Діон Кассій змальовують іншу картину подій (Dio Cass. 58.26.).

Першим почав діяти Мітрідат, банально підкупивши найближче оточення Аршака (Тас., *Ann.* VI. 33.). Нападом на Вірменію розпочалась військова кампанія іберів, які змогли за доволі короткий час не лише захопити Артаксату, але і змусили парфян розпочати підготовку до військових дій (Тас., *Ann.* VI. 33.). Артабан доручив керівництво кампанією своєму сину Ороду, який почав вербувати найманців, окрім основного війська (Тас., *Ann.* VI. 33.).

Фарасман залучив як албанів так і сарматів. Сармати отримали подарунки і від парфян і від іберійців, тому вирушили на допомогу обом сторонам (Тас., *Ann.* VI. 33.). Оскільки комунікації контролювали іберійці, то вони швидко пропустили по каспійській дорозі тих сарматів, які рухались на Вірменію, натомість, сили, які йшли на допомогу парфянам, не змогли пройти через гірські проходи⁶²⁴ (Тас., *Ann.* VI. 33.).

Іберійці перейшли до рейдів на табір парфян всіяко турбуючи їх і провокуючи таким чином на битву (Тас., *Ann.* VI. 34.), під час якої, вирішальну роль відіграли сармати (Тас., *Ann.* VI. 35.). Албани і ібери затиснувши парфянську кавалерію між своєю кіннотою і піхотою розпочали різанину (Тас., *Ann.* VI. 35.). У розпал бою зустрілись Ород і Фарасман, і іберієць поранив Орода. Пораненого царевича врятували, проте поширилась чутка про те, що Ород загинув і парфяни не змогли організовано продовжувати битву і програли її (Тас., *Ann.* VI. 35.).

Артабан особисто очолив вторгнення в Іберію, проте ібери успішно утримували оборону (Тас., *Ann.* VI. 36.). Вітеллій, який поширив слух, що він

⁶²³ У Римі вважали що наявність ефективного і рішучого намісника на сході у цей час буде вирішальною: Sherk R. K. *Roman Galatia...* P. 983.

⁶²⁴ Бокщанин А. Парфия и Рим. Ч. 2. С. 176-177.

збирається увійти в Месопотамію, змусив парфян відступити (Тас., *Ann.* VI. 36.). За повідомленнями Йосифа Флавія, він прагнув навіть отруїти Артабана (Joseph. A.J. XVIII. 4. 4. (99)).

При формуванні зовнішньополітичного курсу й при конкретних заходах, римляни та парфяни вимушені були враховувати роль царств, полісів західних сатрапій царства Аршакідів⁶²⁵. Після встановлення миру на сході у 20 р. до н.е. і після заходів у Вірменії, які ми надалі розглянемо детальніше, Архелаю із Каппадокії передали Малу Вірменію і якісь землі у Кілікії. У Мідії Атропатені суттєвих змін проведено не було (Strabo XII. 1. 4; 3. 29; Dio Cass. LIV. 9. 2; Suet. Tiberius 9. 1.).

Непросту ситуацію у західних сатрапіях держави Аршакідів у цей час засвідчила втеча єврея Замаріса, який покинув Вавілонію і втік до Антіохії де його прийняв намісник Сирії Гай Сентій Сатурнін (Joseph. A.J., XVII, 23-27). Сатурнін дав Замарісу землі в Улафі поблизу Дафни, а цар Ірод навіть пропонував йому землю в районі Батанеї зі звільненням від податків⁶²⁶.

Ще однією яскравою рисою, яка характеризує еволюцію римської політики у регіоні це практика призначення римлянами кандидатів на Вірменський (і не лише) престол виходячи з власних уявлень про майбутнє регіону⁶²⁷. Після смерті останніх Арташесидів і династичної кризи, лише Германіку вдалося врегулювати ситуацію поставивши на престол сина понтійського царя Полемона – Зенона, який прийняв ім'я Артаксія. Змінювалося і саме ставлення до союзних царств, яскравим прикладом чого є Кілікія та Каппадокія, які то ставали незалежними на деякий час, то знову перетворювались на провінції⁶²⁸.

Ненависть Тіберія викликав цар Архелай, що стало визначальним у долі Каппадокії. (Тас., *Ann.* II. 42.). Його царство перетворили на провінцію і оскільки прибутки, які вона приносила були доволі значними, Тіберій дозволив зменшити

⁶²⁵ Mattern S. *Rome and the Enemy*...P. 27-39.

⁶²⁶ Cohen S. J. D. *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development As a Historian*. 2002. P.97.

⁶²⁷ Braund D. *Rome and the Friendly king*...P. 4

⁶²⁸ Sherk R. K. *Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114*. P. 983-986.

податок до однієї двохсоті з торгового обороту (до цього він складав одну соту)⁶²⁹ (Тас., Ann. II. 42.).

У той же час, померли Антіох, цар Коммагени, та Філопатор – цар Кілікії, що викликало хвилювання серед населення і у висвітленні латиномовної римської традиції частина населення виступала за самостійність царств і прагнула, щоб ними правили їхні власні царі, інша ж – хотіла передати себе у владу римлянам (Тас., Ann. II. 42.). Довершував загальну картину становища на сході той факт, що провінції Сирія та Юдея звернулись з проханням про зниження податків (Тас., Ann. II. 42.). Про те, наскільки ефемерним міг бути контроль тієї чи іншої сторони над територіями на сході повідомляє Йосиф Флавій пишучи про царство Анілея та Азінея у верхній Месопотамії (Joseph. Ant. XVIII. 310-379).

Осроена та Адіабена являли собою окрему групу формально залежних від парфян царств. Історія Адіабени показує нам, наскільки цей контроль та залежність були умовними. Перший відомий нам цар – Ізат I, який правив орієнтовно на рубежі ер у 30 р. н.е. передав владу своєму синові Монобазу. Його сина Ізата відправили до Хараксу де він потрапив під вплив юдаїзму, як і згодом його мати. Батько передав йому Гордуену, для того щоб молодий царевич міг реалізовувати свій молодечий запал і у 36 р., після смерті Монобаза, його коронують царем Адіабени (Joseph. Ant. XX. 54-69). Під час династичних усобиць позиція правителів Адіабени була особливо показовою, оскільки за античною традицією, навіть виступаючи на стороні супротивників чи то Артабана чи то Готарза, правителі Адіабени завжди були настроєні вкрай консервативно, на відмінну від полісів і західних сатрапій. Особливе місце серед інших царств займали кавказькі Іберія і Албанія⁶³⁰.

Контакти між царствами носили досить різноманітний характер і римляни рідко сприймали позитивно спроби вести справи за їх спиною чи без їх дозволу. Коли, скажімо у 43 році Ірод Агріппа спробував зібрати разом у Тібераїді свого брата Ірода Халкідського, Антіоха Коммагенського, царя Малої Вірменії – Котіса,

⁶²⁹ Sherk R. K. Roman Galatia... P. 987.

⁶³⁰ Алиев К. Античная Кавказская Албания. - Баку, 1992. - 238 с.

та Полемона, царя Понту. Намісник Сирії – Вібій Марс сприйняв це дуже неоднозначно і прибувши в місце збору змусив династів роз'їхатись (Joseph. A. J. XIX, 8, 1).

Фактично сукупність усіх цих факторів разом з внутрішньополітичною боротьбою зумовлювала ситуація коли парфянські царі вже були не в стані адекватно контролювати ситуацію, яка виникала. Скажімо показовими у цьому плані є 30-40 рр. I ст. н.е. Артабан III був змушений фактично визнати незалежність великих областей своєї країни, про що красномовно свідчить історія Анілея та Азінея і повстання у Селевкії на Тигрі, яка будучи абсолютно незадоволеною своїм становищем, намагалась добитись хоча б певних поступок чи вигоди.

Після Рандейської угоди на вірменському престолі фактично утвердились Аршакіди. Траян, як ми уже описували, перетворив Вірменію на провінцію, проте невдовзі після його смерті, вона знову стала формально незалежним царством та полем для політичної боротьби, оскільки у 162 р. парфяни розпочали військові дії саме за володіння Вірменією⁶³¹, і що часто не помічають історики, подальше просування всередину римських територій, зокрема у Сирію стало наслідком не стільки продуманого плану кампанії, скільки перших поразок римлян.

Причиною для загострень конфлікту з парфянами у епоху Флавіїв стала ліквідація Коммагени і її приєднання до Каппадокії⁶³² (Joseph. V. J. 7, 7, 1). Спочатку на провінцію перетворили царство гірської Кілікії. Антіох Коммагенський і його син Епіфан ймовірно почали шукати союзу з Парфією, що мусило викликати явне незадоволення у Римі, та фактично вирішило долю царства, оскільки воно являло собою стратегічно важливе утворення для сходу. З його території можна було утримувати контроль над переправами через Євфрат, тому можливе втручання парфян у цю зону було небезпечним (Joseph. V. J. 7, 7, 1). Цезеній Пет, тогочасний намісник Сирії, отримав санкцію діяти рішуче. Разом

⁶³¹ Asdourian P. Die politischen Beziehungen... S. 97 -110.

⁶³² Бокщанин А. Парфия и Рим... С. 214.

з Арістобулом із Халкіді, Соємом з Емесси та підкріплений силами Шостого легіону він зненацька увійшов у Каппадокію⁶³³.

Антиох утік із Самосати. Римляни штурмом намагались захопити столицю царства, проте незважаючи на це, сини Антиоха – Епіфан і Каллінік, відчайдушно боролись з римлянами. (Joseph. В. J. 7, 7, 2). Бій закінчився сприятливо для коммагенців, однак Антиох покинув з дружиною ввечері війська і вирушив до Кілікії. Епіфан перейшов Євфрат з десятком людей. Вологез у свою чергу прийняв утікача у себе⁶³⁴ (Joseph. В. J. 7, 7, 2). Веспасіан заарештованого в Тарсі Антиоха відправив до Лакедемону, де він проживав до кінця днів. Коммагенські династи все ж потім переїхали до Риму, де і перебували при імператорському дворі (Joseph. В. J. 7, 7, 3).

У 70-ті рр. н.е. виникла загроза Парфії після розгрому аланами Гірканії⁶³⁵. Вологез навіть звернувся до Веспасіана з проханням про допомогу (Suet. Dom., 2; Dio Cass. 65.15). Вважається, що у це час римляни пішли на укріплення своїх позицій як у Іберії⁶³⁶, так і у регіоні загалом. Крім головної групи римських військ у Сирії, у цей час йде концентрація військових угруповань у Юдеї та Каппадокії. У Каппадокії, в Мілітені було розташовано переведений з Сирії XII легіон, і XV легіон, який перевели з Паннонії. На території Юдеї, після доби Тіта, дислокувався Десятий легіон з іспанськими і фракійськими ауксіларіями⁶³⁷.

У часи Траяна першими свідченнями змін на Сході стало приєднання близько 100 р. володінь Агріппи II до Сирії та анексія Набатейського царства у 106 р.⁶³⁸ Під час Парфянської кампанії, в Антиохії Траян отримав дари і свідчення вірності від царя Осроени Абгара. У Саталі імператор щедро нагородив Анхіала, царя генюхів і махелонян (Dio Cass. 68. 19). Траян дав гроші царю албанів і прийняв царів іберів, сарматів і колхів⁶³⁹ (Eutrop. Brev. VIII. 3).

⁶³³ Ibid. С. 215.

⁶³⁴ Бокщанин А. Парфия и Рим...С. 216.

⁶³⁵ Ibid. С. 217.

⁶³⁶ СІЛ III., 6052.

⁶³⁷ СІЛ III, Suppl. 3, № 11194-11196.

⁶³⁸ Шифман И. Набатейское государство и его культура...С. 195.

⁶³⁹ “Albanis regem dedit. Hiberorum regem et Sauromatarum et Bosphoranorum et Arabum et Osdroenorum et Colchorum in fidem accepit”.

Абгар VII-й, син Ізата, правитель Осроени, за інформацією Арріана придбав своє царство у Пакора II. (Arr. Parth. 45). Під час кампанії Траяна відбулись відомі події⁶⁴⁰. Події 115 року в Едессі (Dio Cass. 68.21; Arr. Parth. fr. 42-48). Відомі римські монети, які були ним надчеканені написом 'BGR / MLK'⁶⁴¹.

Брат цар Мірідата Іберійського Амазасп вочевидь приєднав армії у Саталі, але у військовій кампанії він участі так і не взяв – помер і був похований біля Нізібіса⁶⁴². Після перетворення Вірменії на провінцію туди був призначений намісник. Нам відомі перші троє намісників. Луцій Катілій Север, який у Вірмені опинився у 116 р.⁶⁴³; Гай Атілій Клавдій та Тіт Гатерій Непот. Показовою була доля Вірменії, оскільки її спочатку ліквідували як царство, проте через деякий час відновили, що пізніше стало приводом для конфліктної ситуації в часи Антоніна Пія, та безпосереднього втручання парфян у 160-ті роки.

Проте були і вкрай незвичні приклади. Як було встановлено дослідниками у 1980-ті роки, Месена фактично була незалежною протягом 114-150-х рр. н.е. і Аршакіди відновили свій контроль над цією територією лише в середині II ст.⁶⁴⁴. Отже, невеликі царства, які знаходились на римо-парфянському пограниччі, ще від часів Флавіїв починають відігравати одну з вагомих ролей у майбутньому протистоянні. Перетворення Коммагени на провінцію через підозру у пропарфянських настроїв її правителя, та через прагнення контролювати одну з основних переправ через Євфрат стало одним з передвісників змін, які наближались. Траян, перетворюючи Вірменію на провінцію, все ж повів себе обережно по відношенню до інших царств у регіоні, в цілому вимагаючи від них лише допомоги. Іншим цікавим прикладом виступила Харакена, де Атамбел до останнього залишався союзником римлян і надавав їм фінансову допомогу. Роль Іберії та Албанії у цей період також залишається вагомою, так, напад аланів у 130-ті роки на північну Месопотамію ймовірно був спровокований саме іберійцями.

⁶⁴⁰ Amici populi...S.25.

⁶⁴¹ Howgego, C.J.: Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire. P.244; Nr. 696. Цит. за: Amici populi Romani...S. 25.

⁶⁴² IG, XIV, 1374.

⁶⁴³ Longden R. Notes on Parthian... P. 10

⁶⁴⁴ Pennachietti F.A. L'Iscrizione bilingue greco-parthica dell' Eracle di Seleucia. *Mesopotamia*. 22. 1987. S. 169-185.

Саме тому, лише врахування ролі невеликих царств у контексті римо-парфянського конфлікту, дозволяє прослідкувати всю широту проблеми та пролити світло на деякі маловідомі питання цього протистояння.

Значна кількість подій в існуванні так званих «малих царств» була пов'язана з складною мозаїкою римо-парфянських взаємин. Для Софени такими подіями стало римо-парфянське протистояння в добу Нерона⁶⁴⁵. Перетворення, які новий імператор почав у 54 р. н.е., у зв'язку з складною ситуацією на Сході торкалися і Малої Вірменії та Софени, які отримали нових правителів – Арістобула і Сохема⁶⁴⁶.

Тим не менш, важко однозначно сказати хто ж став новим правителем Софени. Значна частина науковців апелює до того, що в Емесі після смерті Азіза правителем став Сохем (Joseph. A.J. 20.158). Тим не менш подібне припущення носить характер радше логічного умовиводу ніж верифікованого джерелами факту. Приміром, Д. Андерсон і Д. Меджі вважали, що Сохем не міг бути правителем Софени у цей час з огляду на те що він уже був правителем в Емесі, окрім того, цідком ймовірно що мова може йти про двох різних Сохемів, з огляду на типовість цього імені в царському домі Емеси. Окрім того, далеко не останнім був той факт, що території були географічно розділені і керівництво ними не було досить зручним⁶⁴⁷.

У 62-63 роках, територія Софени фактично стала ареною для римо-парфянського конфлікту. Римляни спорудили свій табір поблизу Рандеї. Якою була роль Сохема цьому протистоянню – важко сказати, він більше не фігурує в джерелах в контексті римо-парфянського конфлікту довкола Вірменії (який фактично завершився тим що римський ставленик на престол – Тігран, так і не зміг фактично утвердити свою владу і до влади у Вірменії прийшла династія Аршакідів, вірменська гілка якої змогла утримати владу майже на два століття

⁶⁴⁵ Marciak M. *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Brill, 2017. P. 134.

⁶⁴⁶ Ibidem.

⁶⁴⁷ Chaumont M.-L. *L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien...* P. 71-194.

довше ніж їхня основна гілка), натомість ми маємо про нього певні відомості у контексті початку Юдейської війни у 66 р. н.е.

Тим не менш, М. Марціак вважає дуже ймовірно що до 114 року Софена не перебувала під римським впливом⁶⁴⁸. Свої висновки дослідник будує на основі аналізу риторики тексту Діона Кассія, який описував маршрут Траяна на Сході. Нам видається з огляду на те що ці фрагменти праці грецького історика дійшли до нас у вигляді епітомованих фрагментів, важко робити будь-які однозначні висновки стосовно того, чи сприймалась Софена на початку II століття як територія потенційно ворожа Риму. Можливо, подібний опис Діона Кассія бере свої коріння в певних аналогіях, які ми бачили у випадку Осроени, коли небажання місцевих династій прямим чином втручатись у римо-парфянський конфлікт викликало незадоволення імператора і його місцями ситуативну політику стосовно прикордонних царств, частина яких з огляду на нестійку позицію їхніх правителів могла розглядатись римлянами як потенційно небезпечні під час повномасштабних військових дій на Сході⁶⁴⁹.

Іншою областю, яка нечасто потрапляє в поле зору дослідників була Гордуена, яка на певному етапі опинилася фактично під владою Адіабени⁶⁵⁰. Під час парфянської кампанії Траяна, ми зустрічаємо згадки про царя Манісара та про загальну ситуацію в регіоні. Згадки Феста та Євсевія носять досить фрагментарний характер, оскільки з огляду на їх піхний характер вони досить умовні і характеризуючи активність Траяна на сході перелічують території без правителів. У Діона Кассія, правитель Гордуени Манісар фігурує поряд з Абгаром з Едессом, Маносом з Аравії, Спораком з Антемусії і Мебераспом Адіабенським. Загалом, ситуація з реконструкцією династичної історії Гордуени подекуди катастрофічна, оскільки після відомостей 71-70 рр. до н.е. про правителя цієї

⁶⁴⁸ Marciak M. *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Brill, 2017. P.134-137.

⁶⁴⁹ Isaac B. *The Near East Under Roman Rule*. P. 57.

⁶⁵⁰ Marciak M. *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Brill, 2017. P. 245.

території, наступною побіжною і умовною згадкою є наведений фрагмент Діона Кассія і після нього до реалій Гордунени звертається лише Амміан Марцеллін.

Особливою територією у контексті римської політики на Сході була Адіабена. Доби Августа стосується згадка про Артаксара з Адіабени (RGDA 17.32). Він згаданий поряд з парфянськими царями Тірідатом та Фраатом і Артаваздом Мідійським. Іншими ключовими правителями Адіабени відомості про яких дійшли до нашого часу були Ізат I та Монобаз I. Згадка про першого досить фрагментарна, Йосиф Флавій згадує його лише як батька Єлени (Joseph. Bell. 5.147). Реконструкція династичної історії Адіабени у цей період носить досить умовний і складний характер. Йосиф Флавій описує родинні зв'язки представників династії у контексті прийняття ними юдаїзму, тому важко однозначно говорити про те, наскільки достовірною є подана ним інформація. Описуючи правління Ізата II, Йосиф робить акцент на його допомозі Артабану і на конфлікті Ізата з Варданом (Joseph. A.J. 20.69-73; див. також Tac. Ann. XI. 10).

Йосиф повідомляє нам, що внутрішня опозиція правлінню Ізата привела до вторгнення спочатку арабського вождя Абіаса, а згодом і Вологеза I (Joseph. A.J. 20. 75-91). М. Марцяк вважає⁶⁵¹, що похід Вологеза на Адіабену слід датувати часом до 53 р. н.е. – періодом парфянського вторгнення у Вірменію (іншими хроноіндикаторами саме для такого датування на його думку може слугувати повстання 55 р. н.е. і повстання в Гірканії у 57 р. н.е.). Ми не знаємо, чи зберігався трон за Ізатом II під час кампаній Корбулона у 58-63 рр. н.е. Тацит єдиний раз згадує про Ізата, описуючи події 49-50 рр. н.е., коли за престол Аршакідів вели боротьбу Готарз II і Мегердат (Tac. Ann. XII. 10-14).

Адіабена під час кампаній Корбулона перебувала під владою Монобаза II, який фігурує у Таціта під час опису походу Тиграна VI на Адіабену, облоги Тігранокерти та під час переговорів біля Рандеї та в контексті коронації Тіридата в Римі. Під час подій 61 р. н.е., Монобаз описується Тацитом як союзник Вологеза (Tac. Ann. XV. 1-2). Прикметно, що під час боїв за Тігранокерту у 62 р., піхота з

⁶⁵¹ Marciak M. *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Brill, 2017. P. 245.

Адіабени згадується у складі армії Вологеца. Діон Кассій повідомляє нам, що Монобаз надіслав заручників до Риму разом з Вологезом (Dio Cass. 62.32.4), які знову згадуються Діоном під час опису прибуття Тірідата до Риму у 66 р., серед яких згадується і брат Вологеца – Пакор, який у цей час був царем Мідії Атропатени (Dio Cass. 63.1.2).

Втім, висловлена вперше Т. Моммзенем думка про те, що Осроена все ж була перетворена на провінцію у 116 році, знайшла підтримку і у Р. Лонгдена, Д. Меджі, А. Бертінеллі, М. -Л. Шамон та досі залишається досить популярною в історіографії⁶⁵². Загалом вона базується на повідомленнях, які залишили Флавій Євтропій та Фест (Eutrop. 8.3.2; 8.6.2; Fest. 14.3; 20.3). В обох випадках Адіабена не названа прямо і нею пропонують вважати Адіабену, зокрема опираючись на повідомлення про те, що Пліній Старший та Амміан Марцеллін згадують про те що Адіабена носила назву Ассирія.

Добою Луція Вера, після того як римляни зайняли Вірменію і утвердили там правління Сохема (SHA. Aur. 9.1), що ймовірно можна датувати 163 роком, інша римська армія у 164-165 рр. атакувала Осроену. Незважаючи на переконанн Д. Меджі, що Адіабена була включена в цілі цієї кампанії, не підкріплена жодним навчним на сьогоднішній день джерелом і ця думка є гіпотетичною і основана на іншому припущенні, про римську кампанію у Мідії Атропатені, для здійснення якої римлянам необхідно було зайняти Адіабену.

Натомість під час кампаній Септимія Севера ситуація у Адіабені зафіксована Діоном Кассієм, Аврелієм Віктором, Геродіаном і Євтропієм. Діон Кассій розглядає цю кампанію серед походів проти Осроени та арабів. Приводом до кампанії стала облога Нізібіса, яку здійснювали армії Адіабени та Осроени (Dio Cass. 75.1.1-3). На думку окремих дослідників опису кампанії Септимія Севера в Месопотамії може стосуватись і опис походу частини римської армії у область "Архе" та інформація про приєднання до імперії частини території з Нізібісом (Dio Cass. 75.3.2). Монетні емісії Септимія Севера, про які ми уже згадували,

⁶⁵² Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. (le province di Assiria, di Meopotamia e di Osroene). P. 27.

засвідчують той факт що перемога над Адіабеною розглядалась як вагомий приклад римської пропаганди. Водночас, під час експедиції проти парф'ян у 197-199 роках ми не маємо згадок про Адіабену.

Не до кінця зрозумілою є доля Осроени на території якої було створено римську провінцію. М. Марцяк, опираючись на повідомлення Діона Кассія припустив, що царському двору Осроени було дозволено здійснювати свою владу принаймні на частині території Осроени включно з Едессою до 212/213 року⁶⁵³. У цей час провінція Месопотамія стала ключовою територією у здійсненні римської прикордонної політики і надання частині населених пунктів статусу римської колонії (Нізібісу, Каррам та Ресайні) дозволяють припускати їх особливе значення у здійсненні римської політики на Сході імперії. За нумізматичними матеріалами, нам відомо що статус колоній вони отримали починаючи з доби Септимія Севера (для Нізібіса, де власне римський нумізматичний матеріал датується добою Макріна, але назва колонії вказує на надання цього статусу саме в добу Септимія Севера). Статус Сінгари як римської колонії у II - на початку III ст. викликає певні питання, з огляду на наявність монетного карбу, який датується добою Гордіана III, але як і у випадку Нізібісом назва *Aurelia Septima Colonia Singara* ймовірно вказує на те що цей статус було надано в часи Марка Аврелія.

Особливою була ситуація на середньому Євфраті де Хатра та Ніневія так і не потрапили під римський вплив, тому найсхіднішою точкою римського впливу у цій області слід вважати Сінгару, а ціла низка укріплень які традиційно вважались римськими, на думку С. Хаусера, Б. Ісаака та Л. Грегорацці були невеликими парф'янськими укріпленнями кінця II - початку III ст. н.е. На думку М. Марцяка, це може бути свідченням того, що римський кордон на Сході слідував лінії Хабур-Сінгара на сході і вздовж Тигру у північній частині його течії.

Певні перетворення на сході під час своєї кампанії намагався здійснити і Каракалла, так, як повідомляє Діон Кассій, він усунув царів Вірменії та Едесси з їх тронів і інкорпорував ці території до складу римської провінції Осроени (Dio

⁶⁵³ Marciak M. *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Brill, 2017. P. 245.

Cass. 77.12.1-2). Загалом, прикметно що кампанія Каракали супроти Парфії фактично була обмежена територією Адіабени на східному березі Тигру, втім незважаючи на неоднозначні наслідки як кампанії Каракалли так і мирного договору укладеного Макріном, найімовірніше не відублось жодних територіальних змін у регіоні (Dio Cass. 79.26-27; Her. 4.14-15; SHA. Macr. 8).

Таким чином, вірменське питання було ключовим у контексті римо-парфянського протистояння II ст. н.е. і воно було приводом для повномасштабних військових зіткнень. Тим не менш, для розуміння стратегії парфян проблемою важливішою за Вірменію була перманентна внутрішньополітична боротьба поєднана з відсутністю регулярної армії та сильними відцентровими тенденціями на місцях, що було пов'язано з неоднорідним характером Парфянської держави. Незважаючи на це, описувати політику Парфії як пасивну некоректно, вона радше поєднувала різноманітні риси і стратегії на різних етапах і відповідно до різних ситуацій, тому використання якогось однозначного терміна, як і застосування сучасних критерії по відношенню до неї, не здатні пояснити її особливості та специфіку.

5.2. Міські центри та населення Близького Сходу

Важливим питанням є становище заснованих Селевкідами міст у західних сатрапіях держави Аршакідів⁶⁵⁴. Роль міст на загал була надзвичайно важливою і часто вирішальною під час внутрішніх протиріч, які охоплювали царство Аршакідів. Трансформація ролі міст була досить показовою⁶⁵⁵. Особливо вагомим прикладом стала Селевкія на Тигрі. Устрій міста, за даними Таціта повністю і абсолютно зберігав елліністичні особливості закладені ще Селевком Нікатором. Внутрішньополітична боротьба поліса відіграла важливе місце в еволюції ставлення парфянських царів до Селевкії, оскільки поки тривала боротьба між демосом і олігархією вони звертались до парфян за допомогою і лише коли вони досягали між собою згоди, тоді вони не зважали абсолютно на парфян (Тас., Анп.

⁶⁵⁴ Кошеленко Г. Городской строй полисов Западной Парфии. *ВДИ*. №4, 1960. С. 73-83.

⁶⁵⁵ Jones A. H. M. *Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford, 1971. 614 p.; Jones A. H. M. *The Greek City from Alexander to Justinian*. Clarendon Press, 1979. 394 p.

VI. 42.). Артабан робив ставку на олігархію, оскільки так йому простіше було контролювати поліс, а Тірідат знову передав владу демосу (Тас., *Ann.* VI. 42.). Лист Артабана III до міста і цілий ряд інших епіграфічних пам'яток демонструють нам еволюцію полісу під владою Парфії⁶⁵⁶ (Див. Додаток 14).

Як відзначає П. Едвелл, наявний корпус джерел засвідчує особливий статус Пальміри у її взаєминах з римлянами⁶⁵⁷. В епоху Антонінів, наявність у римській армії військових з'єднань допоміжних частин, які були рекрутовані в Пальмірі може бути свідченням того що місто і його ресурси поволі починають розглядати з військової точки зору, особливо після кампаній Луція Вера на Сході і в добу Северів, коли XX Пальмірська когорта складала фактично ядро римського гарнізону, який було розміщено у Дура-Европос. Пальміра виступала не лише важливим торгівельним і економічним центром у регіоні, фактично однією з її ключових функцій був контроль і захист караванних шляхів, які проходили Сирійською пустелею⁶⁵⁸.

Вона відігравала ключову роль у супроводі караванів до Євфрату на їхньому шляху до портів східного Середземномор'я, що фактично стало основою економічного життя міста. На основі існуючого блоку джерел важко зробити однозначні висновки про характер взаємовідносин між Римом і Пальмірою в цей період. Існують різні гіпотези, які варіюються від включення Пальміри до складу провінції Сирії у часи Помпея, до приєднання міста до імперії під час правління Тіберія, або ж його інтеграцію в склад провінції Сирії під час правління Веспасіана⁶⁵⁹.

Територіальна реорганізація провінції Сирії, яка була здійснена Септимієм Севером на думку частини дослідників мала на меті посилення римського впливу на середній течії Євфрату⁶⁶⁰. Римська реорганізація та розширення провінцій мала явні наслідки для Пальміри. Як відзначає П. Едвелл, нам важко встановити, яким

⁶⁵⁶ Кошеленко Г. Городской строй полисов Западной Парфии. *ВДИ.* №4, 1960. С. 82.

⁶⁵⁷ Edwell P. *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control.* London: Routledge, 2008. P. 34.

⁶⁵⁸ *Ibidem.* P. 35-37.

⁶⁵⁹ Gawlikowski M. *Palmyra as a Trading Centre.* *raq,* Vol. 56 (1994). P. 27-33.

⁶⁶⁰ *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia.* P. 19.

було значення Дура-Европос для Пальміри, проте важлива роль Пальміри у розвитку Дура-Европос загалом не викликає сумнівів⁶⁶¹. Дура Європос брала участь у караванній торгівлі з Пальміри і була проміжним пунктом для караванів на шляху до Перської затоки. Втім, на думку частини фахівців з історії Пальміри, Дура-Европос не була задіяна в торгівлі караванами і існуючі джерела на сьогодні дозволяють нам говорити не більше ніж про торгівлю між двома містами⁶⁶².

Л. Дірвен запропонувала компромісний варіант і вважає, що торгівля між Дура-Европос та Пальмірою, ймовірно, була комбінацією як караваної, так і місцевої торгівлі. Вона вказує на те, що Дура була розташована на найкоротшому шляху між Пальмірою та Євфрат, що робило її ідеальним місцем для караванів⁶⁶³. Вона також вважає слушним припущення М. Гавліковського про те, що частина торгівлі проходила по водній артерії Євфрату, який виконував роль транспортного коридору до Перської затоки⁶⁶⁴.

Значний інтерес у цьому контексті становлять три написи, виявлені в Пальмірі, які пов'язані з місією Германіка на Схід⁶⁶⁵. Один напис показує, що статуї були Тіберія, Друза і Германіка були зведені в храмі Белла легатом Legio X. Інший напис засвідчує, що Германік відправив посланника на ім'я Александр до Месени. Третім написом є інформація з Пальмірського митного тарифу, де ми бачимо згадку що одна з попередніх версій цього документа була схвалена свого часу Германіком. Також значний інтерес становить виявлення міліаріїв, які визначали межі регіону, у той час коли намісником Сирії був Кретік Сілан. Напис був знайдений в 75 км на північний захід від Пальміри в Хірбет ель-Білаасі і датується 153 роком н.е.

У певне протиріччя з цими опосередкованими свідченнями римського впливу вступає інформація яку залишив Пліній Старший про політичний статус Пальміри протягом правління Веспасіана. Більшість дослідників розглядає інформацію

⁶⁶¹ Edwell P. *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. London: Routledge, 2008. P. 34.

⁶⁶² Ibidem.

⁶⁶³ Dirven L. *The Palmyrenes of Dura-Europos*. P. 17.

⁶⁶⁴ Ibidem.

⁶⁶⁵ Edwell P. *Between Rome and Persia*. P. 51.

Плінія у «Природничій історії» як певний анахронізм⁶⁶⁶, оскільки він описав її як фактично незалежне державне утворення, яке перебувало «між Римом і Парфією». На нашу думку, таке повідомлення про статус міста може бути і свідченнями трансформації та зміни його становища впродовж I ст. н.е., відомості про які, на жаль, не верифікуються і не зафіксовані в інших джерелах, тому ми наразі не можемо достеменно реконструювати їхній характер та пов'язати їх з трансформацією політики Риму у регіоні.

При цьому, немає свідчень постійної римської військової присутності в Пальмірі до 167 р. н.е. З початку правління Траяна є дані, які можуть свідчити про використання допоміжних з'єднань з Пальміри Римом в Сирії, і від правління Адріана є вказівки на те, що вони перебували в гарнізонах інших провінцій як ауксіларії. Написи, які датуються раннім часом правління Антоніна Пія вказують на присутність вихідців з Пальміри, як вояків ауксілій на території африканських та дунайських провінцій Римської імперії⁶⁶⁷.

Після парфянських кампаній Луція Вера, територія Пальміри стала важливішою для Риму і ауксілії, які походили з цього міста, все частіше використовувалися для служби в інших частинах імперії, зокрема гарнізони, основу яких складала саме пальмірські з'єднання, фіксуються з початку III ст. н.е. в Дура-Европос та у Коптосі (провінція Єгипет)⁶⁶⁸.

Парфянський контроль над Дура-Европос вочевидь носив характер загального визнання приналежності міста до однієї з західних сатрапій царства Аршакідів, при збереженні на рівні фактичного керівництва містом інститутів, які були сформовані в епоху Селевкідів. Парфянський контроль над містами Месопотамії загалом досі залишається дискусійною проблемою, головним чином з огляду на стан джерельної бази. Так, частина дослідників вважає цей контроль радше формальним і неефективним⁶⁶⁹, натомість інша група дослідників вважає

⁶⁶⁶ Ibidem. P. 60.

⁶⁶⁷ Tentea O. Some remarks on Palmyreni sagittarii. On the first records of Palmyrenes within the Roman army. *Scripta Classica*. 2011. P. 5 – 14.

⁶⁶⁸ Edwell P. Between Rome and Persia. P. 55.

⁶⁶⁹ Sommer M. Roms orientalische Steppengrenze... S. 270-294.

таку автономність в управлінні цими територіями не стільки свідченням неможливості парфян контролювати управління містами, скільки розумінням ними потреби у забезпеченні певного рівня лояльності і стабільності в умовах трансформації становища цих територій. При цьому, як фактично показує повстання у Селевкії на Тигрі, самі міста подекуди дуже чутливо реагували на внутрішньополітичну ситуацію яка складалась в царстві Аршакідів.

Важливість грецьких громадських установ у Месопотамії, в тому числі у Карах, Ніневії та Вавілоні певною мірою може бути екстрапольована на Дура-Европос у парфянський період її історії⁶⁷⁰. Папірологічні та епіграфічні джерела досить чітко свідчать, що роль грецької мови як мови міської адміністрації, так і роль інституцій елліністичної доби, які збереглись під парфянською владою була ваговою і парфяни використовували існуючі ієрархії та інститутції для контролю над містом, і поки такий механізм засвідчував свою ефективність та влаштував обидві сторони, вони не вважали за потрібне вносити у нього якісь корективи. Суттєві зміни були пов'язані з початком римської адміністрації та військової присутності у місті, які загалом можна датувати періодом після кампанії Луція Вера у 165 році.

Ще одним яскравим прикладом становища близькосхідного міста та його ролі у контексті римо-парфянського протистояння може слугувати Хатра. У нас немає достовірної інформації про історію міста з допарфянських часів. Її розташування в прикордонних зонах та на важливих караванних маршрутах, які з'єднували Схід з Сирією та Анатолією, а також зв'язок з римською мережею доріг, дозволили місту та його династам послідовно збільшувати свій вплив⁶⁷¹. Хатра до II ст. н.е., можливо, була одним з вісімнадцяти царств в межах Парфянської імперії, про які згадує Пліній Старший (*Naturalis historia* 6.112). Іншими словами, Хатра могла бути незалежним державним утворенням яке включало в себе територію міста до його околиць, якими керували місцеві формально залежні від Аршакідів "царі".

⁶⁷⁰ Ibidem. S. 79-88.

⁶⁷¹ Надиров И. Хатра...С. 7-9.

У 117-му році Хатра згадується у греко- та латиномовній римській традиції у зв'язку з військовою експедицією Траяна в Месопотамію. Траян, який, планував розширити римську прикордонну частину до річки Тигр, втрушив на південь вздовж річки Євфрат, захопивши великі частини Вавилонії до Перської затоки і навіть Ктезіфон. Після відступу з Месопотамії, він намагався захопити Хатру, але його спроба закінчилась невдало. Саптимій Север двічі намагався захопити місто (у 193 і 197 рр. н.е.), формально використавши як привід те, що правитель міста Барсеміас підтримав його супротивника – Песценія Нігера⁶⁷². Зрештою, імператор змушений був відступити зазнавши військових втрат, зокрема частину облогової техніки римлян було пошкоджено Dio Cass., 76.9.5-10.1, 11.1-12.5, Herodian. 3.1.2-3, 5.1, 9.1- 9).

М. Зоммер відзначає, що три відомі нам спроби римського захоплення Хатри силою закінчились невдало і хоча джерела описують «правдоподібні мотиви» як для Траяна, так і для Септимія Севера для облоги Хатри, проте ці згадки загалом дають нам мало інформації про становище міста і історію його взаємин з Парфією⁶⁷³. Облога міста Траяном, скоріш за все була наслідком його стратегічного становища і важко однозначно пов'язувати її про-парфянською орієнтацією міста в умовах повномасштабного римського військового вторгнення у регіон. Стосовно облог Септимія Севера, Геродіан вказує на помсту, як на основний мотив римської військової кампанії, проте попри те що ці військові дії загалом добре вкладаються в специфіку римської військової активності в регіоні у цей час, нам важко достеменно сказати чи були ці дії частиною якоїсь більшої, більш продуманої римської стратегії. І Геродіан і Діон Кассій, вказують одним з основних мотивів кампанії Септимія Севера прагнення «здобути славу», причому Діон Кассій аналогічну мотивацію вказує для кампанії Траяна, єдиною ж кампанією II ст. н.е. яка носила захисний характер на його думку є військові дії Луція Вера, які були відповіддю на парфянське вторгнення у Вірменію⁶⁷⁴.

⁶⁷² Sommer M. Roms orientalische Steppengrenze. S. 376-377.

⁶⁷³ Sommer M. In the twilight. Hatra between Rome and Iran. P. 35-37.

⁶⁷⁴ Ibidem.

Загалом, ті епізоди з історії Парфії які пов'язані з євреями займають у Йосифа особливе місце, серед них і вже згадані відомості про підйом і падіння двох єврейських братів з Нехардеї – Асіная та Анілая, які короткочасно керували частиною Вавилонії⁶⁷⁵. Ще одним повідомленням такого плану є відомості про масові вбивства євреїв у Селевкії на Тигрі⁶⁷⁶. У першому випадку Йосиф використовує фольклорний мотив щасливих братів, чий успіх зіпсований, коли один з них одружується, що загалом опирається на єврейський топос про неєврейську дружину, яка викликає проблеми через поклоніння іноземним богам. Асінай та Анілай були братами-ткачами, які втекли з Нехардеї та за словами Йосифа «жили як злочинці». Зібравши групу послідовників, вони почали нападати на своїх сусідів. Сатрап Вавилонії, напав на них у суботу, вважаючи, що вони не будуть чинити опір, але вони перемогли його. Йосиф повідомляє про певний компроміс на який Артабан змушений був піти з ними, після чого іноземна жінка з'явилася у житті Анілая і згодом отруїла його брата.

Образ життя південної Месопотамії який подає Йосиф у цей період створює враження, що йдеться про спонтанне співіснування кількох етнічних груп які лише формально були підконтрольними парфянам. У цьому ключі цікавими є становища Селевкії на Тигрі. Певні сюжети на її монетному карббі викликають особливий інтерес, зокрема зображення на реверсі постаті, яка отримує пальмову гілку від Тюхе з вказівкою у легенді що Артабан «ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ». Загалом монети можна датувати травнем/червнем 23 р. н.е. На думку Ф. Ассара, питання полягає в тому, чи ця постать зображає васального правителя, або ж переможеним повстанцем⁶⁷⁷. Він не може бути простим громадянином, оскільки він пропонує царю свою власну діядему. Ключ до ідентифікації цієї людини як повсталого єврейського лідера знаходиться в розповіді Йосифа (Joseph., A.J., 18.305-379).

⁶⁷⁵ Assar G. R. F. Parthian Calendars at Babylon and Seleucia on the Tigris. Iran 41. P. 171-191.

⁶⁷⁶ Bivar A. D. H. The Political History of Iran under the Arsacids. The Cambridge History of Iran. Vol. 3(1):The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Cambridge, 1983. P. 21-99.

⁶⁷⁷ Assar G. R. F. An Audience with King Artabanus IV of Parthia: The Numismatic Legacy of the AD 22 Jewish Revolt. P. 5.

Характеризуючи смерть Калігули, він говорить про єврейське повстання в Вавилонії близько двадцяти років тому, яке на думку того з Ф. Ассара можна пов'язати з братами згаданими Йосифом, а постать на тетрадрахмі з монетного двору Селевкії ідентифікується ним як фігура одного з братів⁶⁷⁸. Загалом неможливість придушити повстання і наступний компроміс з повстанцями на думку дослідника був спричинений відсутністю Артабана у Вавилонії у літній період. Падіння ж їхньої гегемонії у регіоні пов'язане з внутрішньополітичною боротьбою в царстві Аршакідів, коли Артабан був фактично усунутий від престолу і брати відмовились підкоритись Тіридату II⁶⁷⁹. У цьому ж ключі можна інтерпретувати і повстання, яке розпочалось у Селевкії на Тигрі, яка підтримала Тіридата побачивши можливість звільнитись від не надто зручної для себе адміністрації.

Йосиф Флавій (Joseph., A.J., 18.101-104) далі розповідає про те, звістка про перемогу Артабана змусила Тіберія укласти договір з Артабаном, умови якого фактично залишаються нам невідомими, але який ймовірно врегулював питання Вірменії. Артабан і Вітелій зустрілись на мості посеред Євфрату і обговорили його умови, після чого відбувся бенкет в єврейського тетрарха Ірода Антіпи, після якого Дарій передав римлянам свого сина Дарія. Подібну характеристику цих подій залишив і Діон Кассій (Dio Cass. 59.27.3). Показовими моментами у їхніх повідомленнях є інформація про те що Вітеллій змусив Артабана віддати шану образам Августа і Гая (Калігули). Ці свідчення означають, що хоча Тіберій ініціював мирні переговори між Римом та Парфією незадовго до своєї смерті, проте сам договір було укладено під час правління Калігули, навесні 37 року н.е.

Ізат II Адіабенський, який зайняв престол частину своїх братів відправив заручниками Клавдію, а частину Артабану і за повідомленнями Йосифа, під час чергової династичної кризи (Joseph., A.J., 20.65-68), Артабан знайшов прихисток

⁶⁷⁸ Ibidem.

⁶⁷⁹ Dąbrowa E. Les aspects politiques et militaires de la conquete parthe de la Mésopotamie. *Electrum*. 10, 2005. P. 73–88.

при дворі у Ізата, в Адіабені⁶⁸⁰. Йосиф (Joseph., A.J., 20.69-74) закінчує свою главу про Артабана інформацією про смерть Артабана і перехід влади до Вардана, який намагався залучитись підтримкою Ізата для війни з римлянами, від чого Ізат намагався дистанціюватись, що викликало погрози парфянського вторгнення в Адіабену. Прагнення почати війну з Римом, стало причиною вбивства Вардана і переходу влади до Готарза⁶⁸¹.

Ця єврейська підтримка не лише забезпечила п'ятнадцять років миру та стабільності в Месопотамії, але також дозволила Артабану ефективніше боротися з спробами повстання в інших місцях свого царства, оскільки з огляду на свій віддалений зв'язок з Аршакідами по лінії матері частина сатрапій не сприймала його владу як законну, і по-друге, сини Фраата, які перебували в Римі, у цьому клбчі могли розглядатись як більш зручні та легітимні претенденти на престол як римлянами так і частиною парфянської аристократії, зокрема провінційної. Ф. Ассаром євреї розглядаються як сила, яка підтримувала відновлення парфянської гегемонії над Селевкією, тому згадка у Йосифа про різанину євреїв, на його думку, є відображенням реакції місцевого грецького населення⁶⁸².

Серед іншої цінної інформації, яку ми бачимо у Йосифа (18.238) особливу увагу займають сюжети, які стосуються візиту Ірода Антіпи до Риму, та листа Ірода Агріппи до Калігули, у якому він звинувачував свого супротивника у контактах з Артабаном. Важливими є повідомлення Йосифа стосовно історії Адіабени (20.17-37). Зокрема, він вказує що дружина Монобаза I Єлена, яка власне дозволила Ізату II зайняти трон свого батька⁶⁸³. Він вирішує не знищувати своїх братів, і відправляє деяких своїх родичів з їхніми дітьми Клавдію як заручників, а іншу частину – Артабану. Брат Ізата – Монобаз, а також окремі родичі теж вирішують перейти у юдаїзм, що викликало спротив частини

⁶⁸⁰ Neusner J. The Conversion of Adiabene to Judaism: A New Perspective. *Journal of Biblical Literature*, Vol. 83, No. 1 (Mar., 1964). P. 60-66.

⁶⁸¹ Assar G.R.F. Parthian Calendars at Babylon and Seleucia on the Tigris. P. 175-178.

⁶⁸² Assar G. R. F. An Audience with King Artabanus IV of Parthia: The Numismatic Legacy of the AD 22 Jewish Revolt. P. 16.

⁶⁸³ Frenschkowski M. Iranische Königslegende in der Adiabene Zur Vorgeschichte von Josephus: *Antiquitäten XX*, 17-33. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Vol. 140, No. 2 (1990). S. 213-233.

адіабенської знаті, для боротьби з яким вони вирішують залучити одного з арабських вождів, а після його невдачі – Вологеца I, який, втім, також, як повідомляє нам Йосиф, не зміг повноцінно втрутитись в боротьбу за Адіабену через вторгнення в східні сатрапії дахів та саків⁶⁸⁴.

Такий порятунок Ізата характеризується як Боже провидіння для правителя, що сповідує юдаїзм. Підсумовуючи кар'єру єврейського прозеліта, Йосиф був під впливом єврейської традиції, тому зафіксовані ним хронологічні спостереження та характеристики вимагають особливої уваги.

У епоху ранньої імперії єврейські повстання проти Риму були досить частими і попри тези радянської історіографії про їх класовий і соціально-економічний характер, вони здебільшого носили стійкий месіанський відтінок. У контексті римо-парфянських стосунків особливе місце тут займає повстання 115-117 рр. н.е. Під час парфянської кампанії Траяна у Месопотамії спалахує цілий ряд повстань, інтерпретація яких і досі викликає в історіографії певні труднощі, зумовлені здебільшого об'єктивним станом збереження джерельної бази. Хронологічно співпадаючи з єврейськими повстаннями у Кіренаїці, Єгипті та на Кіпрі, повстання у Месопотамії все ж є особливим випадком.

М.-Л. Шамон припускала, що повстання євреїв і місцевого населення розпочались синхронно⁶⁸⁵, Р. Лонгден пропонував датувати повстання євреїв хронологічно пізніше ніж повстання місцевого населення⁶⁸⁶, Е. Чіжек ж вважав, що повстання євреїв було більш раннім ніж повстання іншого єврейського населення⁶⁸⁷. Г. Алон відкидає концепцію двох повстань і говорить про єдине повстання місцевого населення, у якому євреї взяли активну участь від самого початку⁶⁸⁸. Фрагментарність доступного джерельного матеріалу робить усі ці теорії гіпотетичними.

⁶⁸⁴ Bivar A.D.H. *The Political History of Iran under the Arsacids*. P. 43.

⁶⁸⁵ Chaumont M.-L. *L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien*. P. 73.

⁶⁸⁶ Longden R. P. *Notes on the Parthian Campaigns of Trajan*. P. 15-21.

⁶⁸⁷ Cizek E. *À propos de la guerre parthique de Trajan*. *Latomus*. 1994. T. 53. Fasc. 2. P. 376-385.

⁶⁸⁸ Alon G. *The Jews in their Land in the Talmudic Age (70-640 CE)*. Jerusalem: The Magnes Press, 1984. P. 341.

Загалом характеризуючи історіографічні тенденції, слід відзначити що до 1930-х років участь євреїв у повстаннях на території Месопотамії не висвітлювалась, а більшість дослідників інтерпретували повстання спричинені Парфянською кампанією Траяна та повстання у Єгипті, Кіренаїці та на Кіпрі як два незалежні епізоди. Тенденція розглядати ці події як пов'язані найвиразніше проявилась у дослідженнях М. Пуччі Бен Зеєв⁶⁸⁹. Загалом визнаючи умовний характер своєї інтерпретації, вона наголошує на тому що між цими подіями повинен був існувати зв'язок.

Відомості про Парфянську кампанію Траяна ми можемо почерпнути з повідомлень наративної традиції, які залишили ціла низка давніх авторів. Насамперед, слід згадати Діона Кассія Коккеяна і його «Римську історію». На жаль, ті частини його твору де описується кампанія Траяна дійшли до нашого часу лише у фрагментарному вигляді, у епітомах, які залишив візантійський автор Йоанн Ксифілін. Це значно утруднює як аналіз залишених ним повідомлень, так і реконструкцію подій на їх основі. Іншим автором, праця якого скоріш за все і слугувала джерелом для Діона Кассія був Арріан з Нікомедії. Окремі фрагментарні відомості нам залишили Фронтон та ціла низка інших античних авторів. Серед джерел візантійського часу виділяється Євсевій з Кесарії, і залишені ним «Хроніка» та «Церковна історія»⁶⁹⁰. У грекомовній традиції певні відомості також залишив візантійський автор Никифор Калліст. VIII століттям датується Хроніка Зукніна, яка була написана класичною сирійською мовою.

Єдиним античним автором, який вказує на повстання єврейського населення Месопотамії під час Парфянської кампанії Траяна є Євсевій Кесарійський. Втім, ні його «Хроніка» ні «Церковна історія» не подають нам детальних відомостей про характер повстання. Натомість Євсевій наголошує на репресивних заходах, які Лузій Квієт вимушений був застосувати для придушення цього повстання. У Траяна було побоювання, що євреї можуть повстати, тому він вирішив організувати превентивний удар, внаслідок якого чимало євреїв загинуло (Euseb.,

⁶⁸⁹ Pucci Ben Zeev M. Diaspora Judaism in Turmoil, 116/117 CE: Ancient Sources and Modern Insights. P. 197-217.

⁶⁹⁰ Wallace-Hadrill D. Eusebius of Caesarea. London: A. R. Mowbray, 1960. P. 10-13.

ЕН, IV, 2, 5). Останню інтерпретацію ми зустрічаємо також у Хроніці Зукніна, яка датується VIII століттям нової ери. Відсутні згадки про повстання, проте є інформація про вбивства євреїв у пізніших джерелах, зокрема у творі Никифора Калліста. Без прив'язки до території Месопотамії ми бачимо згадки про репресії Лузія Квіета проти євреїв у Діона Кассія (Dio Cass., 68, 32, 3).

Діон Кассій представляє повстання у Месопотамії як епізод Парфянської кампанії Траяна. У той час коли Траян вирушив на південь до Перської затоки, території які були захоплені до цього охопило повстання. Першими постраждали римські гарнізони, які залишили у північній Месопотамії. Наступне спостереження Діона Кассія викликає деякі труднощі в інтерпретації і використовується частиною дослідників які наполягають на єврейському характері повстання, яке вибухнуло. Він відзначає, що Траян побоювався що парфяни також можуть підняти повстання і вирішив дати їм царя, наслідком чого стала коронація Партамаспата (Dio Cass., 68, 28, 4-30,3). Ксифілін вочевидь не зафіксував значну кількість деталей, які повідомлялись в оригіналі Діоном Кассієм⁶⁹¹. Очевидно з огляду на розмір територій захоплених римлянами і відомостей про міста, які пізніше повстали, можна зробити висновок про те, що повстання очевидно носили поліетнічний характер.

Безсумнівно у ньому брало учать грецьке населення постелліністичних полісів на території Парфії, на це недвозначно вказує епіграфічний матеріал з Дура-Европос, де місцеве грекомовне населення вітало парфян після того як римляни покинули місто⁶⁹². Участь арабів також очевидно знаходить підтвердження у прикладах Едесси та Хатри. Арамейськомовне населення Месопотамії не було налаштоване позитивно до римлян. Руйнування завдані римською армією Селевкії на Тигрі та Дура-Европос, які фіксуються як епіграфічними так і археологічними джерелами можна інтерпретувати як сліди придушення згаданих у наративних джерелах повстань⁶⁹³. Такі міста як Селевкія на Тигрі та Ктезіфон ймовірно оборонялись не парфянською армією, а самим

⁶⁹¹ Pucci Ben Zeev M. Diaspora Judaism in Turmoil, 116/117 CE... P. 194.

⁶⁹² Ibidem. P. 207-209; Sommer M. Roms orientalische Steppengrenze. S. 172.

⁶⁹³ Topography and architecture of Seleucia on the Tigris. P. 81-90.

населенням цих міст. Діон Кассій згадує про придушення Лузієм Квіетом єврейського повстання (Dio Cass., 68, 32, 3), проте як ми уже зазначали, це повідомлення можливо слід відносити до діяльності Квіета у Палестині.

Не менш проблемним є хронологічний аспект. Діон Кассій записав що повстання на новоприєднаних територіях почалося після захоплення римлянами Ктезіфона, у той час як Траян плыв до Перської затоки. Після захоплення Ктезіфону, Траяну сенатом було надано титул Парфянського (Parthicus). *Fasti Ostienses* датують цю подію лютим 116 року. Втім, надання цього титулу може стосуватись і згадки Діона Кассія про надання цього титулу після захоплення Північної Месопотамії. Все це значною мірою унеможлиблює точне датування заповнення Ктезіфона римськими військами. Відсутній і консенсус у датуванні подорожі принцепса до Перської затоки, втім, більшість погоджується що це був період кінця весни-літа 116 р. н.е.⁶⁹⁴

Коли точно розпочались повстання встановити важко, використовуючи Хроніку Зукніна можна припустити, що Едесса була захоплена між червнем 116 року і липнем 117. Правитель Осроени - Абгар загинув, можливо під час каральної кампанії Квіета. Нізібіс захопили в грудні 116 року, а Селевкію на Тигрі – на початку 117 року, найвірогідніше у січні або лютому⁶⁹⁵. Дура-Европос повернулася під контроль парфян між жовтнем 116 і жовтнем 117 року⁶⁹⁶. Після захоплення Нізібіса, Лузієм Квіет розпочав утихомирнення Осроени. Бої тривали також у Вірменії між Вологезом і намісником провінції Луцієм Катілієм Севером. Весною 117 року н.е. традиційно датуються коронація Траяном Партамаспата як царя Парфії, що з деякими заувагами можна прийняти як дату під час якої повстання у новостворених провінціях мали б бути придушені.

Описуючи становище Вірменії та сусідніх царств, і міст, слід відзначити що трансформація форм і засобів римської політики відносно дрібних царств привела до того, що імператори то відмовлялись, то повертались до принципів закладених ще Гнеєм Помпеєм, який створив на Сході систему, своєрідних буферних зон.

⁶⁹⁴ Wolski J. Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen...S. 195-214.

⁶⁹⁵ McDowell R. Coins from Seleucia on the Tigris... P. 117.

⁶⁹⁶ Lepper F. Trajan's Parthian War... P. 130.

Римська політика щодо Вірменії і прагнення контролювати правителів цих територій у цьому клічі нами розглядається не як прояв римської експансії викликаної економічними чи іншими причинами, а як прояв специфічного римського уявлення про сферу римського впливу, відповідно до якого володіти Вірменією мав прихильний до Риму кандидат. Спроби Траяна перетворити Вірменію на провінцію ймовірно були викликані його розумінням стратегічного значення цього державного утворення у ситуації на Сході, втім, його наступники відмовились від такої тактики. Міста Близького Сходу опинившись під владою парфян, стикаючись з поступовими обмеженнями своєї автономії, поволі ставали осередками опозиції і зрештою окрім підтримки римських ставлеників на престол під час внутрішньополітичних криз, і навіть йшли на відкриту конфронтацією користуючись боротьбою за престол, як ми бачимо зробили мешканці Селевкії на Тигрі піднявши повстання проти парфян, яке тривало сім років. Тим не менш, аналіз становища Пальміри, Дура-Европос та Хатри вказує на те, що як римляни так і парфяни по-суті зберігали інституції елліністичної доби, які власне і здійснювали управління у містах. Певний перелом у цьому питанні фіксується після кампанії Луція Вера проти Парфії, коли римська присутність на Євфраті починає набувати нових форм.

На основі аналізу повідомлень Йосифа Флавія нами було охарактеризовано специфіку становища єврейських утворень у царстві Аршакідів у 20-ті роки н.е., та охарактеризовано сюжети з історії Адіабени, правителі якої прийняли юдаїзм. Існуюча джерельна база на нашу думку, не дозволяє говорити про специфічно єврейське повстання у Месопотамії, яке було б пов'язане з єврейськими повстаннями, які у цей час спалахнули у східних провінціях Римської імперії.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз образу Парфії у римській літературній та етногеографічній традиції є принциповим для розуміння формування зовнішньополітичного курсу ранньої Римської імперії на Сході. Створені римською греко- та латиномовною літературою образи відображали існуючі політичні реалії і часто виступали джерелом стереотипів, уявлень та образів «іншого», які і впливали на зовнішню політику імперії. Наративна традиція доби ранньої імперії розглядала Парфію крізь призму цілої низки усталених топосів, екстраполюючи їх на свої уявлення про минуле і сучасність царства Аршакідів.

2. Римська політична пропаганда активно використовувала зовнішньополітичні сюжети для формування образу успішної діяльності імператора та його оточення. У епоху Августа ключове місце у пропаганді займає сюжет повернення до Риму орлів легіонів Красса та Антонія, що знайшло свої прояви, як у літературній традиції та монетному карбі, так і у використанні культу Марса Месника, який стає центральним в контексті політичної пропаганди Августа пов'язаною з Парфією.

3. Місії Марка Віпсанія Агріппи, Гая Цезаря Віпсаніана і Германіка Цезаря являли собою особливі політичні практики раннього принципату і були пов'язаними з новим характером формування зовнішньої політики Риму на Сході. Характеризуючи місію Германіка Цезаря 18-19 рр. н.е., на основі аналізу повідомлень Таціта та офіційних актів сенату (*S. C. de Cn. Pisone patre, Tabula Siarensis*), встановлено, що конфлікт Германіка і Гнея Кальпурнія Пізона слід трактувати у контексті діяльності римської провінційної адміністрації доби принципату, яка в епоху ранньої імперії все ще частково зберігала політичні практики характерні для республіканської доби.

4. З перших десятиліть I ст. н.е. провінційна адміністрація займала ключове місце у реалізації римської політики у прикордонних територіях на Сході. В епоху Антонінів, під час повномасштабних військових дій на Сході, основна роль належала саме принцепсу і його оточенню. Приклади діяльності римської

провінційної адміністрації у цей період засвідчують ускладнення структури римського контролю над провінціями з метою більш вдалої військової структурної організації римського прикордоння на Сході.

5. Фрагментарні свідчення джерел, на думку автора, не підтверджують існування активного зовнішньополітичного курсу Парфії у її взаєминах з Римською імперією і політика Аршакідів від кінця I ст. до н.е. може бути охарактеризована як ситуативна. Тіберій у контексті внутрішньополітичних конфліктів у Парфії йде на посилення позиції провінційної адміністрації і ця політика виявилась ефективно, що продемонструвала діяльність Луція Вітеллія у 30-х рр. н.е. під час спроби Тірідата захопити трон у Парфії. Калігула чи Клавдій не особливо змінювали тенденцію закладену своїми попередниками.

Парфянські царі Фраат IV та Артабан III, незважаючи на численні внутрішні конфлікти та втручання римлян, все ж є прикладом того, що перебування на троні впродовж тривалого часу все ж було можливим. Всупереч поширеній у історіографії думці, зовнішня політика ранніх Юліїв–Клавдіїв на сході аж ніяк не була пасивною. Відсутність військових заходів не означала, що римляни відмовились від активних заходів проти Парфії. Сама ситуація у Парфії спонукала їх втручатись і активно здійснювати спроби змінити ситуацію на своєму східному прикордонні.

6. Починаючи від часів Августа майже постійні внутрішньополітичні конфлікти у Парфії ставали причиною не лише певної пасивності політики парфян, але й зумовлювали перебування нащадків царського роду Аршакідів у Римі. Впродовж першої половини I ст. н.е. вони повномасштабно використовувались римлянами для реалізації своїх політичних завдань, що вплинуло на відображення римо-парфянських взаємин у збереженій римській історичній латиномовній традиції кінця I – початку II ст. н.е.

7. Сприйняття Євфрату як природного і водночас політичного рубежу та кордону між двома державами, яке зафіксоване в латиномовній наративній традиції впливало на військову організацію римлян у регіоні і до кінця III ст. н.е. основною формою римської військової активності на Євфраті стає розміщення

військових гарнізонів у пограничних провінціях, що у роботі прослідковано та обґрунтовано опираючись на доступний археологічний та епіграфічний матеріал, який слугує основою для ідентифікації та картографування римської присутності у верхній та середній течії Євфрату.

8. Наявність римських військових з'єднань в регіоні та аналіз концепції щодо ймовірних спроб їх адміністративної організації шляхом впровадження інституту «*dux ripae*» з центром у Дура-Европос у контексті джерел та висновків дослідників дозволяють заперечити існування цього інституту, який здебільшого інтерпретують екстраполюючи на нього практики, які з'явилися наприкінці III ст. н.е., після впровадження ідентичної посади у добу Діоклетіана. На нашу думку, гіпотетично появу цього інституту можна припустити і для доби парфянських кампаній Северів, проте важко говорити про існування цієї посади наприкінці II – на початку III ст. н.е. для організації римської військової присутності у регіоні.

9. Військові кампанії Северів проти Парфії носили характер повномасштабних військових експедицій з бойовими діями на території Месопотамії. У цьому ключі такі міста як Дура-Европос були важливими пунктами як для розміщення римських військових з'єднань, так і для контролю за територіями які знаходились безпосередньо у прикордонній зоні. Аналіз джерельного матеріалу дозволяє зробити висновки, що у міста перебували підрозділи які були безпосередньо залучені до військових дій проти Парфії, що проявлялось зокрема у тому що у складі гарнізону міста зафіксовані вояки легіонів місцем дислокації яких не була Сирія. Водночас, як нам видається, сам характер розташування римських військ у регіоні, їхня кількість та віддаленість від основних центрів провінції робили Дура-Европос та довколишній район течії середнього Євфрату вкрай вразливим, що в умовах кампаній проти Парфії можливо не було вкрай очевидним, проте з виникненням загрози з боку молодшої династії Сасанідів, потреба у наявності на місці командного складу який зміг би приймати виважені і серйозні рішення стає очевидною.

10. Римська політика Августа та Тіберія щодо Вірменії полягала у прагненні забезпечити перебування на троні лояльного до Риму правителя, що зумовлювало

втручання у політичне життя царства. Разом з тим, Август у своїй політичній активності щодо Вірменії намагався використати її для формування політичного авторитету своїх родичів, зокрема Гая Цезаря Віпсаніана. Загибель останнього у 2 р. н.е. привела до певної пасивності Риму і втрати його впливу у Вірменії, що змушений був виправляти Тіберій. Прагнення Аршакідів утвердитись у Вірменії привело до військового зіткнення вдобу Нерона і укладання Рандейського угоди, яка фактично засвідчила втрату Вірменії Римом.

11. Міста Близького Сходу опинившись під владою парфян, стикаючись з поступовими обмеженнями своєї автономії, стають осередками опозиції і зрештою, окрім підтримки римських ставлеників на престол під час внутрішньополітичних криз, вони навіть йшли на відкриту конфронтацією користуючись боротьбою за престол. У Дура-Европос, Селевкії на Тигрі та Сузах, як римляни так і парфяни зберігали інституції елліністичної доби, які власне і здійснювали управління у містах.

12. Збережена джерельна база не дозволяє говорити про специфічно єврейське повстання у Месопотамії під час парфянської кампанії Траяна 114-117 рр. н.е., яке було б пов'язане з єврейськими повстаннями, які у цей час спалахнули у східних провінціях Римської імперії (Єгипет, Кіренаїка, тощо). Існуючі джерела вказують на різний характер повстань у Месопотамії і у Середземномор'ї. Загальний контекст діяльності римлян на окупованих територіях та повідомлення більшості авторів і свідчення нумізматичних та епіграфічних джерел на сьогодні вказують на поліетнічний характер месопотамських повстань, які були спричинені політикою Риму на новоприєднаних територіях.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Аполлодор Дамасский. Полиоркетика. *ВДИ*. 1940. №3-4. С. 394 – 413.
2. Арриан. Тактическое искусство / Пер., комм., вступ. ст. А. К. Нефёдкина. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. 286 с.
3. Письма Плиния Младшего: Книги I—X = Plini Secvndi Epistvlarvm: Libri I—X / М. Е. Сергеенко, А. И. Доватур; Отв. ред. А. И. Доватур. М.: Наука, 1982. 408с.
4. Страбон. География / пер. Г. А. Стратановского. М.: Наука, 1964. 943 с.
5. Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов./ Перевалов С. М.. М.: Памятники исторической мысли, 2010. 390 с.
6. Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt. Berolini, apud Weidmannos, 1910-1915. Vol. I-II.
7. Arriani Nicomediensis Scripta minora. Lipsiae, Sumptibus et typis B.G. Teubneri, 1854. 188 p.
8. Arrianus Nicomedensis. Fragmenta / Ed. C. Muller. *FHG*. Vol. III. P., 1860. P. 586-601.
9. C. Cornelii Taciti Annales / T. Kiesslingius. 1829. 465 p.
10. Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt / Edidit Vrsvlvvs Philippvs Boissevain. Berolini apud Weidmannos, 1895–1931. Fünf Bände.
11. Coins from Seleucia on the Tigris/ Ed. by R.H. McDowell. 1935. 248p.
12. Cornelii Taciti libri qui supersunt. Tom. I Pars Prima: Ab Excessu Divi Augusti Libri I-VI. /Ed. Stephanus Borzsák. Stuttgart und Leipzig, 1992. 171 p.
13. Cornelii Taciti libri qui supersunt. Tom. I, Pars Secunda: Ab Excessu Divi Augusti libri XI-XVI./ Ed. Kenneth Wellesley. Leipzig, 1986. 224 p.
14. Corpus Inscriptionum Latinarum. Berolini. – 1869 – ...
15. Das senatus consultum de Cn. Pisone patre./Ed.W. Eck, A. Caballos, and F. Fernández. Vestigia 48. Munich: Beck, 1996. 329 p.

16. Dio's Roman history / Translation by E. Cary. Loeb classical Library. London: W. Heinemann., 1925. Vol. VIII. 502 p.
17. Dio's Roman history / Translation by E. Cary. Loeb classical Library. London: W. Heinemann., 1927. Vol. IX. 596 p.
18. Epigraphik-Datenbank Clauss / [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://db.edcs.eu/epigr/epi_en.php
19. Eusebii Pamphili Chronicon Bipartum Graeco-Armeno-Latinum. Venetiis, 1818.
20. Eusebii Pamphili Historiae ecclesiasticae libri X/ adiecit F.A.Heinichen. Lipsiae: Kayser, 1827-1828.
21. Eutropi Breviarium ab urbe condita/ ed. C. Wagener. Lipsiae, 1884. 90 p.
22. Fl. Josephi Opera omnia / Ed. K. E. Richter. Lipsiae, 1826. 867 p.
23. Flavii Arriani quae extant omnia / Edidit A. G. Roos. 2002.Vol. II.: Scripta minora et fragmenta. 324 p.
24. Galeni Opera omnia. Lipsiae, 1821—1833.
25. Geographi Graeci Minores. Volumen Primum / Ed. K. Muller. Paris, 1855. 734 p.
26. Herodianus: Ab excessu divi Marci libri octo / I. Bekker. Lipsiae, sumptibus et typis B.G. Teubneri, 1855. 245 p.
27. Horace. Odes and Epodes./ Ed. by N. Rudd. (Loeb Classical Library). Harvard University Press, 2004. 464 p.
28. Inscriptiones Latinae Selectae / [Ed. H. Dessau].– Berolini, 1892 – 1916. – Vol. I - III.
29. Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie. Paris 1929 –...
30. Ioannis Malalae Chronographia / [L. Dindorfii]. Bonnae, 1831. 886 p.
31. Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XIII–XVIII. Bonnae, 1897.
32. Jordanis Romana Et Gethica / T.Mommsen. 1882. 288 p.
33. L'Année épigraphique. Paris, 1888 – ...
34. Luciani Samosatensis Opera / Karl Jacobitz. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig, 1913. Vol. IX. 421 p.
35. Macrobbii Ambrosii Theodosii Opera Quae Supersunt / L. von Jan. 1852.Vol. II.

36. Marcus Junianus Justinus. Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus. Translated, with notes, by the Rev. John Selby Watson. London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden, 1853.
37. Meyer J. C. Preliminary Report: Surface survey north of Palmyra, April and May 2011 / [Электронный ресурс]. Режим доступа:
<http://www.org.uib.no/palmyrena/documents/preliminary%20report%202011.pdf>).
38. Nicephori Callisti Xanthopuli Ecclesiasticæ historiæ libri XVIII. Apud J.-P. Migne et Garnier Fratres, 1865. 1357 p.
39. Online Coins of the Roman Empire / [Электронный ресурс]. Режим доступа:
<http://numismatics.org/ocre/>
40. Palmyrene Aramaic Texts (Publications of The Comprehensive Aramaic Lexicon Project). / Ed. by D. R. Hillers, E. Cussini. The Johns Hopkins University Press, 1995. 480 p.
41. Palmyrena: City, Hinterland and Caravan Trade between Orient and Occident. Field-reports / [Электронный ресурс]. Режим доступа:
http://www.org.uib.no/palmyrena/content/02_Publications.htm
42. Parthian pottery from Seleucia on the Tigris. / N. Debevoise. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1934. 196 p.
43. Parthian Stations by Isidore of Charax: An account of the overland trade route between the Levant and India in the first century B.C. The Greek text, with a translation and commentary. Reprint by Ares Publishers Chicago./ Ed. Schoff W. H. – Chicago, 1989 (Transcribed from the Original London Edition, 1914).
44. Paulus Orosius: Historiarum Adversum Paganos Libri VII. Thorunii, 1857. 346 p.
45. Photii Bibliotheca / ed. I. Bekker. Berolini, 1824. 607 p.
46. Plinius Maior: Naturalis Historia. Lipsiae: Teubner, 1906. 727 p.
47. Pliny. Letters and Panegyricus I, Books 1-7. Loeb Classical Library. Volume I. 1969.
48. Pliny. Letters, Books 7-10. Loeb Classical Library. Volume II. 1969.
49. Polyæni Strategematon libri octo / E. Woelfflin. Lipsiae, 1887. 638 p.
50. Procopii Caesariensis Opera omnia. Teubner, Leipzig, 1905–1913.

51. Procopius. History of the wars. London, 1914. Vol. 1-2.
52. Propertius. Elegies. Harvard University Press, 1990. (Loeb Classical Library). 513 p.
53. Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre: Chronicle, Part III. Tr. by Andrew Palmer. Liverpool, 1997.
54. Scriptores Historiae Augustae ab Hadriano ad Numerianum / H. Jordan et F. Eyssenhardt. Berolini, 1864. 603 p.
55. Searchable Greek Inscriptions. A Scholarly Tool in Progress. The Packard Humanities Institute / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>).
56. Sexti Aurelii Victoris quae vulgo habentur scripta historica. / Friedrich Schroeter (ed.). 2 voll. Lipsiae, sumptibus Augusti Lehnholdi, 1829-1831.
57. Stamped and inscribed objects from Seleucia on the Tigris / R. H. McDowell. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1935. 272 p.
58. Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt / Ex recensione A. Meinekii. Berolini, 1849. 817 s.
59. Strabo. Geographica / Ed. A. Meineke. Leipzig: Teubner, 1877.
60. Strabonis Geographica / A. Meineke. 1877. Vol. I – III.
61. Suetonius. Lives of the Caesars, Volume I / Ed. by J. C. Rolfe. Harvard University Press, 1914. 528 p.
62. Suidae Lexicon / ex recognitione I. Bekkeri. Berolini, 1854. 1158 p.
63. Tacitus. Vol. IV: The Annals. Books IV-VI, XI-XII./ Ed. by John Jackson. (Loeb Classical Library). Cambridge, Mass. und London, 1970. 432 p.
64. Tacitus. Vol. V: The Annals. Books XIII-XVI. /Ed. by John Jackson. (Loeb Classical Library) Cambridge, Mass. und London, 1969. 444 p.
65. The Chronicle of Arbela. / Translated by Peter KAWERAU. English translation by Timothy KROLL. Lovanii, 1985.
66. The correspondence of Marcus Cornelius Fronto / Edited and translated by C. R. Haines. London, 1919. Vol. I-II.

67. The Roman Army at Zeugma project. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.mavors.org/en/projects_2.htm
68. The Roman Imperial Coinage / Ed. C. H. V. Sutherland; H. Mattingly, E.A. Sydenham. London, 1923 - 1930. Vol. I-IV.
69. Themistii Orationes ex codice mediolanensi / D. Dindorf. 1832. 971 p.
70. Topography and architecture of Seleucia on the Tigris / C. Hopkins. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972. 173 p.
71. Velleius Paterculus. Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti./ F. W. Shipley. Harvard University Press, 1924.
72. Vergil. Eclogues. Georgics. Aeneid. The Minor Poems. Vol I-II./ Ed. by H. R. Fairclough. (The Loeb Classical Library). 1916 -1918.
73. Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC): Parthia. London, 1903. 413 p.
74. Zosimi comitis et exadvocati fisci historia nova / edidit L. Mendelssohn. Leipzig: Teubner, 1887. 396 s.

ЛІТЕРАТУРА:

75. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М., 1995. 748 с.
76. Абрамзон М. Г. Римское владычество на Востоке. Рим и Киликия. Москва, 2005. 256 с.
77. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992. 238 с.
78. Алиев К. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989. 160 с.
79. Арутюнян А. Ж. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном (II в. до н.э. – III в.): динамика межгосударственных границ и административно-территориального деления. Дисс.... д.и.н. Белгород, 2016. 447 с.
80. Багду А. История археологического изучения Северо-Восточной Сирии: автореф. дисс. ... к.и.н. Москва, 2009. 27 с.

81. Бандровський О. Формування зовнішньополітичного курсу Римської імперії в кінці I ст. до н. е. *Карпатика. Старожитності Карпатського ареалу*. 2010, Вип. 39., Ужгород, 2010. С. 98 – 115.
82. Бандровський О.Г. Римський менталітет та завдання зовнішньої політики Римської імперії в I-II ст. н.е. (дискурс греко- та латиномовних історичних традицій). *Карпатика*. 2008. Вип. 37. Ужгород. С. 73-93.
83. Бойцов М. Что такое потестарная имагология? *Власть и образ: Очерки потестарной имагологии*. СПб.: Алетейя, 2010. С. 5-37.
84. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. Часть 2. Система политического дуализма в Передней Азии. Москва, 1966. 300 с.
85. Бухарин М. Д. Аравия, Средиземноморье, Восточная Африка, Индия: межрегиональные торговые связи и формирование единого историко-культурного пространства: автореф. дисс. ...д.и.н. Москва, 2007. 47 с.
86. Вжосек В. Історія - Культура - Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. К.: Ніка-Центр, 2011. 296 с.
87. Гаибов В. А. Северный Иран в античное время (Мидия, Мидия Атропатена, Гиркания): автореф. дисс. ... к.и.н.. Москва, 1990. 24 с.
88. Головки И. Парфия и Рим во время принципата Августа. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 1962. Вып. 4.
89. Дибвойз Н. К. Политическая история Парфии / Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В. П. Никонорова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 816 с.
90. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика. Дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
91. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. *Археология СССР*. Т.8. Москва, 1985.
92. Дьяконов И.М., Лившиц В.А. Документы из Нисы I в. до н.э. Предварительные итоги работы. М.: Издательство восточной литературы. 1960.
93. Дьяконов М. М. Очерк истории древнего Ирана. Москва, 1961. 452 с.

94. Илюшечкина Е. В. География Дионисия Перизгета в контексте античной этноисторической традиции. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. М., 2005. 21 с.
95. Кнабе Г.С. Историческое пространство и историческое время в культуре древнего Рима. *Культура древнего Рима.* / отв. ред. Е. С. Голубцова М., 1985. Т. 2. С. 108-167.
96. Князев П. А. Tabula Siarensis и два акта сената памяти Германика Цезаря (историческое сопоставление и перевод). *Исседон - ΙΣΣΕΔΩΝ: Альманах по древней истории и культуре.* Екатеринбург, 2005. Т. 3. С. 139-171.
97. Князев П. А. Правосудие принцепса и Сената в уникальном документе 20 г. н. э.: Senatus consultum de Cn. Pisonepatre (характеристика постановления и его перевод). *Из истории Античного общества.* Нижний Новгород, 2003.
98. Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений. Пермь, 1999. 132 с.
99. Кошеленко Г. А. Внутриполитическая борьба в Парфии. *ВДИ.* 1963. № 3. С. 56 – 68.
100. Кошеленко Г. А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. Москва, 1979. 295 с.
101. Кошеленко Г. Городской строй полисов Западной Парфии. *ВДИ.* 1960. №4.С. 73-83.
102. Кудрявцев О.В. Восточная политика Римской империи при Нероне (история вопроса). *Вестник древней истории.* 1948. № 2. С. 83–95.
103. Кудрявцев О.В. Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона. *Вестник древней истории.* 1949. № 3. С. 46–69.
104. Кудрявцев О.В. Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона. *Вестник древней истории.* 1948. № 3. С. 55–66.
105. Ламзин В. И. Вопросы хронологии и топографии восточных походов Траяна (114—117 гг.). *Вестник МГУ. История.* 1977. № 1. С. 51 – 65.
106. Литовченко С. Д. Римсько-вірменські відносини в I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е.: автореф. дис. ... к.і.н. Харків, 2003. 20 с.

107. Маккавеев Н. А. Регион Персидского залива в селевкидо-парфянское время: автореф. дисс. ... к.и.н..М., 2011. 22 с.
108. Маркелов А. К вопросу о датировке посольства от парфянского царя Фраата IV к императору Августу. *Вестник Самарского государственного университета*. № 4 (126). С.160-165.
109. Махлаюк А. Армия Римской империи очерки традиций и ментальности. Москва, 2000. 236 с.
110. Махлаюк А. В. "Императорское безумие" в античной традиции и современных исследованиях. Текст лекции в лектории исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова 25.11.2013 г. – 20 с. (http://hist.unn.ru/files/files/prepod/istsred/Lectia_Imperatorskoe_besumie.pdf).
111. Махлаюк А. В. Некоторые ментальные аспекты корпоративности римской армии (I - III вв.н.э.): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 1994. 24 с.
112. Махлаюк А. В. Традиции, ментальность и идеология римской императорской армии: автореф. дисс. ... д.и.н.. Нижний Новгород, 2004. 47 с.
113. Махлаюк А.В. Ахеменидская Персия в римской литературе: образ «Иного» и специфика исторической памяти. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2012. № 3 (1). С. 199–208.
114. Махлаюк А.В. Идеи и подходы исторической антропологии в изучении римской армии. *Древнее Средиземноморье: религия, общество, культура* / [Под ред. О.П. Смирновой, А.Л. Смышляева. Пер. статей с франц. О.П. Смирновой]. Москва: ИВИ РАН, 2005. С. 83–113.
115. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Москва, 1949. 688 с.
116. Межеричкий Я. «Восстановленная республика» императора Августа. Москва, 2016. 992 с.
117. Надиров И.И. Хатра. Арабы между Парфией и Римом. СПб., 2009. 480с.

118. Негин А. Е. Вооружение римской императорской армии: экономические, технологические и организационные аспекты производства и снабжения: автореф. дисс. ... к.и.н. Нижний Новгород, 2011. 25 с.
119. Нефёдкин А.К. Рец. на Перевалов С.М. Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов. Текст, перевод, комментарий. – М., 2010. –390 с. *Вестник древней истории*. 2012. № 2. С. 183–186.
120. Никаноров В. П. «Катафракты» или «катафрактарии»? Еще раз по поводу двух обозначений античной панцирной конницы. *Вооружение и военное дело кочевников Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск, 2007. С. 66–72.
121. Никаноров В. П. Вооружение и военное дело в Парфии: Дисс. ... к.и.н. Ленинград, 1987. 274 с.
122. Никаноров В. П. К вопросу о парфянском наследии в сасанидском Иране: военное дело. *Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура: Мат-лы междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. Александра Марковича Беленицкого (Санкт-Петербург, 2–5 ноября 2004 года)*. СПб, 2005. С. 141–179.
123. Никаноров В. П. К вопросу о седлах парфянской кавалерии. *Военное дело номадов Северной и Центральной Азии*. Новосибирск, 2002. С. 21–27.
124. Никаноров В. П. Парфянские литавры. *ΣΥΣΣΙΤΙΑ: Памяти Юрия Викторовича Андреева*. СПб, 2000. С. 167–174.
125. Никишин В. О. Чужеземные народы в произведениях Цицерона, Цезаря и Саллюстия: к вопросу о сущности римского "шовинизма" в I в. до н.э.: автореф. дис. на соиск. уч. ст. к.и.н. Москва, 2000. 17 с.
126. Новиков С. В. Юго-Западный Иран в античное время. От Александра Македонского до Ардашира I. Москва, 1989. 184 с.
127. Нові підходи до історіописання / упор. Берк П. К.: Ніка-Центр, 2010. 638 с.
128. Новокшенов Д. К этимологии *margo* в латинском языке (Режим доступа: http://www.academia.edu/1635085/%D0%9A%D1%8D%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8_margo%D0%B2%D0

[%BB%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%B5\)](#)

129. Панов А. Р. Август и парфянские заложники в Риме. *Проблемы истории, филологии, культуры*. №4. 2016. С. 136-149.
130. Парфенов В. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. СПб., 2001. 278 с.
131. Перевалов С. Римская стратегия на Кавказе в каппадокийское легатство Флавия Арриана. *Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов. Текст, перевод, комментарий*. М.: Памятники исторической мысли, 2010. С. 299 - 339.
132. Петречко О. Зовнішня політика Римської імперії у I ст. н.е. Львів, 1998. 102 с.
133. Петречко О. Суспільно – політичний розвиток Римської імперії у I – на початку III ст. н.е.: від «відновленої республіки» до сенатської монархії. Львів: Видавничий Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
134. Пигулевская Н. В. Города Ирана в раннее средневековье. М.– Л., 1956. 366 с.
135. Пилипко В. Н. Становление и развитие парфянской культуры на территории Южного Туркменистана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва, 1989. 34 с.
136. Пількевич А. Л. Трансформація моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму (кінець II ст. до н. е. - 117 р. н. е.): автореф. дис. ... к.і.н.. Київ, 2010. 20 с.
137. Подосинов А. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. М.: Наука, 1985. 287 с.
138. Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. Москва, 1949. 264 с.
139. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
140. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время: В поисках утраченного. М.: Языки русской культуры, 1997. 800 с.

141. Савельева И. М., Полетаев А. В. Теория исторического знания (учебное пособие для вузов). СПб.: Алетейя; М.: ГУ-ВШЭ, 2008. 523 с.
142. Саїд Е. В. Орієнталізм. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
143. Смыков Е. Parthi, Medi, Persae: Некоторые наблюдения над употреблением этнонимов в поэзии Горация. *Иран и античный мир: политическое, культурное и экономическое взаимодействие двух цивилизаций: тезисы докладов международной научной конференции (Казань, 14–16 сентября 2011 г.)* / сост. и отв. ред. Э.В. Рунг, О.Л. Габелко. Казань: Казан. ун-т, 2011. С. 98-99.
144. Степанян А. Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме. *Историко - филологический журнал*. № 3 (173), (Ереван, 1976). С. 171–183.
145. Таривердиева С. Храм Марса на форуме Августа: BIS ULTOR. *В тени Мнемозины: коммеморативные практики в обществах прошлого*. Сборник научных трудов, ред. Артем Маслов, Александр Махлаюк, (Нижний Новгород: Издательство ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2015). С. 160–172.
146. Таривердиева С. Август и Агриппа: развитие системы соправления с 29 по 18 г. до н. э. *Исторический вестникъ. Рим: dominatio civilis*. Под общей редакцией А.Л. Смышляева. Москва, 2017. С. 126-169.
147. Токарев А. Н. Становление официальной идеологии принципата императора Августа. Харьков, 2011. 268 с.
148. Тревер К.В. Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э. — IV в. н. э.). М., Л., 1953. 293 с.
149. Хачикян А.Э. Восточная политика Рима в период становления принципата (Август - Клавдий) и Армения: автореф. дисс. ... к.и.н.. Ереван, 1988.
150. Хуршудян Е. Ш. Парфянские и сасанидские административные институты: автореф. дисс. ... к.и.н.. Ленинград, 1990. 22 с.
151. Церетелли Г. В. Греческая надпись эпохи Веспасиана из Мцхета. *ВДИ*. 1960. №2. С. 123–133
152. Шифман И. Nabatean Kingdom and its culture. Москва, 2007. 240 с.

153. Шифман И. Ш. Сирийское общество эпохи принципата (I-III вв. н.э.). М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1977. 310 с.
154. Шмалько А. В. Восточный поход Нерона. «*Античный мир и археология*». Вып. 8. Саратов, 1990. С. 84—92.
155. Яйленко В.П. Полемон, царь Армении. *Историко - Филологический Журнал*. №1. Ереван, 1981. С. 168 – 178.
156. A Companion to Roman Army / Ed. Erdkamp P. Blackwell, 2007. 600 p.
157. A Companion to Roman Imperialism / Ed. D. Hoyos. Brill, 2013. 393 p.
158. A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East. Vol I - II. / Ed. D. T. Potts. Blackwell, 2012. 1504 p.
159. A Journey to Palmyra: Collected Essays to Remember Delbert R. Hillers. / Ed. Eleonora Cussini. Brill, 2005. 258 p.
160. Ado C. Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire. 2000. 515 p.
161. Alon G. The Jews in their Land in the Talmudic Age (70-640 CE). Jerusalem: The Magnes Press, 1984.
162. Alram M. Nomina Propria Iranica in Nummis. *Materialgrundlagen zu den iranischen Personennamen auf antiken Münzen, in Iranisches Personennamenbuch*. Vol 4. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie, 1986.
163. Amici Populi Romani. Prosopographie der auswärtigen Freunde Roms / Ed. A. Coskun. Waterloo Institute for Hellenistic Studies, 2012. 362 p.
164. Amundsen D. W., Ferngren G. B. The Perception of Disease and Disease Causality in the New Testament. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. – Wissenschaften (Medizin und Biologie)* / [Hrsg v./Ed. by Wolfgang Haase]. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1993. Band II.37.1. S. 2934 – 2956.
165. Andrade N. J. "Imitation Greeks": Being Syrian in the Greco-Roman World (175 BCE - 275 CE). PhD dissertation. University of Michigan, 2009. 461 p.
166. Andrade N. J. Syrian Identity in the Greco-Roman World (Greek Culture in the Roman World). Cambridge University Press, 2013. 218 p.

167. Angeli Bertinelli M.G. I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. (le province di Assiria, di Meopotamia e di Osroene). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte.* / Hsg. Hildegard Temporini. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1976. Bd. II. 9.1. S. 3-45.
168. *Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives*/ Ed. S. Pollock, R. Bernbeck. Blackwell, 2005. 384 p.
169. *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia: proceedings of a colloquium held at University College, Swansea, in April 1981* / Ed. by S. Mitchell. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 5/ BAR International Series 156, 1983. 378 p.
170. *Arsacids, Romans and Local Elites: Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire.* / Jason Schlude (Editor); Benjamin Rubin (Editor). Oxbow Books, 2017. 184 p.
171. Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr: Ein Abriss der Armenischen Geschichte in dieser Periode. Venice, 1911. 196 s.
172. Assar G. An Audience with King Artabanus IV of Parthia: The Numismatic Legacy of the AD 22 Jewish Revolt. *Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album.* 2017. P. 2-3.
173. Assar G. R. F. Parthian Calendars at Babylon and Seleucia on the Tigris. *Iran 41.* P. 171-191.
174. Austin J. *Writers and writing in the Roman Army at Dura-Europos.* Ph.D. thesis, University of Birmingham, 2010. 336 p.
175. Baas P. Fasti Capitolini, Parther- und Actiumbogen. *BABESCH - Annual Papers on Mediterranean Archaeology.* 2015. Vol. 90. P. 109-124.
176. Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC. *Classica Cracoviensia.* XX (2017). S. 5-44.
177. Babnis T. Persowie, Medowie, Partowie w Pieśniach Horacego. *Nowy Filomata.* 20/2. 2016. S. 171–187.

178. Babnis T. Sive aliquid pharetris Augustus parceret Eois. Wschodnia polityka Rzymu w poezji Propercjusza. *Roczniki Humanistyczne*. 2018. Vol. LXVI. z. 3. S. 7-27.
179. Bagnall R. S. *Everyday Writing in the Graeco-Roman East*. University of California Press, 2011. 200 p.
180. Bagnall R. The effects of plague: model and evidence. *Journal of Roman Archaeology*. 2002. №15. P. 114-120.
181. Baird J. *Dura-Europos*. Bloomsbury Academic, 2018. 240 p.
182. Baird J. Scratching the walls of houses at Dura-Europos. *Proceedings of the XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*. 2014. P. 489-491.
183. Baird J.A. *The inner lives of ancient houses: an archaeology of Dura-Europos*. Oxford. Oxford University Press, 2014. xix+395 p.
184. Baird J. In small scratches forgotten: new perspectives on graffiti from ancient Dura-Europos. *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Volume 131. Number 1. March 2018. P. 17-33.
185. Balbuza K. Aeternitas – an Element of Emperor Trajan’s Self-Representation (an Outline of the Problem). *Res Historica. Terra, Mare et Homines II. Studies in Memory of Professor Tadeusz Łoposzko*. ed. H. Kowalski, P. Madejski. Lublin 2010. P. 27–32.
186. Ball R. J. *Tibullus the Elegist: A Critical Survey*. 1983.
187. Ball W. *Rome in the East*. Routledge, 2000. 523 p.
188. Baltrusch E. *Die Juden und das Romische Reich. Geschichte einer konfliktreichen Beziehung*. Darmstadt, 2002. 223 s.
189. Barrett A. A. Annals 14.26 and the Armenian Settlement of A. D. 60. *The Classical Quarterly*. 1979. Vol. 29. No. 2. P. 465-469.
190. Bendix J. Review on C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*. *Bryn Mawr Classical Review* 94.09.01. / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bmcr.brynmawr.edu/1994/94.09.01.html>
191. Bert Lott J. *Death and Dynasty in Early Imperial Rome. Key sources with text, translation and commentary*. Cambridge University Press, 2012. 380 p.

192. *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate.* / Ed. Kurt A. Raaflaub, Mark Toher. University of California Press, 1993. 495 p.
193. *Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome.* / Ed. Susan E. Alcock, Mariana Egri, James F. D. Frakes. Getty Publications, 2016. 408 p.
194. Bigwood J. Queen Mousa, Mother and Wife (?) of King Phraatakes of Parthia. A Re-evaluation of the Evidence. *Mouseion*. 4 (2004). P. 35-70.
195. Birley A. *Marcus Aurelius: A Biography.* 1993. 320 p.
196. Birley A. R. Senators as Generals. *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley/* Hsg. Géza Alföldy, Brian Dobson, Werner Eck. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000. S. 97 – 121.
197. Birley A.R. The Life and Death of Cornelius Tacitus. *Historia*. 49, 2000. P. 230–247.
198. Bivar A. D. H. Hāritī and the Chronology of the Kuṣāṇas. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. University of London, 1970. Vol. 33, No. 1. P. 10 –21.
199. Bivar A. D. H. The Political History of Iran under the Arsacids. *The Cambridge History of Iran. Vol. 3(1): The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods.* Cambridge, 1983. P. 21-99.
200. Braund D. *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC–AD 562.* Oxford, 1992. 384 p.
201. Braund D. *Rome and the Friendly king.* Taylor & Francis, 1984. 226 p.
202. Breeze D. *The Frontiers of Imperial Rome.* Pen & Sword Military, 2011. 242 p.
203. Breeze, D. The Value of Studying Roman Frontiers. *Theoretical Roman Archaeology Journal*. 2018. 1(1). DOI: <http://doi.org/10.16995/traj.212>
204. Brodersen K. *Polyaenus.* Verlag Antike, 2010. 176 s.
205. Bruun C. The Antonine Plague and the Third-century Crisis'. *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire.* Brill, 2007. P. 201 – 218.
206. Burns M. A. T. Pliny's Ideal Roman. *The Classical Journal*, Vol. 59, No. 6 (Mar., 1964). P. 253-258.

207. Busine A. *The Discovery of Inscriptions and the Legitimation of New Cults. Historical and Religious Memory in the Ancient World.* Oxford University Press, 2012.
208. Butcher K. *Roman Syria and the Near East.* Getty Publications, 2003. 472 p.
209. Butcher K. *The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma. Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlanand in honour of Nezahat Baydur/* [Ed. by Oğuz Tekin]. Istanbul, 2009. P. 81 - 83.
210. Cairns F. *Tibullus: A Hellenistic Poet at Rome.* 1979. 264 p.
211. Caliri E. *Εὐχαί ὑπὲρ τῶν παίδων: Augustus and some honors for Gaius and Lucius in the Roman East. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* 2005. Tomus LV. P. 433-442.
212. Campbell B. J. *War and Society in Imperial Rome. 31 BC-AD 284.* Psychology Press, 2002. 208 p.
213. Campbell J. B. *The Emperor and the Roman Army: 31 BC - AD 235.* Oxford University Press, 1984. 468 p.
214. Canepa M. *Rival Images of Iranian Kingship and Persian Identity in Post-Achaemenid Western Asia. Persianisms in Antiquity.* Franz Steiner Verlag, 2017. P. 201-222.
215. Canepa M. *The Iranian Expanse Transforming Royal Identity through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE–642 CE.* University of California Press, 2018. 512 p.
216. Canepa M. *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran.* University of California Press, 2017. 456 p.
217. Carter M. *The “Lex Portorii” and the Armenian Campaign of Caesennius Paetus. Latomus.* 2004. 63. P. 370–379.
218. Chaumont M. L. *Armenia and Iran ii. The Pre-Islamic Period: 3. The Artaxiad dynasty b. Tigranes the Great. Encyclopædia Iranica.* 1983. Vol. II, Fasc. 4. P. 418-438.
219. Chaumont M.-L. *L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte. /*

- [Hsg. Hildegard Temporini]. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1976. Bd. II. 9.1. S. 71-194.
220. Cizek E. À propos de la guerre parthique de Trajan. *Latomus*. 1994. T. 53. Fasc. 2. P. 376-385.
221. Clarke J. R. *Art in the Lives of Ordinary Romans: Visual Representation and Non-Elite Viewers in Italy, 100 B.C.-A.D. 315*. University of California Press, 2003. 383 p.
222. Clarke K. *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 407 p.
223. Coarelli F. Aedes Fortis Fortunae, Naumachia Augusti, Castra Ravennatium: la Via Campana Portuensis e alcuni edifici nella Pianta Marmorea Severiana. *Ostraka*. № 1. 1992. S. 39-54.
224. Coarelli F. Topographie antique et idéologie moderne: Le Forum romain revisité. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. 37e Année, No. 5/6, Le document: Éléments critiques (Sep. - Dec., 1982). P. 724-740.
225. Cohen S. J. D. *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development As a Historian*. Leiden : E. J. Brill, 1979. xvi + 277 p.
226. *Coinage and Identity in the Roman Provinces*/ Ed. Howgego, C., Heuchert, V., and Burnett, A. Oxford: Oxford University Press, 2005. 280 p.
227. Dabrowa E. A Troublesome Vassal? Elymais and Parthia (141 BC - AD 228), "*Parthica*". 2015. Vol. 16. P. 61-68.
228. Dabrowa E. Arsacid Dynastic Marriages. "*Electrum*". 2018. 25. P. 73 - 83.
229. Dabrowa E. Cohortes Ituraeorum. *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik*. 1986. №63. P. 221 – 230.
230. Dabrowa E. Hadrianic Governors of Syria: A Reappraisal. *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik*. 201, 2017. P. 285-291.
231. Dabrowa E. L' Asie Mineure sous les Flaviens. Recherches sur la politique provinciale. Wrocław - Warszawa - Kraków – Gdańsk, 1980. 99 p.
232. Dabrowa E. L' histoire des Parthes dans la Geographie de Strabon. *Studi Ellenistici*. vol. 29, 2015. P. 285-303.

233. Dabrowa E. La garnison romaine a Doura-Europos. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego*. - Historia 70, Krakow 1981. S. 61-75.
234. Dabrowa E. La politique de l'etat parthe à l'égard de Rome: d'Artaban II à Vologèse (ca. 11-ca. 79 de n.e.) et les facteurs qui la conditionnaient. Kraków 1983. 182 p.
235. Dabrowa E. Legio III Gallica. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*/ edd. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. Lyon, 2000. P. 309-315.
236. Dabrowa E. Legio X Fretensis. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* / edd. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. Lyon, 2000. P. 317-325.
237. Dąbrowa E. Les aspects politiques et militaires de la conquete parthe de la Mésopotamie. *Electrum*. 10, 2005. P. 73–88.
238. Dabrowa E. *Studia Graeco-Parthica. Political and Cultural Relations between Greeks and Parthians* ("Philippika" 49). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011. 196 p.
239. Dabrowa E. Tacitus on the Parthians. "*Electrum*". vol. 24, 2017. P. 171- 189.
240. Dabrowa E. The Arsacids: Gods or Godlike Creatures? *Divinizzazione, cultodel sovrano e apoteosi. Tra Antichità e Medioevo*. Bononia University Press, 2014. P. 149-160.
241. Dabrowa E. The commanders of Syrian legions (1st to 3rd c. A.D.) *The Roman Army in the East* / Ed. by D. Kennedy. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 18. Ann Arbor, MI, 1996. P. 277-297.
242. Dabrowa E. The Parthian Aristocracy: its Social Position and Political Activity, "*Parthica*". 15, 2013 [2014]. P. 53-62.
243. Dabrowa E. The Parthian Kingship. *Concepts Of Kingship In Antiquity*. Padova, 2010. P. 123 - 135.
244. Dabrowa E. The Rivers in the Defensive System of Roman Syria (from Augustus to Septimius Severus). *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*. Oxford 1997. P. 109-111.

245. Dabrowa E. The Roman Army in Action in Judea (4 BCE - 66 CE). *Ad fines imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*. Warszawa, 2015. P. 59-68.
246. Dabrowa E. Zeugnisse zur Geschichte der parthischen Elymais und Susiane. *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beitrage des Internationalen Colloquiums, Eutin (27.-30. Juni 1996)*. Stuttgart 1998. P. 417-424.
247. Damon C. The Trial of Cn. Piso in Tacitus' Annals and the Senatus consultum de Cn. Pisone patre. *The American Journal of Philology*. Vol. 120, No. 1, P. 143-162.
248. Damon C. Relatio Vs. Oratio: Tacitus, Ann. 3.12 and the Senatus Consultum De Cn. Pisone Patre. *The Classical Quarterly*. Vol. 49, No. 1 (1999). P. 336-338
249. Das Partherreich und seine Zeugnisse/ Hrsg. J. Wiesehöfer. Franz Steiner Verlag, 1998. 570 s.
250. de Jong L. Displaying the Dead: Funerary practices in Roman Lebanon. *Archaeology and History in the Lebanon*. 2014-2015. vol. 40-41. P. 135-145.
251. de Jong L. Aspects of Roman Burial Practices in Beirut: excavations at BEY 022. *ARAM-Periodical*, 2001. vol. 13. P. 293-312.
252. de Jong L. Die Nekropolen von Baalbek. *Baalbek - Heliopolis. 10 000 Jahre Stadtgeschichte*/ eds. M. van Ess & K. Rheidt, Philipp von Zabern. Mainz, 2014. P. 46-51.
253. Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft / Herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. 1964 – 1975. 5 Bd.
254. DeRose Evans J. The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus. University of Michigan Press, 1992. 224 p.
255. Dirven L. The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria. Brill, 1999. 360 p.
256. Drijvers J. W. Strabon Strabo on Parthia and the Parthians. *Das Partherreich und Seine Zeugnisse*. P. 279-294.
257. Dueck D. Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome. London and New York: Routledge, 2000. 240 p.

258. Duncan-Jones R. *Money and Government in the Roman Empire*. Cambridge University Press, 1998. 300 p.
259. Duncan-Jones R. The Impact of the Antonine Plague. *Journal of Roman Archaeology*. 1996. №9. P. 108-136.
260. Eck W. *Bürokratie und Politik in der römischen Kaiserzeit. Administrative Routine und politische Reflexe in Bürgerrechtskonstitutionen der römischen Kaiser*. Springer-Verlag, 2012. 120 s.
261. Eck W. *Judäa - Syria Palästina: Die Auseinandersetzung einer Provinz mit römischer Politik und Kultur*. Mohr Siebeck, 2014. 321 s.
262. Edwell P. *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. Routledge, 2007 p. 320 p.
263. Edwell P. Trajan: Imperialism Victorious and Frustrated. *A Companion to Roman Imperialism* / Ed. D. Hoyos. Brill, 2013. P. 251 - 265.
264. Ehrhardt N. Parther und parthische Geschichte bei Tacitus. *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. J. Wiesehöfer (hrsg.), Beiträge des Internationalen Colloquiums, Eutin (27.–30. Juni 1996), Stuttgart, 1998. S. 295–307.
265. Engemann, J. Das 'Apotheosebild' des Partherdenkmals aus Ephesos. *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos* / Ed. Friesinger H.; Krinzinger F. Wien, 1999. S. 635 – 640.
266. Engemann, J. Eine Victoria Caesaris und das Parthermonument (IvE 721) / J. Engemann. *ZPE*. 1996. №113. P. 91–93.
267. *Europos-Doura Varia 1.*/édité par P. Leriche, G. Coqueugniot. Beyrouth, 2012. 280 p.
268. Fifty Years of Polish Excavations in Palmyra 1959-2009: International Conference, Warsaw, 6-8 December 2010. / Ed. Michał Gawlikowski, Grzegorz Majcherek. University of Warsaw Press, 2013. 398 p.
269. Fowler, Richard. Kingship and banditry : the Parthian Empire and its western subjects. *Jewish Perspectives on Hellenistic Rulers* (2007) 147-162.

270. Frenschkowski M. Iranische Königslegende in der Adiabene Zur Vorgeschichte von Josephus: Antiquitäten XX, 17-33. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Vol. 140, No. 2 (1990). S. 213-233.
271. Frezouls E. Inscription de Cyrrhus relative à Q. Marcus Turbo. *Syria*. 1953. Tome 30. P. 247 – 278.
272. From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East/ Ed. by H. M. Cotton, R. G. Hoyland, J. J. Price. Cambridge University Press, 2012. 512 p.
273. Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16-19 April 2009). / Ed. O. Hekster, T. Kaizer. Brill, 2011. 378 p.
274. Frye R.N. The History of Ancient Iran. München, 1984. 411 p.
275. Gale M. R. Propertius 2.7: Militia Amoris and the Ironies of Elegy. *The Journal of Roman Studies*. 87. 1997. P. 77–91.
276. Galinsky K. Ovid's Metamorphoses: An Introduction to the Basic Aspects. University of California Press, 1975.
277. Galinsky K. Augustan Culture: An Interpretive Introduction. Princeton: Princeton University Press, 1996. 496 p.
278. Galinsky K. The Interpretation of Roman Poetry: Empiricism or Hermeneutics? *Studien zur klassischen Philologie* 67. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992. 249 p.
279. Gardthausen V. Die Parther in griechisch-römischen inschriften. *Orientalische Studien Theodor Nöldeke zum siebzigsten Geburtstag (2. März 1906): gewidmet von Freunden und Schülern und in ihrem Auftrag*. Bd. II. 1909. S. 839-859.
280. Gawlikowski M. Palmyra as a Trading Centre. *Iraq*. Vol. 56 (1994). P. 27-33.
281. Gawlikowski M. Palmyra. Warszawa, 2010. 131 s.
282. Geus K. Mobilität an und auf dem Roten Meer im Altertum: naturräumliche Bedingungen, lokale Netzwerke und merkwürdige Inseln. Interpretationen zum Periplus Maris Erytharei und zu Ptolemaios' Geographie. *Mobilität in den Kulturen der antiken Mittelmeerwelt. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums*. 2014. S. 226 – 240.

283. Gilliam J. The Plague Under Marcus Aurelius. *American Journal of Philology*. 1961. №82. P. 225 – 251.
284. Gnoli T. From Praepositus Pretenturae to Dux Ripae. The Roman Grand Strategy'on the Middle Euphrates (2nd-3rd Cent. AD). *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest*. BAR International Series. (Oxford, 2007). P.49-55.
285. Goldsworthy A. K. Pax Romana: war, peace, and conquest in the Roman world. New Haven: Yale University Press, 2016. 528 p.
286. Gonzalez J. Tacitus, Germanicus, Piso, and the Tabula Siarensis. *American Journal of Philology*, № 120. 1999. P. 123-142
287. Goodblatt D. Josephus on Parthian Babylonia (Antiquities XVIII, 310–379). *JAOS*. 107 (1987). P. 605–622.
288. Gradoni M. The Parthian Campaigns of Septimius Severus: Causes, and Roles in Dynamic Legitimation. *American journal of ancient history*. 2007-2009. N. 1. P. 19-40.
289. Gregoratti L. A Parthian Harbour in the Gulf: the Characene. *Anabasis, Studia Classica et Orientalia*. Rzeszów, 2011. №2. P. 209 - 229.
290. Gregoratti L. Corbulo versus Vologases: A Game of Chess for Armenia. *ELECTRUM*. 2017. Volume 24. P. 107-121.
291. Gregoratti L. Dura Europos: a Greek Town of the Parthian Empire. *Religion, Society and Culture at Dura-Europos*. 2012.
292. Gregoratti L. Fighting a Dying Enemy: Western view on the Struggle between Rome and the Parthians. *Proceedings of the Conference Held at the University of Bucharest, 6-8 October 2011*.
293. Gregoratti L. Hatra: on the west of the East. Hatra. *Politics, Culture And Religion Between Parthia And Rome* / Ed. L. Dirven. Stuttgart, 2009. P. 45-54.
294. Gregoratti L. Palmyra: Trade Families, City and Territory through the Epigraphic Sources. *Broadening Horizons 4. Conference of young researchers working in the Ancient Near East, Egypt and Central Asia, University of Torino, October 2011*. B.A.R., 2015. P. 55-59.

295. Gregoratti L. Parthian Women in Flavius Josephus. *Jüdisch-hellenistische Literatur in ihrem interkulturellen Kontext*. Peter Lang Verlag, 2012.
296. Gregoratti L. The Mardians: a Note. *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*. Rzeszów, 2015. №5. P. 76-85.
297. Gregoratti L. The Palmyrenes and the Arsacid Policy. *Вопросы эпиграфики*. Москва, 2010. № 4.С. 21-37.
298. Gregoratti L. The Role of the Mint of Seleucia on the Tigris in the Arsacid History. *Mesopotamia*. Le Lettere. Firenze, 2012. Vol. XLVII. P. 129-136.
299. Gregoratti L. Between Rome and Ctesiphon: The Problem of Ruling Armenia. *Proceedings of the Conference Armenia – Iran: History. Culture. The Modern Perspectives of Progress, June 28, 2010*. Moscow, 2012. P. 134–140.
300. Gregoratti L. The Importance of the Mint of Seleucia on the Tigris in the Arsacid History. *Mesopotamia*. 2012. Vol. 47. P. 129–136.
301. Gregoratti L. In the Land West of the Euphrates: The Parthians in the Roman Empire. *Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania, March 3–5th, 2011*. vol. II, Oxford, 2015. P. 731–735.
302. Gregoratti L. A Tale of Two Great Kings: Artabanus and Vologaeses. *Studies on the Iranian World, vol. 1: Before Islam*. Kraków, 2015. P. 203–210.
303. Gregoratti L. The Kings of Parthia and Persia: Some Considerations on the “Iranic” Identity in the Parthian Empire. *Dabir*. 2015. Vol. 1. P. 14–16.
304. Gregoratti L. Legendary and Real Wealth in the Arsacid Kingdom. *Studies on Wealth in the Ancient World*. London, 2016. P. 83–92.
305. Gregoratti L. The Arsacid Empire. King of the Seven Climes. *A History of the Ancient Iran World (3000 BC–651 CE)*. Irvine, CA, 2017. P. 125–153.
306. Gregoratti L. Sinews of the other Empire: Parthian King’s Rule over Vassal Kingdoms. *Sinews of the Empire: Networks in the Roman Near East and Beyond*. Oxford, 2017. P. 95–104.
307. Griffin M. T. Nero: The End of a Dynasty. Psychology Press, 1984. 320 p.
308. Gruen E. S. The Expansion of the Empire under Augustus. *The Cambridge Ancient History 10. The Augustan Empire 43 BC – 69 AD*. 2006.

309. Guzman J. O. Rex Armeniis datus? Nero, Parthia and the Armenian question. *Central Asia in Antiquity: Interdisciplinary Approaches*. Oxford, 2014. P. 85–97.
310. Gzella H. Aramaic in the Parthian Period: The Arsacid Inscriptions. *Aramaic in Its Historical and Linguistic Setting*. Edited by Holger Gzella and Margaretha L. Folmer. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008 P. 107-130.
311. Hanah R. Games for Mars and the Temples of Mars Ultor. *Klio – Beiträge zur Alten Geschichte*. Volume 80, Issue 2. 1998. P. 422–433.
312. Hanson V. D. *Makers of Ancient Strategy. From Persian Wars to the Fall of Rome*. 2010.
313. Hartmann M.; Speidel, M.A. The Roman army at Zeugma: recent research results. *Zeugma: Interim Reports, Rescue Excavations, JRA Supplementary Series 51*. Portsmouth, 2003. P. 101–26.
314. Hatra: Politics, Culture and Religion between Parthia and Rome (Oriens Et Occidens/Ancient History: Studien Zu Antiken Kulturkontakten Und Ihrem Nacleben). Franz Steiner Verlag, 2013. 363 p.
315. Haynes I. Military service and cultural identity in the auxilia. *The Roman army as a community* / Ed. Goldsworthy A., Haynes I. *Journal of Roman Archaeology supplementary series*, 34. Portsmouth, 1999. P. 5 - 14.
316. Heil M. *Die orientalische Außenpolitik des Kaisers Nero*. München, 1997. 282 s.
317. Hekster O. *Emperors and Ancestors: Roman Rulers and the Constraints of Tradition*. Oxford, 2015. 400 p.
318. Hekster O. Propagating power: Hercules as an example for second-century emperors/[Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.academia.edu/2129770/Propagating_power_Hercules_as_an_example_for_second-century_emperors
319. Hekster O. The Roman army and propaganda. *A Companion to the Roman Army* / Ed. P. Erdkamp. Blackwell, 2007. P. 339 – 359.
320. Henderson M. I. Review on Trajan's Parthian War by F. A. Lepper. *The Journal of Roman Studies*. 1949. Vol. 39. P. 121-132.

321. Herzfeld E. Archaeological history of Iran. London, Pub. for the British Academy by H. Milford, Oxford University Press, 1935. 112 p.
322. Hesberg von H. Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*. Bd. 16.2. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1978. S. 911–995.
323. Hill S. Defining the alter orbis: the Roman view of Parthia in the early Principate. Masters thesis, University of Wales, Trinity St David, 2013. 76 p.
324. Hinterhöller M. Der Triumphbogen des Septimius Severus und die historischen Reliefs der Partherkrieg. Ein Triumphalmonument am Beginn der späten Kaiserzeit. Wissenschaftliche Studie, 2008. 91 s.
325. Holder P. Auxiliary deployment in the reign of Hadrian. *Documenting the Roman army: essays in honour of Margaret Roxan* / Ed. J.J. Wilkes. London, 2003. P. 101-145
326. Holder P. Auxiliary deployment in the reign of Trajan. *Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie*. București : Acad. de la R.P.R. Inst. d'archeologie. 2006. P. 141-174.
327. Holder P. Observations on the inner faces of auxiliary diplomas from the reign of Antoninus Pius. *Corolla Cosmo Rodewald. Monograph Series Akanthina 2*. Gdansk: Foundation for the Development of Gdansk University, 2007. P. 151-171.
328. Howgego C.J. Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire. London: Royal Numismatic Society, 1985. Pp. xi + 319, 33 pls, 36 maps.
329. Hueber F. Ephesos. Mainz, 1997. S. 90.
330. Iberia and Rome: the excavations of the palace at Dedoplist Gora and the roman influence in the caucasian kingdom of Iberia / Ed. A. Furwangler, I. Gagoshidze. Beier & Beran, 2008. 401 p.
331. Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome / Ed. O.Hekster, R.Fowler. Franz Steiner Verlag, 2005. 231 p.
332. Isaac B. Legio II Traiana in Judea. *The Near East Under Roman Rule: Selected Papers*. P. 198-207

333. Isaac B. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford: Oxford University Press, 1990. 492 p.
334. Isaac B. *The Near East Under Roman Rule: Selected Papers* / B. Isaac. Brill, 1998. 481 p.
335. Jakubiak K. A Persian Response. The Organization of Defence in Mesopotamia under the Parthians and Sasanians. *Understanding the Past*. Warsaw, 2009. P. 155-163.
336. James S. The excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Lettres, 1928 to 1937: final report VII, the arms and armour and other military equipment. London: British Museum Press, 2004. xxxii+304 p.
337. Jobst W. Zur Standortbestimmung und Rekonstruktion des Parthersiegaltars von Ephesos. *ÖJh*. 1985. № 56. S. 79 – 82.
338. Jones A. H. M. *Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford, 1971. 614 p.
339. Jones A. H. M. *The Greek City from Alexander to Justinian*. Clarendon Press, 1979. 394 p.
340. Jones C. P. Ten dedications "To the gods and goddesses" and the Antonine Plague. *Journal of Roman Archaeology*. 2005. № 18. P. 293 – 301.
341. *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley* / Hsg. G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000. 509 s.
342. Kaizer T. Dura-Europos under Roman rule. *Ruling the Greek World: Approaches to the Roman Empire in the East* / Eds. ortés, J.M. Copete, E. Muñiz Grijalvo, F. Lozano Gómez. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2015. P. 91–101.
343. Karras-Klapproth M. *Prosopographische Studien zur Geschichte des Partherreiches auf der Grundlage antiker literarischer Überlieferung*. Habelt, 1988. 313 p.
344. Katsari C. *The Roman Monetary System: the Eastern Provinces from the First to the Third Century AD*. Cambridge/New York, 2011. 304 p.
345. Keitel E. The Role of Parthia and Armenia in Tacitus Annals 11 and 12. *The American Journal of Philology*. Vol. 99, No. 4 (Winter, 1978). P. 462-465.

346. Kennedy D. "Augustan" and "anti-Augustan": Reflections on Terms of Reference. *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*. ed. / A Powell. Bristol, 1992. p. 26 - 58.
347. Kennedy D. Aerial Archaeology in Jordan. *Levant*. 1998. Vol. XXX. P. 91 - 96.
348. Kennedy D. Gerasa and the Decapolis: A 'virtual island' in Northwest Jordan. Duckworth, 2007. 216 p.
349. Kennedy D. Review on Isaac B. The Limits of Empire. *Bryn Mawr Classical Review*. /[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bmc.brynmawr.edu/1990/01.01.12.html>
350. Kennedy D. Roman Roads and Routes in North-east Jordan. *Levant*. 1997. Vol. XXIX. P. 71 - 93.
351. Kennedy D. Settlement and Soldiers in the Roman Near East. Ashgate. Varorium, 2013. 288 p.
352. Kennedy D. The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period. *Antichthon*. 1987. Vol. 21. P. 57 - 66.
353. Kennedy D. The identity of Roman Gerasa: an archeological approach. *Mediterranean Archaeology*. 1998. №11. P. 39 - 69.
354. Kennedy D. The Roman Army in Jordan. London: The Council for British Research in the Levant, 2004. 235 p.
355. Kennedy D. The special command of M. Valerius Lollianus. *ELECTRUM*. 1997. Vol. 1. P. 69 – 81.
356. Khurshudian E. Die parthischen und sasanidischen Verwaltungsinstitutionen: nach den literarischen und epigraphischen Quellen 3. Jh. v. Chr.-7. Jh. n. Chr. Verlag des Kaukasischen Zentrums für Iranische Forschungen, 1998. 323 s.
357. Kolb A. Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis: Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich. Oldenbourg Verlag, 2006. 380 s.
358. Kopij K. Auctoritas et dignitas: studium prestiżu i propagandy w okresie późnej Republiki Rzymskiej na przykładzie rodu Pompejuszy (gens Pompeia Magna) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych. Kraków, 2017. 455 s.

359. Kopij K. Teoria komunikacji a propaganda w numizmatyce rzymskiej. *Wiadomości Numizmatyczne*. R. LXI, 2017, z. 1–2 (203–204). S. 63-83.
360. Kozłowski J. Wschód rzymski pod panowaniem Flawiuszów 70-96 po Chr. Gniezno, 2012. 172 s.
361. Kropp A. J. M. Images and Monuments of Near Eastern Dynasts, 100 BC - AD 100. Oxford, 2013. 497 p.
362. Kryśkiewicz H. 'Signa recepta' w starożytnym Rzymie 20 roku przed Chrystusem. Kontekst polityczny oraz ideologiczny sukcesu. Szczecin 2016. 224 s.
363. Kurkjian V. M. A History of Armenia. Armenian General Benevolent Union of America, 1958. 382 p.
364. La Bua G. Horace's East: ethics and politics. *Harvard Studies in Classical Philology*. Vol. 107 (2013). P. 265-296.
365. Lang D. Iran, Armenia and Georgia. *Cambridge History of Iran, Vol. III, Part I*. Cambridge, 1983. 700 p.
366. Lavan M. Slaves to Rome: Paradigms of Empire in Roman Culture. Cambridge classical studies. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. xiii, 288 p.
367. Le Bohec Y. The Imperial Roman Army. Routledge, 2013. 346 p.
368. Lee A.D. Rev. on The Roman Army in the East / [Ed. by D. Kennedy]. – Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 18. – Ann Arbor, MI:1996. – 320 p. // Bryn Mawr Classical Review 1999.02.03. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bmcr.brynmawr.edu/1999/1999-02-03.html>.
369. Lepper F. A. Trajan's Parthian War and Arrian's Parthika. Oxford University Press, 1948. 224 p.
370. Lerouge C. L'image des Parthes dans le monde gréco-romain. Du début du ier siècle av. J.-C. jusqu'à la fin du Haut-Empire romain. Stuttgart, 2007. 427 s.
371. Levick B. Tiberius the Politician. Routledge, 1999.
372. Liberati A. M. Naumachia Augusti. *Lexicon topographicum urbis Romae* / Ed. E. Steinby. Vol. III. 1996. P. 337

373. Lichtenberger A. If the 'Augustus of Prima Porta' Were a Coin: Classical Archaeology and Numismatics. *The Diversity of Classical Archaeology*. 2017. P. 131-140.
374. Life in the Limes: Studies of the people and objects of the Roman frontiers. / Ed. Rob Collins, Frances McIntosh. Oxbow Books, 2014. 264 p.
375. Littman M., Littman R. Galen and the Antonine Plague. *American Journal of Philology*. 1973. № 94.
376. Longden R. P. Notes on the Parthian Campaigns of Trajan. *The Journal of Roman Studies*. 1931. Vol. 21. P. 1-35.
377. Lowrie M. Horace and Augustus. *The Cambridge Companion to Horace* / S. J. Harrison (ed.). Cambridge, 2007. P. 77–89
378. Luttwak E. The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third. JHU Press, 1979. 255 p.
379. MacAdam H. I. Geography, urbanisation and settlement patterns in the Roman Near East. Ashgate, 2002. 368 p.
380. Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ. Princeton, 1950. Vol. I. 723 p.
381. Magie D. The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C. *Classical Philology*. Vol. 3, No. 2. 1908. P. 145-152
382. Makhlayuk A. Memory and Images of Achaemenid Persia in the Roman Empire. *Political memory in and after the Persian Empire*. Atlanta : SBL Press, 2015. P. 299-324.
383. Marciak M. Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West. Brill, 2017. 598 p.
384. Maricq A. Hatra de Sanatrouq. *Syria*. 1955. T. 32. P. 273-288.
385. Matei-Popescu M. Review of K. Strobel, Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte, Regensburg, 2010. *Dacia*. 2011. N 55. P. 203 – 206.
386. Mattern S. Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate. Berkeley: University of California Press, 1999. 259 p.

387. Mattingly D.J. *Imperialism, Power, and Identity: Experiencing the Roman Empire*. Oxford University Press, 2008. 342 p.
388. McLaughlin R. *Rome and the Distant East: Trade Routes to the ancient lands of Arabia, India and China*. Continuum, 2010. 256 p.
389. Merriam C.U. 'Either with us or against us': The Parthians in Augustan Ideology. *Scholia: Studies in Classical Antiquity*. 13. 2004. P. 66-68
390. Meyer H. D. *Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung*. Cologne, 1966. 108 s.
391. Millar F. *Rome, the Greek World, and the East*. Vol. 1. *The Roman Republic and the Augustan Revolution*. 2002. The University of North Carolina Press. 416 p.
392. Millar F. *The Emperor in the Roman World*. Bristol Classical Press, 1977. 656 p.
393. Millar F. *The Roman Near East*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. 587 p.
394. Milnor K. Women in Roman historiography. *The Cambridge Companion to the Roman Historians*. 2009. P. 276-288.
395. Mirzoeff N. *An Introduction to Visual Culture*. Psychology Press, 1999. 274 p.
396. Mommsen T. *Römische Geschichte*. 5. Band. *Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*. Berlin, 1912. 520 s.
397. Morawiecki L. *Political Propaganda in the Coinage of the Late Roman Republic (44-43 B.C.)*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1983. 108 p.
398. Morley N. *The Roman Empire: Roots of Imperialism*. London, 2010. 171 p.
399. Muller K. *Prolegomena. Geographi Graeci Minores*. S. LXXX–XCV
400. Murray W., Petsas P. *Octavian's Campsite Memorial for the Actian War*. American Philosophical Society, 1989. i-xi+172 p.
401. Nelson J., Drummond S. K. *Roman Imperial Frontier in the West*. Routledge, 1994. 320 p.
402. Neusner J. *A History of the Jews in Babylonia, Part 1: The Parthian Period*. Wipf and Stock Publishers, 2008. 274 p.
403. Neusner J. *The Conversion of Adiabene to Judaism: A New Perspective*. *Journal of Biblical Literature*, Vol. 83, No. 1 (Mar., 1964). P. 60-66.

404. Nicolet C. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. University of Michigan Press, 1991. 230 p.
405. Nikonorov V. *Armies of Bactria 700 BC-450 AD*. Montvert Publications, 1997. 144 p.
406. Nikonorov V. New Data on Ancient Bactrian Body-Armour (in the Light of Finds from Kampyr-Tepe). *Iran*. 1992. Vol. XXX. P. 49–54.
407. Nikonorov V. The Use of Musical Percussion Instruments in Ancient Eastern Warfare: the Parthian and Middle Asian Evidence. *Studien zur Musikarchäologie. II: Musikarchäologie früher Metallzeiten. Vorträge des 1. Symposiums der International Study Group on Music Archaeology im Kloster Michaelstein, 18.–24. Mai 1998*. Rahden, 2000. *Orient-Archäologie*. Bd. 7. P. 71–81.
408. Nutton V. The Beneficial Ideology. *Imperialism in the Ancient World: The Cambridge University Research Seminar in Ancient History* / Ed. P. D. A. Garnsey, C. R. Whittaker. Cambridge University Press, 1978. P. 209 – 223.
409. Oberleitner W. Das Partherdenkmal von Ephesos . *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos* / Hsg. Friesinger H.; Krinzinger F. Wien, 1999. 763 s.
410. Olbrycht J. M. Greeks in the Arsacid Empire. *Parthika. Greek and Roman Authors' Views of the Arsacid Empire / Griechisch-römische Bilder des Arsakidenreiches*. Edited by J. Wiesehöfer / S. Müller. Wiesbaden, 2017. P. 3-28.
411. Olbrycht J. M. Parthia and Nomads of Central Asia. Elements of Steppe Origin in the Social and Military Developments of Arsacid Iran. *Difference and Integration*. Vol 3, No 3 (2003). P. 69-109.
412. Olbrycht J. M. *Parthia et ulteriores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen*. Munich 1998. 337 s.
413. Olbrycht J. M. REVIEW OF: R. Shayegan, *Arsacids and Sasanians*, Cambridge 2011. *GNOMON*, vol. 84, 2012. P. 717-722.
414. Olbrycht J. M. The Diadem in the Achaemenid and Hellenistic Periods. *ANABASIS*. 5, 2014. P. 177-187.

415. Olbrycht J. M. The genealogy of Artabanos II (AD 8/9–39/40), King of Parthia. *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*. vol. 15/3, P. 92-97.
416. Olbrycht J. M. The Political-Military Strategy of Artabanos /Ardawān II. AD 34-37. *Anabasis*. 2012. 3. P.215-237.
417. Olbrycht J. M. Vologases I and Pakoros II in Parthia. Review of: F. Sinisi, *Sylloge Nummorum Parthicorum, Vol. 7: Vologases I – Pacorus II*, Wien 2012. *ANABASIS*. 4, 2013. P. 280-286.
418. Olbrycht M. J. Germanicus, Artabanos II of Parthia, and Zeno Artaxias in Armenia. *Klio*. 98 (2). 2016. P. 605-633
419. Olbrycht M. J. Imperium Parthicum. Kryzys i odbudowa państwa Arsakidów w pierwszej połowie pierwszego wieku po Chrystusie. Rzeszow, 2013. 288 s.
420. Olszewski L. August i Rzym: pamięć, rytuały i praktyki dnia codziennego / Augustus and Rome: memory, rituals and everyday practices. *August i Rzym: Pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego*. / red. L. Olszewski, P. Sawiński, A. Ziółkowski, Poznań 2016, 17-44.
421. Overtoom N. L. The Parthian Rival and Rome's Failure in the East: Roman Propaganda and the Stain of Crassus. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 57.4, 2017. P. 415-435.
422. Overtoom N. L. The Rivalry of Rome and Parthia in the Sources from the Augustan Age to Late Antiquity. *Anabasis* 7, 2016. p. 137-174.
423. Pani M. Roma e i re d'Oriente da Augusto a Tiberio (Cappadocia, Armenia, Media Atropatene). Bari: Adriatica Editrice, 1972. 300 p.
424. Palermo R. Nisibis, Capital of the Province of Mesopotamia. Some Historical and Archaeological Perspectives. *Journal of Roman Archaeology*. 2014. №27. P. 456 - 471.
425. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / G. Wissowa; W. Kroll; K. Mittelhaus ect. Stuttgart, 1893 – 1980.
426. Payaslian S. The History of Armenia. Palgrave Macmillan US, 2007. 470 p.
427. Pennachietti F.A. L'Iscrizione bilingue greco-parthica dell' Eracle di Seleucia. Mesopotamia. 1987. №22. S. 169-185.

428. Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis. / Ed. Sussan Babaie, Talinn Grigor. I.B.Tauris, 2015. 320 p.
429. Petsalis-Diomadis A. Truly Beyond Wonders: Aelius Aristides and the Cult of Asklepios. Oxford University Press, 2010. 380 p.
430. Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000. 349 p.
431. Pollok A. Roman Propaganda in the Age of Augustus. A senior thesis submitted to the faculty of Dominican University of California in partial fulfillment of the requirements of a Bachelor of the Arts in History. 2017. 32 p.
432. Potheary S. Strabo, the Tiberian Author: Past, Present and Silence in Strabo's "Geography". *Mnemosyne*. Vol. 55. Fasc. 4 (2002). P. 387-438.
433. Potter D. The "Tabula Siarensis," Tiberius, the Senate, and the Eastern Boundary of the Roman Empire. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bd. 69. 1987. P. 269-276.
434. Potter D. The Limits of Power. *A Companion to Roman Imperialism*./Ed. D. Hoyos. Brill, 2013. P. 319 - 333.
435. Potts D. T. Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era / D. Potts. – Oxford University Press, 2014. – 558 p.
436. Pucci Ben Zeev M. Diaspora Judaism in Turmoil, 116/117 CE: Ancient Sources and Modern Insights. Leuven, Peeters, 2005. XII-302 p.
437. Putnam M. C. J. Horace's Carmen Saeculare. Ritual Magic and the Poet's Art. New Haven and London: Yale University Press, 2000. viii + 182 p.
438. Quellen zur Geschichte des Partherreiches, Bd. 1: Prolegomena, Abkürzungen, Bibliografie, Einleitung, Indices, Karten, Tafeln. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren / Ursula Hackl (Hg.), Bruno Jacobs (Hg.), Dieter Weber (Hg.). Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 399 s.
439. Quellen zur Geschichte des Partherreiches, Bd. 2: Griechische und lateinische Texte, Parthische Texte, Numismatische Evidenz. Textsammlung mit Übersetzungen

- und Kommentaren / Ursula Hackl (Hg.), Bruno Jacobs (Hg.), Dieter Weber (Hg.). Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 649 s.
440. Quellen zur Geschichte des Partherreiches, Bd. 3: Keilschriftliche Texte, Aramäische Texte, Armenische Texte, Arabische Texte, Chinesische Texte. Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren. / Ursula Hackl (Hg.), Bruno Jacobs (Hg.), Dieter Weber (Hg.). Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 520 s.
441. Raja R. Urban Development and Regional Identity. *Eastern Roman Provinces, 50 BC-AD 250: Aphrodisias, Ephesos, Athens, Gerasa* / R. Raja. – Museum Tusculanum Press, 2012. 273 p.
442. Rajak T. The Parthians in Josephus. *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. (Stuttgart: Steiner, 1998).
443. Rawlinson G. The sixth great Oriental monarchy; or The geography, history, & antiquities of Parthia, collected and illustrated from ancient and modern sources. New York : Dodd, Mead & company, 1873. 483 p.
444. Reff D.T. Plagues, Priests, and Demons: Sacred Narratives and the Rise of Christianity in the Old World and the New / D. Reff. – Cambridge University Press, 2005 – 290 p.
445. Religion, Society and Culture at Dura-Europos. / Ed. Ted Kaizer. Cambridge University Press, 2016. 328 p.
446. Rich J. Augustus's Parthian honours, the temple of Mars Ultor and the arch in the Forum Romanum. *Papers of the British School at Rome*. Vol. 66. 1998. P. 71-128
447. Riedl R. Mars Ultor in Ovids Fasten. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1989. 103 s.
448. Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies. Cambridge University Press, 1992. 351 p.
449. Rituals of Triumph in the Mediterranean World. / Ed. Anthony Spalinger, Jeremy Armstrong. Brill, 2013. 166 p.
450. Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus / Ed. A. Powell. 1998. 180 p.

451. Rome and the Worlds beyond Its Frontiers. Ed. by Daniëlle Slootjes, M. Peachin. Brill, 2016. 276 p.
452. Romer F. E. Gaius Caesar's Military Diplomacy in the East. *Transactions of the American Philological Association* (1974-), Vol. 109 (1979). P. 199-214.
453. Rose C. B. The Parthians in Augustan Rome. *American Journal of Archaeology*. Vol. 109, No. 1 (January 2005). P. 21–75.
454. Ross S.K. Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114 - 242 C.E. Routledge, 2000. 224 p.
455. Rostovtzeff M. Caravan Cities. Oxford, 1932. 296 p.
456. Roth J. P. The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. - A.D.235). Brill, 1999. 399 p.
457. Rowe G. Princes and Political Cultures: The New Tiberian Senatorial Decrees. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002. 208 p.
458. Rowe G. The Emergence of Monarchy: 44 BCE-96 CE. *A Companion to the Roman Empire* / Ed. Potter D.S. Oxford, 2007. P. 198-212.
459. Russell A. The Politics of Public Space in Republican Rome. Cambridge University Press, 2016. 226 p.
460. Sajkowski R. Divus Augustus Pater: kult boskiego Augusta za rządów dynastii Julijsko-Klaudyjskiej. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, 2001. 302 s.
461. Sartre M. Co-opting the Conqueror: The East from Augustus to Trajan. *A Companion to Roman Imperialism* / Ed. D. Hoyos. Brill, 2013. P. 277 - 291.
462. Sartre M. L'Orient romain: provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.C. -235 après J.C.). *L'Univers historique*, 1991. 640 p.
463. Sartre M. The Middle East under Rome. Harvard University Press, 2005. 665 p.
464. Sawiński P. Marcus Agrippa: Collega Imperii or Successor to Augustus? The Succession Issue Between 23 and 12 BC. *Palamedes*. 2013. P. 141-154.
465. Scheidel W. A model of demographic and economic change in Roman Egypt after the Antonine plague. *Journal of Roman Archaeology*. 2002. № 15. P. 123 -147.

466. Scheiper R. Bildprogramma der römischen Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung der Trajans-Säule in Rom und korrespondierender Münzen. Bonn, 1982. 276 s.
467. Schichten, Konflikte, religiöse Gruppen, materielle Kultur/ Hsg. Jens-Uwe Krause. Franz Steiner Verlag, 1998. 876 s.
468. Schippmann K. Azerbaijan iii. Pre-Islamic History, Atropates, Persian satrap of Media, made himself independent in 321 B.C. Thereafter Greek and Latin writers named the territory as Media Atropatene or, less frequently, Media Minor: Parthian period // *Encyclopædia Iranica*. 1987., Vol. III, Fasc. 2, pp. 221-224. (Доступ з: <http://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-iii>).
469. Schippmann K. Grundzüge der parthischen Geschichte, Darmstadt, 1980.
470. Schmitt M. T. Die römische Aussenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr: Friedenssicherung oder Expansion? Franz Steiner Verlag, 1997. 211 s.
471. Schmitt R. Iranisches Personennamenbuch Band 2/Faszikel 5: Personennamen in parthischen epigraphischen Quellen. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. 287 s.
472. Schoff W. H. Commentary. *Parthian Stations by Isidore of Charax*. P. 17-22.
473. Schottky M. Parther, Meder und Hyrkanier. Eine Untersuchung der dynastischen und geographischen Verflechtungen im Iran des 1. Jhs. n. Chr., AMI. 1991. Vol. 24 S. 61–134.
474. Schuol M. Augustus und die Juden: Rechtsstellung und Interessenpolitik der kleinasiatischen Diaspora. Verlag Antike, 2007. 436 p.
475. Schuol M. Die Charakene: ein mesopotamisches Königreich in hellenistisch-parthischer Zeit / M. Schuol. – Franz Steiner Verlag, 2000. – 554 p.
476. Sellwood D. An Introduction to the Coinage of Parthia. 2nd ed. London: Spink, 1980. 322 p.
477. Severy B. Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire. Routledge, 2010. 296 p.
478. Shayegan R. Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 539 p.

479. Shayegan R. Persianism: or Achaemenid Reminiscences in the Iranian and Iranicate World(s) of Antiquity. *Persianism in Antiquity*. Stuttgart, 2017. P. 401-455.
480. Sherk R. K. Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114. *ANRW. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien)*/ Hrsg v./Ed. by Hildegard Temporini. 1980. Bd. II.7.2. P. 954-1052.
481. Sherwin-White A. N. Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1. London: Duckworth, 1984. vii + 352 p.
482. Simpson C. J. The Date of Dedication of the Temple of Mars Ultor. *The Journal of Roman Studies*. Vol. 67. 1977. P. 91-94.
483. Simpson C. J. Where is the Parthian? The Prima Porta Statue of Augustus Revisited. *Latomus*. T. 64, Fasc. 1 (JANVIER-MARS 2005), P. 82-90.
484. Simpson S. J. The Date of Dedication of the Temple of Mars Ultor. *The Journal of Roman Studies*. Vol. 67 (1977). P. 91-94.
485. *Sinews of Empire: Networks in the Roman Near East and Beyond* / Ed. E. H. Seland; H. F. Teigen. Oxbow Books, 2017. 240 p.
486. Smith II A. Roman Palmyra: Identity, Community, and State Formation. OUP USA, 2013. 293 p.
487. Sommer M. Der römische Orient: Zwischen Mittelmeer und Tigris. Theiss in Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG), 2006. 160 s.
488. Sommer M. Difference, diversity, diaspora. Locating the middle Euphrates on imperial maps. *Mediterraneo Antico*. Estratto, 2006. Anno IX. Fascicolo 2. P. 418 – 436.
489. Sommer M. Dura-Europos ed il medio Eufrate. Osservazioni su diaspora e costruzioni di identità culturali nella Mesopotamia parto-romana. *Mediterraneo antico. Economie, società, culture*. Estratto, 2004. Anno 7. Fascicolo 2. S. 837-857.
490. Sommer M. Hatra. Imperiale und regionale Herrschaft an der Steppengrenze. *Klio*. 2003. Vol. 85. 2. S. 384 – 398.
491. Sommer M. In the twilight. Hatra between Rome and Iran. *Hatra. Politics, Culture And Religion Between Parthia And Rome*/ Ed. L. Dirven. Oriens et Occidens 21. Stuttgart, 2009. P. 33 – 45.

492. Sommer M. La crisi romano-partica del 53-64 d.C. La prospettiva "orientale". *Hormos. Ricerche di Storia Antica*. 1 n.s. 2008/2009. P. 220 – 223.
493. Sommer M. Palmyra and Hatra. "Civic" and "tribal" institutions at the Near-Eastern steppe frontier. *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*/ Ed. E. S. Gruen. Verlag, 2005. P. 285-296.
494. Sommer M. Roms orientalische Steppengrenze: Palmyra, Edessa, Dura-Europos, Hatra : eine Kulturgeschichte von Pompeius bis Diocletian. Franz Steiner Verlag, 2005. 454 s.
495. Sommer M. The desert and the sown. Imperial supremacy and local culture in Partho-Roman Mesopotamia. *Parthica*. Pisa; Roma, 2005. №6. P. 235 - 246.
496. Sonnabend H. Fremdenbild und Politik: Vorstellungen der Römer von Ägypten und dem Partherreich in der späten Republik und frühen Kaiserzeit. Berna, Frankfurt am Main, Nova Iorque: Peter Lang, 1986. 324 s.
497. Spawforth A. Symbol of Unity? The Persian-Wars Tradition in the Roman Empire. *Greek Historiography*. Edited by Simon Hornblower. Oxford: Clarendon Press, 1994. P. 233–247.
498. Speidel M. A. Heer und Herrschaft im Römischen Reich der hohen Kaiserzeit. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2009. 706 s.
499. Speidel M. A. The Roman Army. *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* / Ed. C. Bruun and J. Edmondson. Oxford University Press, 2014. P. 319 - 344.
500. Speidel M. Connecting Cappadocia. The Contribution of the Roman Imperial Army. *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods. PONTICA ET MEDITERRANEA*. Cluj-Napoca, 2014. Vol. III. P. 625-641.
501. Stahl M. Auctoritas und Charisma: Die Bedeutung des Persönlichen in der Herrschaft Des Augustus. *Potestas. Revista de Estudios del Mundo Clásico*. Num. 1. 2008. P. 23-34.
502. Stähler K. Lucius Verus Parthicus Medicus. Zum Partherschlachtfries aus Ephesos. *Boreas*. 1987. №10. S. 107 – 116.

503. Strabo's Cultural Geography. The Making of a Kolossourgia. Cambridge University Press, 2005.
504. Strobel K. Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte. Regensburg: Friedrich Pustet, 2010. 479 s.
505. Suetonius, the Biographer: Studies in Roman Lives. Oxford; New York: Oxford University Press, 2014.
506. Swan M. P. The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C.-A.D. 14). Oxford University Press, 2004. 448 p.
507. Syme R. Tacitus, Vol. I. Oxford, 1958. 464 p.
508. Taylor R. Torrent or trickle ? The Aqua Alsietina, the Naumachia Augusti, and the Transtiberim. *American Journal of Archaeology*. №101. 1997. P. 465-492
509. Teixidor J. The Pantheon of Palmyra. Brill Archive, 1979. 139 p.
510. Tentea O. Ex Oriente ad Danubium. The Syrian auxiliary units on the Danube frontier of the Roman Empire. București, 2012. 234 p.
511. Tentea O. Some remarks on Palmyreni sagittarii. On the first records of Palmyrenes within the Roman army. *Scripta Classica*. 2011. P. 5 – 14.
512. The Age of the Parthians / Ed. Vesta Sarkhosh Curtis, S. Stewart. I.B.Tauris, 2007. 176 p.
513. The Cambridge Companion to Horace /Ed. S.Harrison. – Cambridge University Press, 2007. 400 p.
514. The Cambridge Companion to the Age of Augustus. Cambridge University Press, 2005. 407 p.
515. The Cambridge History of Iran. Vol. 3.1-3.2. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods / Ed. E. Yarshater. Cambridge University Press, 1983. 883 p.
516. The Early Roman Empire in the East. / Ed. S. Alcock. Oxbow Books, 1997. 212 p.
517. The Eastern Frontier of the Roman Empire. Proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988 / Ed. D. H. French, C. S. Lightfoot. B.A.R., 1989. 615 p.

518. The Excavations at Dura-Europos. Final Report. Vol. 5, Part 1: The parchments and papyri / Eds. C.B. Welles, R.O. Fink, J.F. Gilliam. 1959.
519. The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society. / Ed. Stephen Colvin. Cambridge University Press, 2004. 278 p.
520. The Oxford Handbook of Papyrology. / Ed. R.S. Bagnall. Oxford University Press, 2011. 712 p.
521. The Oxford Handbook of Roman Epigraphy / Ed. Christer Bruun, J. C. Edmondson. Oxford University Press, 2015. 888 p.
522. The Representation and Perception of Roman Imperial Power / Ed. L. de Blois, P. Erdkamp. Brill, 2003. 579 p
523. The Roman Army in the East / Ed. by D. Kennedy. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 18. Ann Arbor, MI, 1996. 320 p.
524. The Roman Frontier in Central Jordan: Final Report on the Limes Arabicus Project. Vol I. 1980-1989 / Ed. S. Thomas Parker, Samuel Thomas Parker, John Wilson Betlyon. Dumbarton Oaks, 2006. 617 p.
525. The World of Palmyra / Ed. Andreas Jacob Marwan Kropp, Rubina Raja. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2016. 246 p.
526. Töpfer K. Hadrian auf der Trajanssäule? *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung*. 2008(2009). Vol. 114. S. 357 – 389.
527. Topography and architecture of Seleucia on the Tigris. / Hopkins C. Ann Arbor, University of Michigan, 1972. x, 173 p.
528. Traina G. Sulla fortuna di Domizio Corbulone. *Studi in onore di Albino Garzetti*. 1996. Brescia. P. 491–503.
529. Travel and Geography in the Roman Empire / Ed. Adams C. and R. Laurence. Routledge, 2000. 202 p.
530. Treuk M. A Pártia e os Partos nos Anais de Tácito. *Mare Nostrum*. ano 2018. v. 9. n. 1. P. 1-22.
531. Tupikova I., Schemmel M., Geus K. Travelling along the Silk Road: A new interpretation of Ptolemy's coordinates / I. Tupikova, M. Schemmel. K. Geus. – Max Planck Institute for the History of Science, 2014. 73 p.

532. Urban Dreams and Realities in Antiquity. Remains and Representations of the Ancient City / Ed. A. Kemezis. Brill, 2014. 520 p.
533. Vagi D. Coinage and History of the Roman Empire. Vol. 1: History. (London: Taylor & Francis, 2000). 638 p.
534. van Wijlick R. Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC. A Study of Political Relations during Civil War. Durham, 2013. 310 p.
535. Vervaeet F.J. Tacitus, Domitius Corbulo and Traianus' Bellum Parthicum, *L'Antiquité Classique*. 1999. Vol. 68. P. 289–297.
536. Vervaeet F.J. CIL IX 3426: A New Light on Corbulo's Career, with Special Reference to his Official Mandate in the East from AD 55 to AD 63. *Latomus*. 1999. Vol. 58. P. 574–599.
537. Vervaeet F.J. Caesennius Sospes, the Neronian Wars. Armenia and Tacitus View on the Problem of Roman Foreign Policy in the East: A Reassessment. *Mediterraneo Antico*. Vol. 5, 2002. P. 283–318.
538. Veyne P. Lisibilité des images, propagande et apparat monarchique dans l'Empire romain. *Revue historique*. 2002/1 (n° 621). P. 3-30.
539. Wallace-Hadrill A. Suetonius: the scholar and his Caesars. London: Duckworth, 1983. 216 p.
540. Wallace-Hadrill D. Eusebius of Caesarea. London: A. R. Mowbray, 1960. 224 p.
541. Wheeler E. L. Methodological limits and the mirage of Roman strategy: Part 1. *Journal of Military History*. 1993. №57:1. P. 7 – 41.
542. Wheeler E. L. Methodological limits and the mirage of Roman strategy: Part 2. *Journal of Military History*. 1993. №57:2. P. 215 – 240.
543. Wheeler E. L. Rethinking the Upper Euphrates Frontier: Where Was the Western Border of Armenia? *Roman Frontier Studies*. 1989. P. 505-511.
544. Wheeler E.L. Roman Treaties with Parthia: Völkerrecht or Power Politics? *Limes XVIII. Proceedings of the XVIII the International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*. Oxford, 2002. P. 287–292.
545. Wheeler E. The Chronology of Corbulo in Armenia. *Klio*. 1997. №79. P. 383-397.

546. Wheeler E. The laxity of Syrian legions. *The Roman Army in the East* / Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 18. Ann Arbor, MI:1996. P. 229 – 277.
547. Wheller E. L. Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala—and beyond. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* / edd. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. Lyon, 2000. P. 259-308.
548. Whittaker C. *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*. Johns Hopkins University Press, 1997. 341 p.
549. Whittaker C. R. *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*. Routledge, 2004. 265 p.
550. Wiesehöfer J. Augustus und die Parther. *Varus und seine Zeit*. Münster, 2010. S. 187–195.
551. Winterling A. *Caligula: A Biography*. University of California Press, 2011. 240 p.
552. Wisseman M. *Die Parther in Der Augusteischen Dichtung*. Peter Lang GmbH, 1982. 180 s.
553. Witschel C. *Propaganda für den Princeps? Mechanismen der kaiserlichen Repräsentation im Imperium Romanum. Teil I-II*. München, 2004. 446 s.
554. Wolski J. *Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte.* / Hsg. Hildegard Temporini. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1976. Bd. II. 9.1. S. 195-214.
555. Wolski J. *L'Empire des Arsacides*. Leuven, 1993. VII-219 p.
556. Wolski J. *Les Achéménides et les Arsacides. Contribution à l'histoire de la formation des traditions iraniennes*. *Syria*. 1966. Tome 43, fascicule 1-2. P. 65-89.
557. Zakrzewska-Dubasowa M. *Historia Armenii*. Ossolineum, 1990. 328 s.
558. Zanker P. *Augustus und die Macht der Bilder*. München: C. H. Beck. 1987. 369 s.
559. *Zwischen Strukturgeschichte und Biographie. Probleme und Perspektiven einer neuen Römischen Kaisergeschichte 31 v. Chr. – 192 n. Chr.* / Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 75 / Hg. A. Winterling. München, 2011. 350 s.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Гуменний В. Л. Східна місія Германіка Цезаря (18-19 рр. н.е.) крізь призму офіційних актів сенату. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Випуск 44. Том.2. С. 28-31.
2. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.
3. Гуменний В. Л. Храм Марса Месника (Templum Martis Ultoris) та офіційна пропаганда східної політики Риму в епоху Августа. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Випуск 45. Том.2. С. 124-128.
4. Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н.е.: стан і перспективи археологічних досліджень. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Випуск 11. С. 36-48.
5. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.
6. Гуменний В. Л. Образ Парфянських кампаній Антонінів і політична пропаганда Римської імперії у II ст. н. е. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2016. Випуск 38. С. 219-233.
7. Гуменний В. Л. Офіційна пропаганда і східна політика Римської імперії у першій половині I ст. н.е. (за нумізматичними джерелами). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 28. С. 190-202.

8. Гуменний В. Л. Римська військова присутність у Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2017. Випуск 40. С. 184-196.

Публікації які додатково відображають результати дослідження і засвідчують його апробацію:

9. Гуменний В. Л. Календарні системи і проблема романізації східних провінцій Римської імперії у I ст. до н.е. – III ст. н.е. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.)*. Харків, 2013. С. 59-60.

10. Гуменний В. Л. Епідемія Антонінів та східні провінції Римської імперії у др. пол. II ст. н.е. *Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених*. Київ, 2013. Вип. VI. С. 7-9.

11. Гуменний В. Л. «Mansiones Parthicae» («Σταθμοί Παρθικοί») Ізідора Харакського: географія, стратегія та східна політика Римської імперії на початку I ст. н.е. *Чорноморські читання: матеріали I Всеукраїнської історичної наук. – практ. конф., присвяч. 100-річчю з дня народження С. А. Секеринського та О.І. Домбровського, м. Сімферополь, 14-15 березня 2014 р.* Сімферополь: ЧП «Антиква», 2014. С. 18 – 21.

12. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба Аршакідів і особливості східної політики Римської імперії в добу Юліїв – Клавдіїв. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.)*. Харків, 2014. С. 47-49.

13. Гуменний В. Л. Tabula Siarensis та Senatus consultum de Cn. Pisone patre: місія Германіка на Схід крізь призму актів Сенату. *Дні науки історичного факультету, присвяченні 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2014. Том 2. С. 300 – 305.

14. Гуменний В. Л. Образи римо-парфянського протистояння у кінці I ст. до н.е. - на початку II ст. н.е. (за матеріалами нумізматичних джерел). *Дні науки*

історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету". Київ, 2015. С. 328 - 332.

15. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація і еволюція форм та засобів східної політики Римської імперії у першій половині I ст. н.е. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.).* Харків, 2015. С. 45-46.

16. Гуменний В. Л. *Senatus consultum de Cn. Pisone patre* у контексті взаємин Римської імперії та Парфії на початку I ст. н.е. *Стародавнє Причорномор'я.* Одеса, 2016. Вип. XI. С. 156-162.

17. Гуменний В. Л. *Templum Martis Ultoris* та формування образу східної політики Риму в епоху Августа. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.).* Харків, 2016. С. 39-40.

18. Гуменний В. Л. *Tabula Siarensis* та *Senatus consultum de Cn. Pisone patre*: офіційні акти сенату та східна політика Риму в епоху Тіберія. *Проблеми історії та археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, посвяченої 125-летию професора К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.).* Харків, 2016. С. 32.

19. Гуменний В. Л. Римська військова пристуність в Дура-Европос в контексті парфянських кампанії Северів (за папірологічними джерелами). *II Міжнародна науково-практична конференція питання всесвітньої історії / Матеріали конференції 10 листопада 2017 р., м. Дрогобич.* Дрогобич, 2017. С. 139-142.

20. Гуменний В. Л. «Зайняв Фраат престол Кіра»: образ Парфії і пам'ять про Ахеменідів в римській літературній традиції доби Августа. *XXI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (17-18 листопада 2017 р.).* Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2017. С. 10-11.

21. Гуменний В. Л. Військові гарнізони на території Близького Сходу і парфянські кампанії Риму у II – на початку III ст.н.е (за епіграфічними джерелами). *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2018. Випуск XII. С. 166-171.

22. Гуменний В. Л. Осроена у контексті римської політики на Сході під час парфянської кампанії Траяна. *Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина», 17-18 травня 2018 року / Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка*. Київ, 2018. С. 43.

23. Humennyi V. Garrisons of Syria and Rome's military strategy during the late second-early third centuries CE Parthian campaigns: the case of Dura-Europos. 24. *International Limes Congress. Serbia, September 2018. Book of Abstracts*. Belgrade, 2018. P. 47.

24. Гуменний В. Л. Р. Euphr. і окремі проблеми римської військової присутності на території Сирії впродовж першої половини III ст. н. е. *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.)*. Харків, 2018. С. 24-28.

Додаток 2.

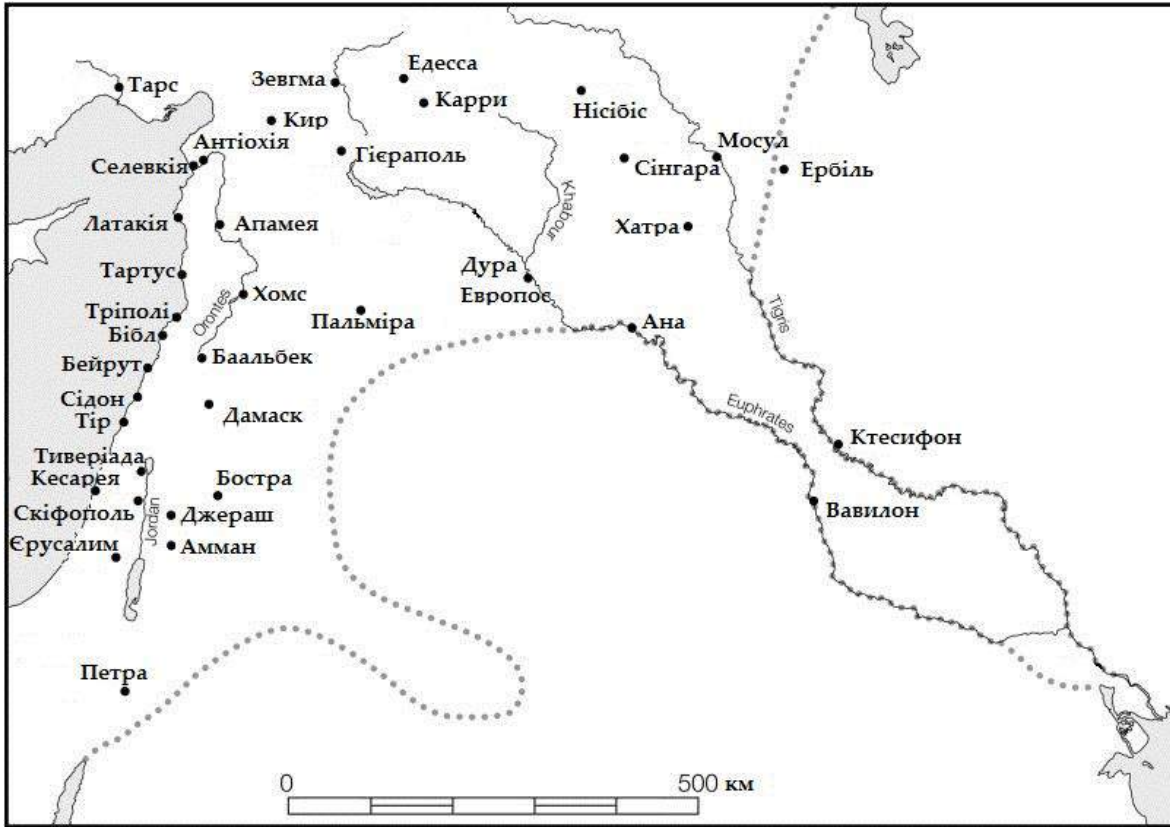
Відомості про апробацію результатів дослідження

1. V міжнародна наукова конференція «Одеські читання», березень 2013 року, м. Одеса.
2. Всеукраїнська наукова конференція "Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура", березень 2013 року, м. Чернівці.
3. VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету", 25 квітня 2013 року, м. Київ.
4. 66-а Міжнародна наукова конференція "Каразінські читання: історичні науки", 26 квітня 2013 року, м. Харків.
5. I Всеукраїнська історична науково – практична конференція Чорноморські читання, присвячена 100-річчю з дня народження С. А. Секеринського та О.І. Домбровського, 14-15 березня 2014 року, м. Сімферополь.
6. VII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених Дні науки історичного факультету, присвяченні 180-річчю заснування Київського університету, 24 квітня 2014 року, м. Київ.
7. 67-а Міжнародна наукова конференція "Каразінські читання: історичні науки", 25 квітня 2014 року, м. Харків.
8. VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету", 23 квітня 2015 року, м. Київ.
9. 68-а Міжнародна наукова конференція "Каразінські читання: історичні науки", 24 квітня 2015 року, м. Харків.
10. Міжнародна наукова конференція XI Читання пам'яті П. Й. Каришковського, 11-13 березня 2016 року, м. Одеса.
11. 69-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки», 29 квітня 2016 року, м. Харків.
12. X Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України», присвячена 125-річчю професора Костянтина Гриневича, 4-5 листопада 2016 року, м. Харків.

13. IV Міжнародний науковий семінар «Текст і образ», 19 травня 2017 року, м. Київ.
14. Міжнародна конференція Актуальні проблеми всесвітньої історії, листопад 2017 р., м. Дрогобич.
15. XXI Читання пам'яті А. Кримського, Інститут сходознавства імені А. Кримського НАН України, листопад 2017 р., м. Київ.
16. Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина, конференція до 70-ліття кафедри історії стародавнього світу і середніх віків КНУ імені Т. Шевченка, 1 грудня 2017 р., м. Київ.
17. Міжнародна конференція Читання пам'яті П. Й. Каришковського, ОНУ імені І. Мечнікова, березень 2018 р., м. Одеса.
18. International Conference “Pecunia Omnes Vincit”, Ягеллонський університет, 18-19 травня 2018 року, м. Краків, Республіка Польща.
19. Конференція «Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина», м. Київ, КНУ імені Т. Шевченка, травень 2018 р., м. Київ.
20. XXIV International Limes Congress, 2-10 вересня 2018 р., м. Белград – Археологічний парк «Вімінаціум» (с. Старий Костолац), Республіка Сербія.
21. V Міжнародний науковий семінар «Текст і образ», жовтень 2018 р., м. Київ.
22. Конференція Історія античного світу і середньовіччя в університетах України. До 40-річчя кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, жовтень 2018 р., м. Харків.
23. Звітні наукові конференції ЛНУ імені Івана Франка за 2016-2017 рр., м. Львів.

Додаток 3. Картографічні матеріали

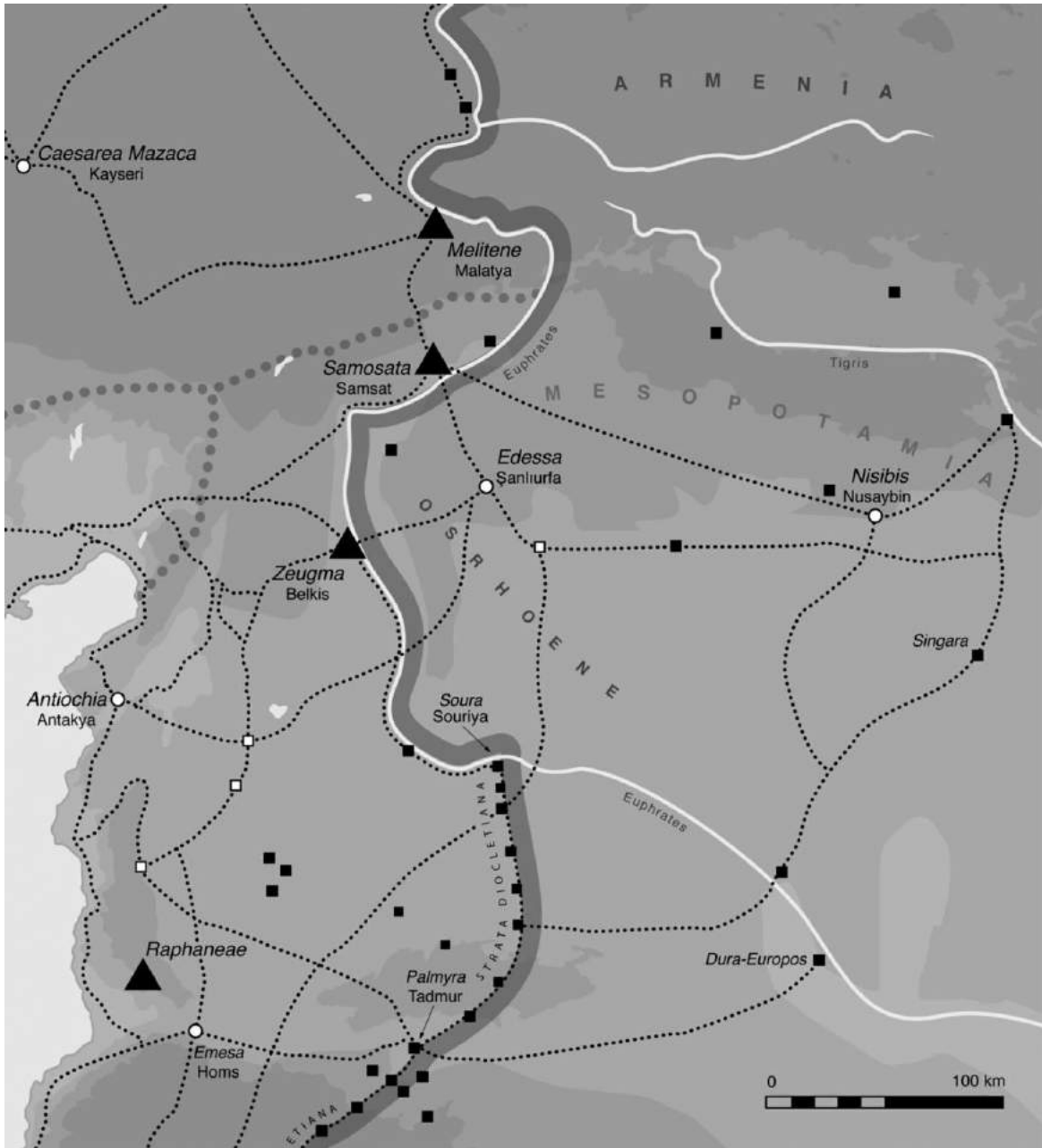
Додаток 3.1. Близький Схід у I ст. до н.е. - III ст. н.е.

Додаток 3.2. Вірменія, Східна Мала Азія та Кавказький регіон

Додаток 3.3. Римські укріплення на Близькому Сході у III ст. н.е.
(За П. Едвеллом)

Додаток 3.4.

Розміщення римських легіонів на Близькому Сході

(За матеріалами <https://www.univie.ac.at/limes/html/maps.php>)

Додаток 4.1. Зевгма та її околиці

(За матеріалами School of Humanities - University of Western Australia)

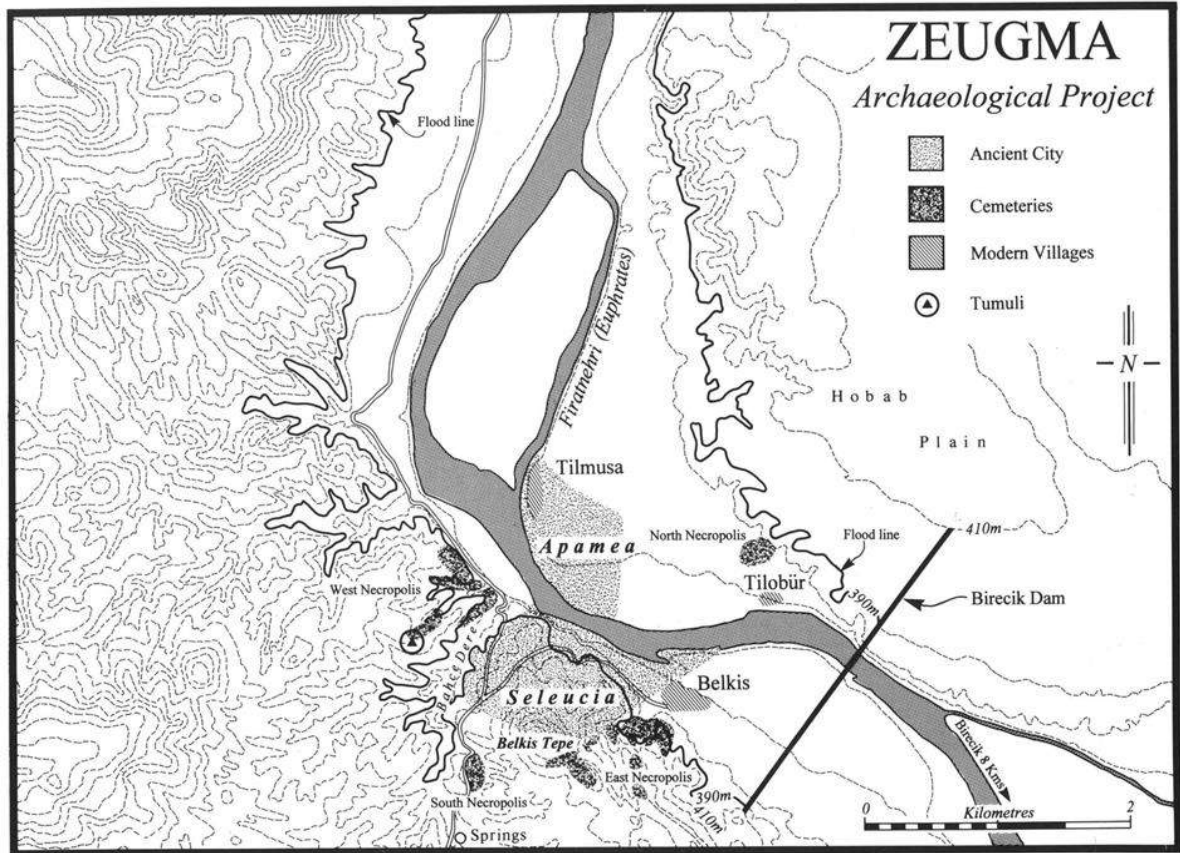

Fig. 1.4. Site, contours, location of Birecik Baraji and the prospective waterline of the lake in the vicinity of Zeugma. Site contours are at intervals of 20 m.

Додаток 4.2. Дура Европос (План за А. Перкінс).

Додаток 5. Сіаренська таблиця. Фрагмент II.

(Джерело: http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Images/Tabula_Siarensis.jpg)

Додаток 6.

Senatus consultum de Cn. Pisone patre.

(Джерело:

<http://edabea.es/images/medium/http://www.ucm.es/info/archiepi/aevh/singulares/senad oconsulto.jpg>)

Додаток 7.

Статуя Августа з Prima Porta

(Джерело:

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Augustus_of_Prima_Porta)

Статуя Августа з Prima Porta (Деталь)

Додаток 8.

Монумент Луція Вера в Ефесі

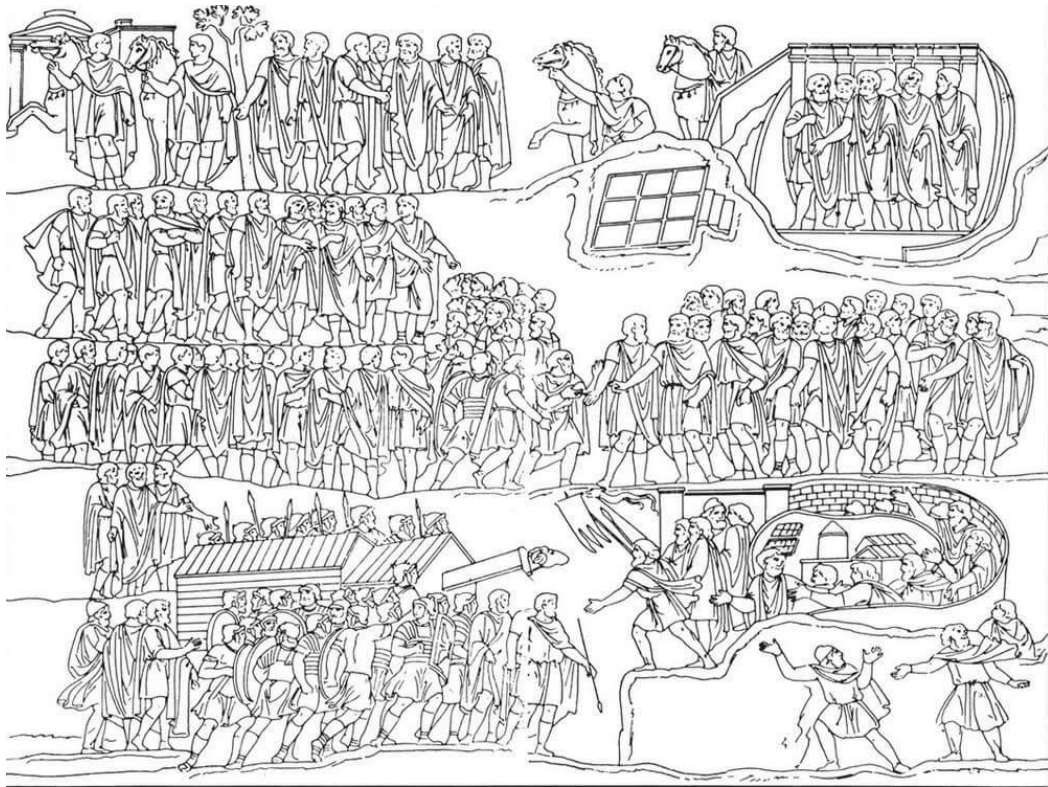
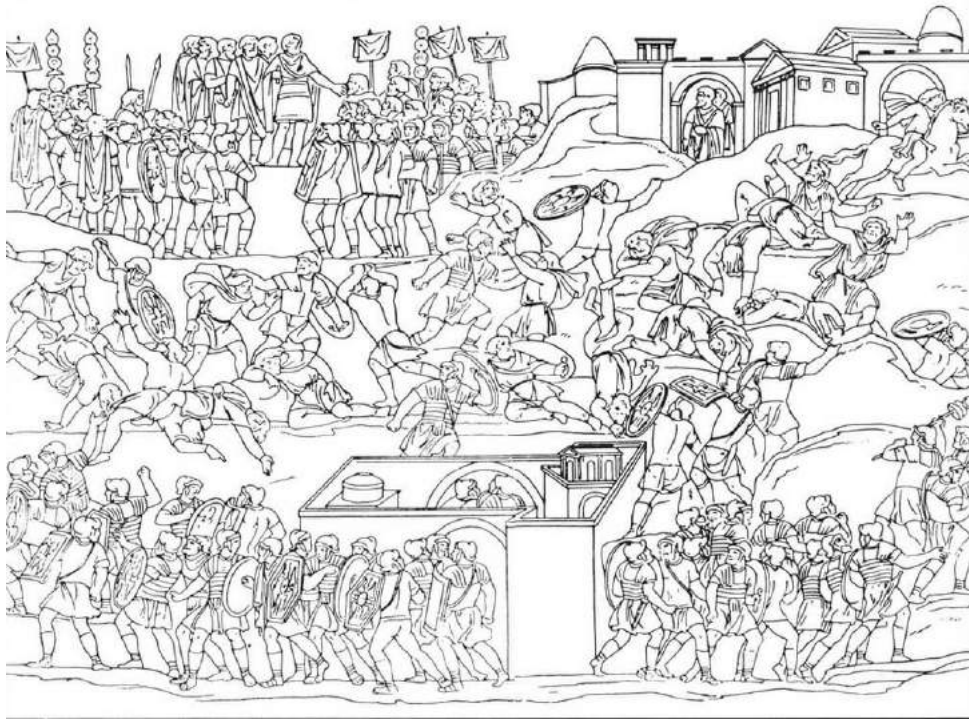
(Джерело: <http://ancientrome.ru/art/artwork/img.htm?id=4549>)

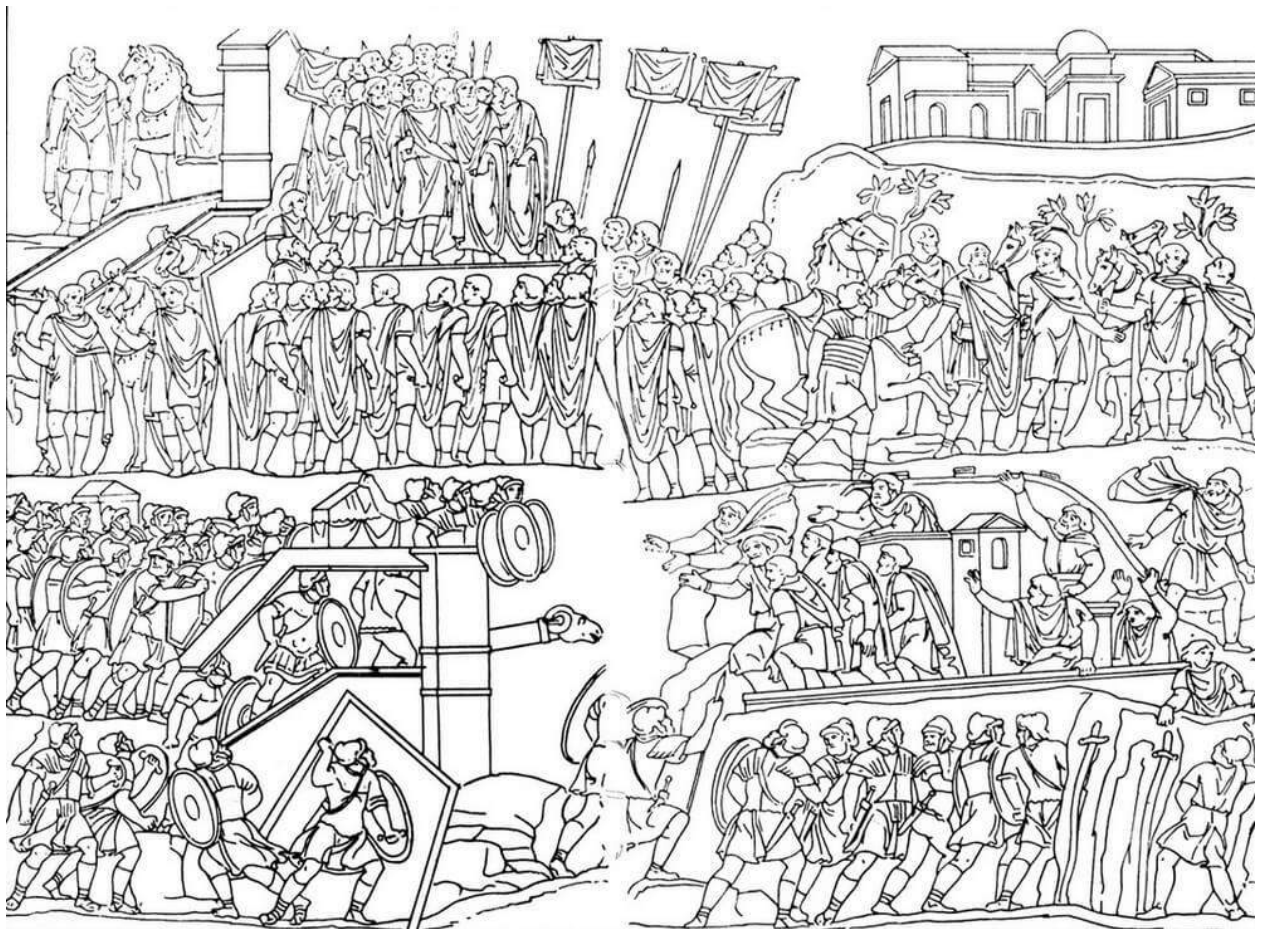
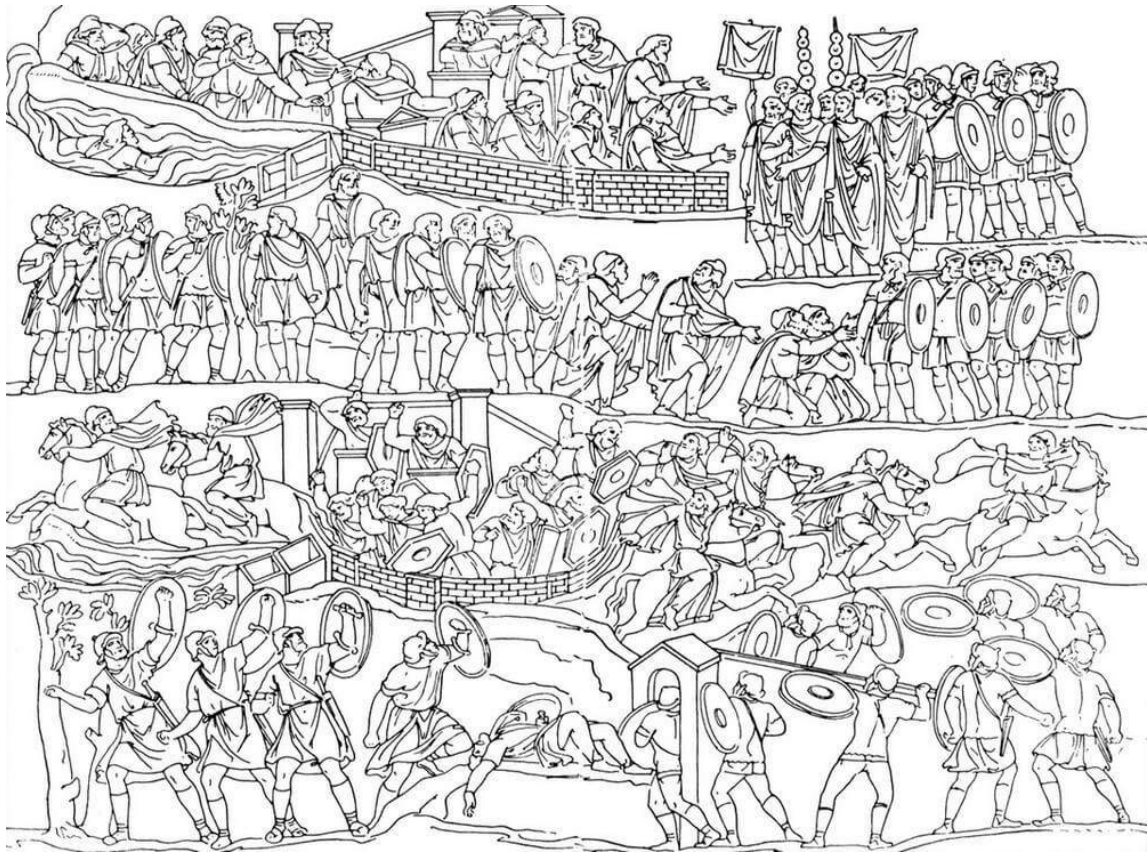

Додаток 9.

Арка Септимія Севера в Римі (загальний вигляд і прорисовка сюжетів за Ф. Коареллі)

Додаток 10. Нумізматичні матеріали.

(Ілюстрації та типологія подаються за виданнями: Roman Imperial Coinage, Vol. I./Ed. By Sutherland C. H. 1984; The Roman Imperial Coinage./ [Ed. C. H. V. Sutherland; H. Mattingly, E.A. Sydenham]. London, 1923 - 1938. Vol. II-IV; та Online Coins of the Roman Empire. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://numismatics.org/ocre/>; Wroth W. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC): Parthia. London, 1903. 413 p.)

Денарій та ауреус Августа (RIC, Augustus 63a, 66).

Денарії Августа (RIC I, Augustus 39в, 69a)

Денарії Августа (RIC I, Augustus 41, 82a)

Денарії Августа (RIC I, Augustus 47a, 47 в.)

Денарії Августа (RIC I, Augustus 86a, 87.)

Денарії Августа (RIC I, Augustus 117, 108a.)

Денарії Августа (RIC I, Augustus 284, 288.)

Монети Кесареї з зображенням Германіка (RIC I, Caligula 59, 61)

Ауреус Нерона (RIC I, Nero 50-58).

Денарій Траяна (RIC II, Trajan, 260) Ауреус Траяна (RIC, II, Trajan, 263)

Денарій Траяна (RIC II, Trajan, 265) Денарій Траяна (RIC II, Trajan, 271)

Денарій Траяна (RIC II, Trajan, 280) Денарій Траяна (RIC II, Trajan, 334)

Сестерцій Траяна (RIC II, Trajan, 642) Ауреус Адріана (RIC II, Hadrian, 26)

Ауреус Марка Аврелія (RIC III, Marcus Aurelius, 162) Ауреус Марка Аврелія (RIC III, Marcus Aurelius, 167)

Ауреус Луція Вера (RIC III, Marcus Aurelius, 573) Ауреус Луція Вера (RIC, III, Marcus Aurelius, 512)

Денарій Марка Аврелія (RIC III, Marcus Aurelius, 79) Ауреус Луція Вера (RIC, III, Marcus Aurelius, 500)

Ауреус Луція Вера (RIC III, Marcus Aurelius, 543) Сесетрцій Марка Аврелія (RIC III, Marcus Aurelius, 908)

Ауреус Септимія Севера (RIC IV, Septimius Severus, 55)

Денарій Септимія Севера та Каракалли (RIC IV, Septimius Severus, 311)

Денарій Септимія Севера (RIC IV, Septimius Severus, 171)

Драхми Фраата IV. (Wroth W. Catalogue... Pl. XXIII. № 8-9).

Драхми Артабана III і Вардана. (Wroth W. Catalogue... Pl. XXV. № 3; Pl. XXVI. №1).

Вологез. Драхма. (Wroth W Catalogue ...Pl. XXVI. № 12).

Додаток 11

Tabula Siarensis (AE 1984, 508=AE, 2014, 70) та її переклад

Fragmentum I

[Quod M.Silanus L.] Nor[banus Balbus co(n)sules v(erba) f(e)cerunt de memoria honoranda Germanici Caesaris qui][mortem obirenu]nquam debuit [— uti de][honoribus m]eritis Germanici Caesar[isageretur - - -]][atque de] ea re consilio Ti(beri) Caesaris Aug(usti) prin[cipis nostri ageretur et cognoscendarum]||copia sententiarum ipsi fieret atque is, adsu[e]ta sibi [moderatione, ex omnibus iis]||honoribus, quos habendos esse censebat senatus, legeret eo[s quos ipse vellet et Iulia]||Augusta mater eius et Drusus Caesar materque Germanici Ca[esaris Antonia consilio]||ab eis et deliberationi, satis apte posse haberi existu[marent. D(e) e(a) r(e) i(ta) c(ensuere):] |Placere uti ianus marmoreus extrueretur in circo Flaminio

pe[cunia publica, posi-] ||tus ad eum locum, in quo statuæ divo Augusto domique August[ae publice positæ es-]||sent ab G(aio) Norbano Flacco, cum signis devictarum gentium in a[ngulis tituloque]||in fronte eius iani senatum populumque Romanum id monum[entum aeternae dedi-]||casæ memoriae Germanici Caesaris, cum i[is] Germanis bello superatis et [deinceps]|| a Gallia summotis receptisque signis militaribus et vindicata fraud[ulenta clade] ||exercitus p(opuli) R(omani), ordinato statu Galliarum, proco(n)s(ul) missus in transmarinas pro[vincias]|| in conformandis iis regnisque eiusdem tractus ex mandatis Ti(berii) C<a>esaris Au[g(usti), dato re-]||g<e> Armeniae, non parcens labori suo, priusquam decreto senatus [ovans urbem ingre-]||deretur, ob rem p(ublicam) mortem obisset; supraque eum ianum statua Ger[manici Caesaris po-]||neretur in curru triumphali et circa latera eius statuæ D[rusi Germanici patris ei-]||us, naturalis fratris Ti(berii) Caesaris Aug(usti) et Antoniae matris ei[us et Agrippinae uxoris et Li-]||viae sororis et Ti(berii) Germanici fratris eius et filiorum et f[iliarum eius.] |Alter ianus fieret in montis Amani iugo, quod est in [finibus provinciae Syriae, sive qui] |alius aptior locus Ti(berio) Caesari Aug(usto) principi nostro [videretur in iis regionibus, quarum] |curam et tutelam Germanico Caesari ex auctori[tate huius ordinis ipse mandasset;] ||item statua eius poneretur et titulus conve[niens rebus ab eo gestis fronti eius iani in-]||sculperetur. Tertius ianis vel ap[ud ripam Rheni vel prope eum tumulum fieret] |quem Druso, fratri Ti(beri) Caesaris Aug(usti), pr[imo sua sponte excitare coepisset totus exerci-]||tus, deinde permissu divi Aug(usti) perf[ecisset, supraque eum ianum statua Germanici Cae-]||saris constitueretur recipientis [signa militaria a Germanis; et praeciperetur Gal-]||lis Germanisque qui citra Rhen[um incolerent, quorum civitates iussae essent ab divo] |Aug(usto) rem divinam ad tumulu[m Drusi facere ut eodem loco facerent publice alterum simi-]||le sacrificium parentant[es quotannis eo die quo Germanicus Caesar decessisset] |et cum esset in ea region[e, ubi is tumulus est, exercitus et hiberna ageret nata-]||li Germanici Caesar[is, is eo die decurreret per eum ianum qui ex hoc s(enatus) c(onsulto) factus esset.] ||[Ite]m placere uti m[onumentum aeternae Germanici Caesaris memoriae fieret Antio-]||chi[ae in foro, [ubi corpus Germanici Caesaris crematum esset sive qui alius aptior lo-]||cus Ti(berio)] Ca[esari Aug(usto) principi nostro videretur itemque epi Daphne ubi Germanicus] ||[Caesar expirasset tribunal marmoreum constitueretur - - -] (vacat)

Fragmentum II, col. a

[- - - Utique a(n)te d(i)em VI id(us) Oct(obre)s quotannis apud eam ara]m, quae es- ||[set ante tumulum, quo ossa illata essent Germanici Caesaris publice i]nferiae Manibus ||[eius mitterentur per magistros sodalium] Aug(ustalium p[ullis] amictos togis, quibus eo- ||[rum ius fasque esset habere e]o

die sui coloris togam, eodem ritu sacrifici quo [[publice inferiae mitterentur] Manibus G(ai) et L(uci) Caesarum cippusque aeneus prope eum [[tumulum poneretur, inque eo hoc s(enatus) c(onsultum)] similiter incideretur ut ea s(enatus) c(onsulta) incisa essent quae [[in G(ai) et (Luci) Caesarum honorem facta] essent neve quid eo die rei seriae publice agere- [[tur per magistratus p(opuli) R(omani) eosve qui i(ure) d(icundo) p(raerunt) in] municipio aut colonia c(ivium) R(omanorum) fierent aut sponsalia ne- [[ve quis pecuniam creditam ab alio] sumeret alive daret neve ludi fierent aut [[aliud quod spectaculum eo die e]d<e>retur. Utique ludi Augustales sca<e>nici | [qui a(nte) d(iem) VI id(us) Oct(obres) - - - antehac commit]ti solerent, ut a(nte) d(iem) V no<n>(as) committerentur qua | [commissionis mutatione pridie] eum diem, quo Germanicus Caesar extinctus | [esset, celebraretur extremus] dies ludorum scaenicorum.

Fragmentum

II, col. b

[- - -]m | [- - - Plebis nomine Ti(berium) Caesarem Aug(ustum) princi- [[pem suum laudare senatum - - -]r quod dies etiam | [festos Decembris mensis insumpsisset mitigando plebis maer]ori et adlocutioni- [[bus suis luctum eius levasset. Plebem quoque laudare senatum studi]umque eius probare, [[quo ad laudandum Germanicum Caesarem effusissime accensae] essent tribus urbanae et | [rusticae, ita uti plebs statuas, si huic ordini videre]tur, pollicita esset; itaque place- [[re senatui: uti (tot) statuae - - - Germa]nici Caesaris cum veste triumph- [[li sumptu plebis urbanae - - - ponerentur] in eis ar<e>is publicis in quibus Divus Aug(ustus) [[et p(opulus) R(omanus) - - -] posuissent, cum inscriptione plebis urbanae | [XXXV tribuum. Item placere: uti car]men, quod Ti(berius) Caesar Aug(ustus) in eo ordine a(nte) d(iem) XVII k(alendas) Ian(uarias)[[de laudando Germanico filio] suo proposuisset, in aere incisum figeretur loco publico [[...quocumque ipsi] placeret; idque eo iustius futurum arbitrari senatum, quod[[animus Ti(beri)] Caesaris Aug(usti) intumus et Germanici Caesaris f(ili) eius non magis laudatio- [[nem quam vitae totius ordinem et virtut<is> eius verum testimonium contineret,]aeternae tradi memoriae et ipse se velle non dissimulare eodem libello testatus |esset, et esse utile iuventuti liberorum posterorumque nostrorum iudicaret. | Itemque testatior esset Drusi Caesaris pietas, placere uti libellus, quem is proxi-|mo senatu recitasset, incideretur eoque loco figeretur quo patri eius ipsique placuisset. [[Itemque hoc s(enatus) c(onsultum) in aere incideretur cum eo s(enatus) c(onsulto) quod factum est a(nte) d(iem) XVII kal(endas) ian(uarias) idque aes in Palatio in|porticu quae est ad Apollinis in templo, qua senatus haberetur, figeretur. Item senatum vel-|le atque aequom censere, quo facilius pie<t>as omnium ordinum erga domum Augustum et consen|su<s> universorum civium memoria honoranda Germanici Caesaris appareret, uti co(n)s(ules) hoc |s(enatus) c(onsultum) sub edicto suo proponerent iuberentque mag(istratus) et legatos municipiorum et coloniar-||um descriptum mittere in municipia et colonias Italiae et in eas colonias quae essent in |<p>rovinciis, eos quoque qui in provinc<i>is praessent recte atque ordine facturos si hoc s(enatus) c(onsultum) de-|disse<n>t operam ut quam celeberrimo loco figeretur. Utique M(arcus) Messalla M(arcus) Aurelius | Cotta Maximus co(n)s(ules) designati cum magistratum inissent primo quoque tempore cum per |auspicia liceret sine binum trinumve nundinum prodictione legem ad populum de ||honoribus Germanici Caesaris ferendam u<ra>rent. Cens(uerunt). I(n) s(enatu) f(uerunt) CCLXXXV. H(oc) s(enatus) c(onsultum) per relatio-|nem secundam factum est unum.

Fragmentum II, col. c

[...]io tenu[- - -] | ius templi. U[tique duae statuae equestres eburneae Germanici Cae-]]saris fiant, qua[e in aede Concordiae circa statuas G(ai) L(uci) Caesarum, filio-]]rum divi Augus[ti, ponantur

et inde circiensi pompa praeferantur per] ||ludos Victoria[e Caesaris, - - - ludos divi]]Augusti ludo[s - -
 - et ludos plebeios et natalicios Ti(beri) Cae-]]saris Augusti, e[aeque statucae equestres cum reponendae
 erunt in aede]]Concordiae re[ponantur; quique cumque eos ludos qui s(upra) s(cripti) s(unt) faciet, is
 uti]] eae statucae equ[estres eburneae Germanici Caesaris quae ex h(ac) r(ogatione) futurae] || sunt
 praefera[ntur circiensi pompa et posi reponantur in aede Concordi-]]ae curet. Ut[iq(ue) - - -]]causam in
 pub[licum - - -]]Utique in Palatio [in porticu quae est ad Apollinis in eo templo in quo senatus]]
 haber<i> solet in[ter imagines virorum in<l>us<t>ris ingeni Germanici Caesa-] ||et Drusi Ger[manici
 patris eius naturalis fratris Ti(beri) Caesaris Aug(usti)]qui{m} ipse quoqu[e f<a>cundi ingeni fuit
 imagines ponantur supra capita] |columnarum [eius fastigi quo simulacrum Apollinis tegitur.]] Utique
 Salii car[minibus suis nomen Germanici Caesaris pro honorifi-]]ca memoria in[te<r>ponant qui honos
 G(aio) quoq(ue) L(ucio) Caesarib(us) fratr(ibus) Ti(beri)] ||Caesaris Augu[sti habitus est. Utiq(ue) ad
 X centur(ies) Caesarum quae] de co(n)s(ulibus) et praeto[ribus destinandis suffragium ferre solent
 adiciantur ...] (vacat)

Переклад:

Фрагмент I

Оскільки консули Марк Сілан і Луцій Норбан Бальб оголосили про те, що слід вшанувати пам'ять Германіка Цезаря, який смерті не повинен був зазнати взагалі...щоб попіклуватись про заслужені почесні Германіку Цезарю...і справа ця повина бути вирішена за порадою Тіберія Цезаря Августа, нашого принцепса, і щоб для нього було складено змістовний (5) список пропозицій, щоб він, зі звичним вмінням вибрати, з усіх почесей, які прийнято надавати, як вирішив Сенат, вибрав ті, які побажає він сам, мати його Юлія Августа і Друз Цезар, а також Антонія, мати Германіка Цезаря, користуючись порадами і рішеннями тих, кому, на їхню думку можна довіряти, у цій справі вирішили прийняти наступне рішення і постановити:

в цирку Фламінія збудувати мармурову арку за державний кошт (10) на тому місці, де Гай Норбан Флакк уже присвятив божественному Августу і його дому статуї разом з знаменами переможених народів і ... нехай напишуть у написі на лицевій стороні основи цієї арки, що Сенат і римський народ цей вічний монумент присвячують пам'яті Германіка Цезаря, оскільки він германців у війні переміг, відкинув їх від Галлії, повернув римські знамена і відплатив за підступне знищення (15) армії римського народу. Після того, як він впорядкував безлад у Галліях, його послали проконсулом в заморські провінції навести лад у них та у царствах. Виконуючи також доручення Тіберія Цезаря, утвердив (Германік) царя у Вірменії, не шкодуючи сил своїх, прийняв смерть за державу, перш ніж за декретом сенату вступив би у Рим з овацією. Над цією аркою нехай спорудять статую Германіка Цезаря в тріумфальній колісниці, а по сторонам її розмістять статуї (20) його рідного батька Друза Германіка, його брата Тіберія Цезаря Августа, його матері Антонії, дружини Агріппіни і сестри Лівії, його брата Тіберія, синів і дочок його. Ще одна арка нехай буде зведена на гірському хребті Аману у провінції Сирії, або в іншому, більш зручному для цього місці, яке вкаже Тіберій Цезар Август, принцепс наш, на тих територіях, які він сам передав турботі Германіка Цезаря, згідного його авторитету і звання. (25) Додатково нехай встановлять його статую, а на лицевій стороні його арки нехай вирізьблять напис з переліком здійснених ним діянь. Третю арку нехай спорудять або біля річки Рейн, або поряд з тим курганом, який все військо з наснагою почало насипати за власною ініціативою, а потім за дозволом божественного Августа повністю закінчило. Потім, над цією аркою нехай встановлять статую Германіка Цезаря який приймає військові знамена у

германців і нехай вкажуть (30) як галлам так і германцям, котрі проживають по цю сторону Рейну, общини яких набули (римське) громадянство за рішенням божественного Августа, здійснювати обряди біля кургана Друза, щоб на цьому ж місці вони офіційно творили ще одні подібні поминальні жертви у день коли помер Германік Цезар і тоді, коли він був в тих краях де знаходиться цей курган. Військо в поході і на зимівлі нехай відзначає день народження Германіка Цезаря проходячи в цей день через (цю) арку зведену відповідно до рішення сенату. (35) Вирішено також, нехай встановлять монумент на вічну пам'ять про Германіка Цезаря в Антіохії, на форумі, де тіло Германіка Цезаря було спалене, або в іншому, більш відповідному місці, яке вкаже Тіберій Цезар Август, а також нехай і в Дафні, де Германік Цезар помер, нехай спорудять мармуровий постамент.

Фрагмент II. а.

І щорічно нехай в шостий день перед ідами, на тому вівтарі, який знаходиться біля гробниці, куди кості Германіка Цезаря були покладені, служителі содали-августали принесуть жертви його манам, одягнуті і темні тоги, в яких прийнято дотримуватись закону як земного так і вищого і вдень нехай здійснюється у звичайних тогах цей обряд, під час якого (5) офіційно приносять жертви манам Гая і Луція Цезарів і біля тієї гробниці нехай встановлять бронзовий обеліск, а на ньому вирізьблять цю постанову сенату, подібно до того, як вирізьблені ті сенатські акти, які видані на честь Гая і Луція Цезарів, щоб жодна важлива суперечка в цей день не розглядалась офіційно у магістрата римського народу, і не вирішували б справи і не відбувались би заручини у тих (посадових осіб), які відповідають за судові справи в муніципіях і колоніях римських громадян (10) щоб ніхто не стягував боргів і не давав грошей в борг, не влаштовували б і ігри в цей день, не призначалось би і проведення видовищ. І нехай ігри Августалії, святкування, які припадають на шостий день жовтня перед ідами...раніше відбувались, нехай починаються в п'ятий день перед ідами, щоб як наслідок таких змін останнім днем ігрових видовищ став день перед тим, коли з життя пішов Германік Цезар.

Фрагмент II. b.

...від імені плебеїв Тіберію Цезарю Августу, принцепсу своєму Сенат дякує...оскільки будні і навіть святкові дні грудня, він використав для того, щоб пом'якшити горе плебеїв (5) звернувшись з запевненнями утішив їх горе. Плебеїв сенат вітає і підтримує їх відданість, оскільки, у прагненні оплакувати Германіка Цезаря з наполегливістю висловили такий намір і міські і сільські триби, так що плебеї, статуї, оскільки це вирішив (їхній) стан, встановити обіцяли. І тому сенат згоден, нехай стільки статуй...Германіка Цезаря в триумфальному одязі від міських плебеїв...встановлять в тих громадських місцях, де божественний Август (10) і римський народ...встановили з написом від міських плебеїв тридцяти п'яти триб. Постановили також, нехай урочисте звернення з яким за своїм звичасм Тіберій Цезар Август в сімнадцятий день перед січневими календами з похвалами Германіку, сину своєму, виголосив, вирізьблене на бронзі, закріплять в громадському місці, в такому, яке він сам вкаже. І було б більш справедливим, якби у майбутньому, як вважає сенат, від щирих поривів Тіберія Цезаря Августа і Германіка Цезаря збереглося би не більше ніж від істинних свідчень про життя і доблесть цілого стану. В тому ж письмовому зверненні підтвердив те, що передається на вічну пам'ять і він сам не хотів би приховувати, вирішивши, що його слова стануть корисними для юнацтва у

дітей на нащадків наших. І потім, щоб благочестя Друза Цезаря було більш наочним, вирішили вирізьбити звернення, яке він озвучив перед сенатом і в тому місці закріплять, яке визначив для нього його батько. (20) і потім це рішення сенату нехай вирізьблять на бронзі разом з тим рішенням сенату, що видане в сімнадцятий день перед січневими календами, а бронзову плиту його нехай закріплять на Палатині, в портику, що біля храму Аполлона, де збирається сенат. Також сенат бажає і постановляє, щоб прояви благочестя всіх станів щодо дому Августа і єдність всіх громадян в намірі вшанувати пам'ять Германіка Цезаря були не настільки важкими, нехай консули це рішення сенату викладуть в своєму едикті і дадуть розпорядження, щоб магістрат і послі муніципіїв та (25) колоній передали копію в муніципії і колонії Італії, і в ті колонії, які знаходяться в провінціях, і ті, хто має владу в провінціях нехай вчинять правильно і як потрібно, якщо докладуть зусиль, щоб ця постанова сенату була розміщена у найбільш людному місці. І нехай вибрані консули Марк Мессала і Марк Аврелій Котта Максім, взявшись за цю справу першими з магістратів, а також впродовж найближчого часу, використовуючи відповідну владу, не відкладаючи її на період двох або трьох ринкових днів, подбають про те, щоб звернутись до народу з проектом закону (30) про почесі Германіку.

Фрагмент II. с.

...І нехай будуть створені оздоблені слоновою кісткою дві кінні статуї Германіка Цезаря, які встановлять в храмі Згоди біля статуй Гая і Луція Цезарів, синів божественного Августа, і звідки нехай їх виносять на чолі урочистої процесії в цирку (5) на святкуваннях на честь Перемоги Цезаря...святкуваннях божественного Августа, на святах...і на плебейських святкуваннях, і на святкуваннях на честь дня народження Тіберія Августа Цезаря, і кінні статуї ці, які слід потім повернути на місце, нехай встановлять у храмі Згоди. І кожного разу, коли хтось буде проводити святкування, згадані вище, нехай він ці оздоблені слоновою кісткою кінні статуї Германіка Цезаря, які на основі цих вимог (10) будуть створені, виносить на чолі урочистої процесії в цирку і подбає (нехай) про те, щоб вони, встановлені, зберігались в храмі Згоди. І нехай на Палатині, в портику біля храму Аполлона, де зазвичай засідає сенат, серед статуй мужів видатних над капітелями колон його даху, під яким знаходиться зображення Аполлона, встановлять статуї Германіка Цезаря (15) і його рідного батька Друза Германіка, брата Тіберія Августа Цезаря який сам був мужем видатного красномовства. І нехай салії на славному пам'ять включать ім'я Германіка Цезаря в пісні свої, в яких почесі слід надавати Гаю, а також Луцію Цезарям, братам Тіберія (20) Цезаря Августа. І нехай до десяти центурій Цезарів в яких прийнято проводити голосування, назначаючи на посади консулів і преторів, добавлять...

Додаток 12.

Senatus consultum de Cn. Pisone patre (AE 2006, 134) та його переклад.

S(enatus) c(onsultum) de Cn(aeo) Pisone patre propositum N(umerio) Vibio Sereno proco(n)s(ule) // A(nte) d(iem) III Eid(us) Dec(embres) in palatio in porticu quae est ad Apollinis scribendo / adfuerunt M(arcus) Valer(ius) M(arci) f(ilius) Lem(onia) Mesallinus C(aius) Ateius L(uci) f(ilius) Ani(ensi) Capito Sex(tus) Pomp(eius) / Sex(ti) f(ilius)] Arn(ensi) M(arcus) Pomp(eius) M(arci) f(ilius) Teret(ina) Priscus C(aius) Arrenus C(ai) f(ilius) Gal(eria) Gallus L(ucius) Nonius L(uci) f(ilius) / Pom(ptina) Asprenas q(uaestor) M(arcus) Vinicius P(ubli) f(ilius) Pob(lilia) q(uaestor) quod Ti(berius) Caesar divi Aug(usti) f(ilius) Aug(ustus) / pontifex max<i=U>mus tribunicia potestate XXII

co(n)s(ul) III designatus IIII ad sena/tum rettulit qualis causa Cn(aei) Pisonis patris visa esset et an merito sibi mor/tem conscisse videretur et qualis causa M(arci) Pisonis visa esset cui rel{1}ationi ad/iecisset uti precum suarum pro adolescente memor is ordo esset qualis cau/sa Plancinae visa esset pro qua persona quid petisset et quas propter causas / exposuis(s)et antea et quid de Visellio Karo et de Sempronio Basso comitibus / Cn(aei) Pisonis patris iudicaret senatus d(e) i(is) r(ebus) i(ta) c(ensuerunt) / senatum populumq(ue) R(omanum) ante omnia dis immortalibus gratias agere / quod nefari(i)s consili(i)s Cn(aei) Pisonis patris tranquillitatem praesentis status / r(ei) p(ublicae) quo melior optari non pote <e=U>t quo beneficio principis nostri frui contigit / turbar<i=E> passi non sunt deinde Ti(berio) Caesar<i=E> Augusto principi suo quod earum / rerum omnium quae ad explorandam veritatem necessariae fuerunt co/piam senatui fecerit cuius aequitatem et patientiam hoc quoq(ue) nomine / admirari senatum quod cum man<i=U>festiss<i=U>ma sint Cn(aei) Pisonis patris scelera / et ipse de se supplicium sumpsisset nihilominus causam eius cognosci volue/rit filiosque eius arcessitos hortatus sit ut patris sui causam defenderent ita ut / eum quoq(ue) qui ordinis senatori(i) nondum esse(t) introduci in senatum vellet et / copiam utriq(ue) dicendi pro patre et pro matre ipsorum et pro M(arco) Pisonem faceret / itaq(ue) cum per aliquot dies acta causa sit ab accus{s}atoribus Cn(aei) Pisonis patris et ab ipso / Cn(aeo) Pisonem recitatae epistulae recitata exemplaria codicilloru<m=N> quos / Germanicus Caesar Cn(aeo) Pisoni patri scripsisset producti testes cuiusq(ue) ordinis sint / a<rbit=DMI>rari singularem moderationem patientiamq(ue) Germanici Caesaris evic/tam esse feritate morum Cn(aei) Pisonis patris atq(ue) ob id morientem Germanicum Cae/sarem cuius mortis fuisse causam Cn(aeum) Pisonem patrem ipse testatus sit non inme/rito amicitiam ei renuntiasset qui cum deberet meminisse adiutorem se datum / esse Germanico Caesari qui a principe nostro ex auctoritate huius ordinis ad / rerum transmarinarum statum co<m=N>ponendum missus esset desiderantium / praesentiam aut ipsius Ti(beri) Caesaris Aug(usti) aut filiorum alterius utrius neglecta / maiestate domus Aug(ustae) neglecto etiam iure publico quo(d) adle<c=G>(tus) pro co(n)s(ule) et ei pro co(n)s(ule) de quo / lex ad populum lata esset ut in quamcumq(ue) provinciam venisset maius ei imperium / quam ei qui eam provinciam proco(n)s(ule) optineret esset dum in omni re maius imperi/um Ti(berio) Cae(s)ari quam Germ(anico) Caesar(i) esset tamquam ipsius arbitri(i) et potestatis omnia / esse deberent ita se cum in provincia Syria fuit <g=C>esserit bellum {cum} Armeniacum / et Parthicum quantum in ipso fuerit moverit quod neq(ue) ex mandatis principis / nostri epistulisq(ue) frequentibus Germ(anici) Caesar(is) cum is abesset Vononem qui sus/pectus regi Pa<rth=HRT>orum erat longius removeri voluerit ne profugere ex custodia // posset id quod fecit et conloqui quosdam ex numero Armeniorum malos et / audaces cum Vonone passus sit ut per eosdem tumultus in Armenia excita/retur ac Vonone(s) vel occiso vel expulso rege Armeniae quem Germanicus / Caesar ex voluntate patris sui senatusq(ue) ei genti regem dedisset occuparet / eaq(ue) magnis muneribus Vononis corruptus fecerit bellum etiam civile ex/citare conatus sit iam pridem numine divi Aug(usti) virtutibusq(ue) Ti(beri) Caesaris Aug(usti) / omnibus civilis belli sepultis malis repetendo provinciam Syriam post / mortem Germanici Caesaris quam vivo eo pess<i=U>mo et animo et exemplo re/liquerat atq(ue) ob id milites R(omani) inter se concurrere coacti sint perspecta etiam / crudelitate unica qui incognita causa sine consili(i) sententia plurimos ca/pitis supplicio adfecisset neq(ue) externos tantum(m)odo sed etiam centurionem / c(ivem) R(omanum) cruci fixisset qui militarem discip{u}linam a divo Aug(usto) institutam et / servatam a Ti(berio) Caesar(e) Aug(usto) corrupisset non solum indulgendo militibus / his qui ipsis praesunt more vetustiss<i=U>mo parere(n)t sed etiam donativa suo / nomine ex fisco principis nostri dando quo facto milites alios Pisonianos a/lios Caesarianos dici laetatus sit honorando etiam eos qui post talis nominis / usurpationem ipsi paruisse(n)t ut qui post mortem Germanici Caesaris cuius in/teritum p(opulus) R(omanus) modo sed

exterae quoq(ue) gentes lux(s)er<u=I>nt patri opt<i=U>mo et / indulgentiss<i=U>mo libellum quo
 eum accusaret mittere ausus est oblitus non / tantum venerationis caritatisq(ue) quae principis filio
 debeba(n)tur ceterum / humanitatis quoq(ue) quae ultra mortem odia non patitur procedere et cuius /
 mortem gavisum esse eum his argumentis senatui apparuerit quod nefaria / sacrificia ab eo facta quod
 naves quibus vehebatur ornatae sint quod reclu/serit deorum immortalium templa quae totius imperi(i)
 R(omani) constantiss<i=U>ma / pietas clauserat eiusdem//que habitus // animi argumentum fuerit quod
 dedisset congi/arium ei qui nuntiaverit sibi de morte Germanici probatum(que) sit frequen/ter{q}
 convivia habuisse eum his ipsis diebus quibus de morte Germanici ei / nuntiatum erat numen quoq(ue)
 divi Aug(usti) violatum esse ab eo arbitrari senatum / omni honore qui aut memoriae eius aut
 imaginibus quae antequam in / deorum numerum referre{n}tur habeba{n}tur detracto / quas ob res
 arbitrari senatum non optulisse eum se de<b=D>itae poenae sed maiori / et quam inmin<e=O>re sibi
 ab pietate et severitate iudicantium intellegeba{n}t / subtrax{s}isse itaq(ue) his poenis quas a semet
 ipso exegisset adicere ne quis luc/tus mortis eius causa a feminis quibus {e}is more maiorum si hoc
 s(enatus) c(onsultum) factum / non esset lugendus esset susciperetur utiq(ue) statuae et imagines
 Cn(aei) Pisonis / patris quae ubiq(ue) positae essent tollerentur recte et ordine facturos qui
 qu/andoq(ue) familiae Calpurniae essent quive eam familiam cognatione{m} / adfinitateve
 contingerent si dedissent operam si quis eius gentis aut quis eo/rum qui cognatus adfinisve Calpurniae
 familiae fuisset mortu<u=O>s esset lugendus esset ne inter reliquas imagines exequias eorum
 funerum celebrare solent / imago Cn(aei) Pisonis patris duceretur neve imaginibus familiae Calpurniae
 i/mago eius interponeretur utiq(ue) nomen <C=O>n(aei) Pisonis patris tolleretur / ex titulo statuae
 Germanici Caesaris quam ei sodales Augustales in campo ad / aram Providentiae posuissent utiq(ue)
 bona Cn(aei) Pisonis patris publicarentur // excepto saltu qui esset in {H}Illyrico eum saltum
 placere{t} Caesari Augusto prin/cipi nostro cuius a patre divo Aug(usto) Cn(aeo) Pisoni patri donatus
 erat reddi cum / is idcirco <d=P>ari eum sibi desiderasset quod quarum fines hos saltus contin/gerent
 frequenter de iniuri(i)s Cn(aei) Pisonis patris libertorumq(ue) et servorum / eius questae essent atq(ue)
 ob id providendum putaret ne postea iure meritoq(ue) / soci(i) p(opuli) R(omani) queri possent item
 senatum memorem clementiae suae ius/titiaeq(ue) animi magnitudinis quas virtutes {quas} a
 maioribus suis acce/pisset tum praecipue ab(!) divo Aug(usto) et Ti(berio) Caesare Aug(usto)
 principibus suis didicisset / ex bonis Cn(aei) Pisonis patris publicatis aequ<u=O>m humanumq(ue)
 censere filio eius / Pisoni maiori de quo nihil esset dictum qui principis nostri q(uaestor) fuisset quem /
 Germanicus quoq(ue) liberalitate sua honorasset qui complura modestiae / suae posuisset pignora
 {quem Germanicus quoq(ue) liberalitate sua honorasset} / ex quibus sperari posset
 dissimill<i=U>um eum patri suo futurum donari / nomine principis et senatus bonorum partem
 dimidiam eumq(ue) cum tan/to beneficio obligaretur recte atq(ue) ordine facturum si praenomen patris
 / mutas(s)et M(arco) etiam Pisoni qu(o)i inpunitatem senatus / humanitati et mode/rationi principis sui
 adsensus dandam esse{t} arbitraretur quo facilius / inviolatum senatus beneficium ad eum pervenire(t)
 alteram partem dimi/diam bonorum paternorum dari ita ut ex omnibus bonis quae decreto / senatus
 publicata et concessa iis essent n(ummum) X(centena milia) dotis nomine Calpurniae / Cn(aei) Pisonis
 filiae item peculi(i) nomine n(ummum) XXXX(centena milia) daretur item / placere uti Cn(aeus) Piso
 pater supra portam Fontinalem qua<e=M> inaedificasset / iungendarum domum privatarum causa ea
 curatores locorum publico/rum iudicandorum tollenda dimolienda curarent / quod ad Plancinae causam
 pertineret quoi plur<i=U>ma et graviss<i=U>ma crimina / obiecta essent quoniam confiteretur se
 omnem spem in misericordia{m} / principis nostri et senatus habere{t} et saepe princeps noster
 accurateq(ue) ab / eo ordine petierit ut contentus senatus Cn(aei) Pisonis patris poena uxori <e=P>ius /
 sic uti M(arco) f(ilio) parceret et pro Plancina rogatu matris suae depreca<tus=RI> s<it=E> et / quam

ob rem <id=ET> mater sua inpetrar<i=E> vellet iustiss<i=U>mas ab ea causas sibi ex/positas acceperit senatum arbitrari et Iuliae Aug(ustae) opt<i=U>me de r(e) p(ublica) merita non / partu tantum modo principis nostri sed etiam multis magnisq(ue) erga cui/usq(ue) ordinis homines benefici(i)s quae cum iure meritoq(ue) plur<i=U>mum posse(t) in eo quod / a senatu petere deberet parciss<i=U>me uteretur eo et principis nostri summa(e) / erga matrem suam pietati suffragandum indulgendumq(ue) esse remittiq(ue) / poenam Plancinae placere Visellio Karo et Sempronio Basso comitibus Cn(aei) / Pisonis patris et omnium maleficiorum aqua et igne interdici oportere / ab eo pr(aetore) qui legem maiestatis quaereret bonaq(ue) eorum ab pr(aetoribus) qui aerario / prae(e)sse(n)t venire et in aerarium redigi placere item cum iudi(ca)ret senatus / omnium partium pietatem antecessisse Ti(berium) Caesar(em) Aug(ustum) principem nostrum / tant<i=UM> et <t=I>am aequali(s) dolor<i=E>(s) totiens conspectis quibus etiam senatus ve/hementer motus sit magnopere rogare et petere ut omnem curam quam / in duos quondam filios suos partitus erat ad eum quem haberet converteret / sperareq(ue) senatum eum qui supersit <t=QU>anto maior<i=E> curae dis immortalibus / fore quanto magis intellegerent omnem spem futuram paternae pro / r(e) p(ublica) stationis in uno repos[i]ta(m) quo nomine debere eum finire dolorem // ac restituere patriae suae non tantum animum sed etiam voltum qui / publicae felicitati conveniret item senatum laudare magnopere Iuliae Aug(ustae) / Drusiq(ue) Caesaris moderationem imitantium principis nostri iustitiam quos / animadvertere{t} hunc ordinem non maiorem pietatem in Germanicum / quam aequitatem in servandis integris iudici(i)s suis donec de causa Cn(aei) Pisonis / patris cognosceretur praestitisse ceterorum quoq(ue) contingentium Germanicum) / Caesar(em) necessitudine magnopere probare Agrippinae quam senatui memoriam / divi Aug(usti) qu(o)i fuisset probatiss<i=U>m(a) et viri Germanici cum quo unica concordia vix{ }is/set et tot pignora edita partu feliciss<i=U>mo eorum qui superessent com(m)endare / itemq(ue) Antoniae Germanici Caesaris matris quae unum matrimonium Dru/si Germ(anici) patris experta sanctitate morum dignam se divo Aug(usto) tam arta propin/quitate exhibuerit et Liviae sororis Germ(anici) Caesar(is) de qua opt<i=U>me et avia sua et / socer idem(que) patru<u=O>s princeps noster iudicaret quorum iudici(i)s etiam si non contin/gere{n}t domum eorum merito gloriari posset nedum tam coniunctis necessitu/dinibus inligata femina quarum aeq(ue) et dolor<e=U>m fideliss<i=U>mum et in dolore / moderatione(m) senatum probare item quod filiorum Germanici puerilis et / praecipue in Nerone{m} Caesare{m} iam etiam iu(v)enis dolor amisso patre tali / itemq(ue) fratris Ti(beri) Germ(anici) Caesar(is) non exc<e=U>sserit modum probabilem iudicare sena/tum referendum quidem esse acceptum max<i=U>me discip{u}linae avi <e=M>orum et / patrum et Iuliae Aug(ustae) sed tamen ipsorum quoque nomin<e=UM> laudandum exist<i=U>/maret item equestris ordinis curam et industriam unic<e=I> senatui probari / quod fideliter intellexisset quanta res et quam ad omnium salutem pietatemq(ue) / pertinens ageretur et quod frequentibus a<c=D>clamationibus adfectum animi sui / et dolorem de principis nostri] fili(i)q(ue) eius iniuri(i)s ac pro r(ei) p(ublicae) utilitate testatus sit / plebem quoq(ue) laudare senatum quod cum equestr<i=E> ordine consenserit pietatemq(ue) / suam erga principem nostrum memoriamq(ue) fili(i) eius significaverit et cum / effusiss<i=U>mis studi(i)s ad repraesentandam Cn(aei) Pisonis patris ab semet ipsa / accensa esset regi tamen exemplo equestris ordinis a principe nostro se passa sit / item senatum probare eorum militum fidem quorum animi frustra sollicita/ti essent scelere Cn(aei) Pisonis patris omnesq(ue) qui sub auspici(i)s et imperio principis / nostri milites essent quam fidem pietatemq(ue) domui Aug(ustae) p<raesta=ARE>rent eam sperare / perpetuo praestatueros cum scirent salutem imperi(i) nostri in eius domus custo/dia posita(m) esse{t} senatum arbitrari eorum curae atq(ue) officii(i) esse ut aput eos ii / qui quandoq(ue) e<i=T>(s) prae(e)sent plur<i=U>mum auctoritatis (!) qui fideliss<i=U>ma pietate / salutare huic urbi imperioq(ue) p(opuli) R(omani) nomen Caesarum coluissent et quo facilius / totius actae rei ordo

posterorum memoriae tradi posset atque hi scire(nt) quid et / de singulari moderatione Germ(anici) Caesa(ris) et de sceleribus Cn(aei) Pisonis patris / senatus iudicasset placere uti oratio quam recitasset princeps noster / itemq(ue) haec senatus consulta in {h}aere incisa quo loco Ti(berio) Caes(ari) Aug(usto) vide/retur ponere(n)tur item hoc s(enatus) c(onsultum) {h}i{c}n cuiusque provinciae celeberr<i=U>uma{e} / urbe eiusque i(n) urbis ipsius celeberrimo loco in aere incisum figere/tur item(que) hoc s(enatus) c(onsultum) in hibernis cuiusq(ue) legionis ad signa figeretur censu/erunt in senatu fuerunt CCCI hoc s(enatus) c(onsultum) factum est per relationem solum / Ti(berius) Caesar Aug(ustus) trib(unicia) potestate XXII manu mea scripsi velle me <h=I>(oc) s(enatus) c(onsultum) quod / e(s)t factum III Idus Decem(bres) Cotta et Messalla co(n)s(ulibus) referente me scri/ptum manu Auli q(uaestoris) mei in tabellis XIII referri in tabulas pub(l)icas

Переклад:

У четвертий день до грудневих ід, на Палатині, у портику біля храма Аполлона. Присутніми при написанні були Марк Валерій син Марка Мессалін з триби Лемонія, Гай Атей син Луція Капіт з Аніензійської триби, Секст Помпей, син Секста з Арнензійської триби, Марк Помпей син Марка Пріск з Терентійської триби, Гай Арренус син Гая Галл з Галерійської триби, Луцій Ноній син Луція Аспрена з Помпінської триби, квестор, Марк Вінцій син Помпея з Поблілійської триби, квестор.

З огляду на те, що Тіберій Цезар Август, син божественного Августа, (5) великий понтифік, у двадцять перший рік своїх повноважень трибуна, тричі консул, обраний консулом у четвертий раз, звернувся до сенату за рішенням:

(з метою з'ясувати) у чому (полягає) суть справи Гнея Пізона Старшого і з огляду на те як він позбавив себе життя не без причини

і як слід розглядати справу Марка Пізона (до цього від додав що сенатори мають дослухатись до його прохань від імені молодого чоловіка)

і як справа Планціни повинна трактуватись (10)

і що суд сенату розглядав (справу) Візеллія Карра і Семпронія Басса, членів оточення Гнея Пізона Старшого

(і) враховуючи ці обставини вони вирішили наступне:

що Сенат і римський народ перш за все висловлюють вдячність безсмертним богам тому, що вони не дозволили спокій республіки, чого кращого побажати не можна і який ми отримали змогу відчувати завдячуючи нашому принцепсу, (15) порушити проклятими планами Гнея Пізона Старшого;

тоді (висловлюють вдячність) Тіберію Цезарю Августу, їхньому власному принцепсу, тому, що він всіляко сприяв Сенату і надав все необхідне для пошуку правди,

і що сенат відзначає його чесність і помірність у цій справі також, оскільки злочини Гнея Пізона Старшого найбільш кричущі і Пізон сам вибрав для себе кару, і тим не менш, він (Тіберій) хотів, щоб справа Пізона була (20) розглянута і коли сини Пізона були викликані, він заохочував їх захищати свого батька, дійшовши до того, що він побажав, щоб навіть того (з них) хто не був ще сенатором привести в Сенат по його справах і надати кожному можливість говорити з приводу свого батька і матері і М. Пізона.

Далі, після того як ця справа обговорювалась кілька днів обвинувачувачами Гнея Пізона Старшого і Гнеєм Пізоном Старшим (25) особисто, були оголошені листи та копії документів, що їх Германік Цезар особисто писав Гнею Пізону, і свідки кожного видавчого розпорядження,

сенат вирішив, що неймовірна стриманість і терпіння Германіка Цезаря були переважені дикістю Гнея Пізона Старшого;

і що через це, помираючий Германік (який сам називав Гнея Пізона Старшого причиною своєї смерті) не без причини розірвав дружбу

з цією людиною, при тому що він (Пізон) повинен був пам'ятати що він (30) мав надавати спеціальну допомогу Германіку Цезарю (який був надісланий нашим принцепсом у відповідності до повноважень свого розпорядження владнати справи заморські які вимагали присутності або ж Тіберія Цезаря Августа або когось з його синів) (і який) ігноруючи велич імператорського дому і також ігноруючи закони земні (і те що він) був прикріплений до проконсула зокрема до проконсула, щодо якого закон було представлено народним зборам надаючи йому, незалежно від того у яку б провінцію він не вступив (35), імперій більший, ніж у намісника провінції в рангу проконсула з зазначенням, що у будь-якому випадку Тіберій Цезар буде володіти більшим імперієм ніж Германік Цезар. Він (Пізон) поведив себе так, перебуваючи у провінції Сирії, немов би все мало бути підпорядковане його рішенням і контролю, на ньому також лежить відповідальність за те, що він підштовхував як вірменську, так і парфянську війну, тому що він не хотів, незважаючи на настанови нашого принцепса і часті листи Германіка Цезаря, коли він був в іншому місці, Вонона, до якого з недовірою ставився цар парфян (40), перемістити подалі, щоб він не зміг втекти з-під варти (що він згодом і вчинив), і дозволив певним злим і надмірним особам з числа вірмен вести переговори з Вононом, так що дії цих людей привели б до безладу у Вірменії і Вонон, коли б цар Вірменії був або вбитий або вигнаний, цар, якого Германік Цезар дав народу відповідно до побажань батька свого та (45) Сенату, захопив б Вірменію і зробив би це через через людей зіпсованих великими подарунками Вонона;

хто (*мова тут і далі йде про Пізона – В.Г.*) також намагався спровокувати громадянську війну, хоча всі лихоліття громадянської війни давно були забуті священною волею божественного Августа та чеснотами Тіберія Цезаря Августа, намагаючись повернути собі провінцію Сирію після смерті Германіка Цезаря, провінцію, яку у часи коли Германік був живий, він залишив з найгіршими намірами і встановив (у ній) найгірші прецеденти. Через це, римські солдати були змушені битися з римськими солдатами.

(50) Щодо якого також засвідчена непереборна жорстокість (цієї людини), яка завдала смертної кари багато кому не розглянувши їхні справи, без рекомендацій його радників, і розп'яті були не тільки вояки допоміжних з'єднань, але навіть центуріон, римський громадянин;

(ним) була зіпсована військова дисципліна, встановлена божественним Августом і підтримувана Тіберієм Цезарем Августом, (він) не тільки потурав воїнам, щоб вони не підкорялися своїм командирам у відповідності з нашою найбільш поважною традицією, а й даючи донативи від власного імені (55) з фінансових засобів нашого принцепса, після чого (він) отримував задоволення, що деяких солдат називали «людьми Пізона», а інших – «людьми Цезаря», а також, шануючи тих, хто, взявши на себе таке ім'я, підкорявся йому.

Хто після смерті Германіка Цезаря, чия загибель не тільки римський народ, але й іноземні народи оплакували, наважився надіслати до найкращого і найприємнішого батька документ, в якому він (Пізон) звинуватив його (Германіка), забувши не тільки (60) про повагу і прихильність до сина принцепса, але також людську вдячність, яка не дозволяє ненависті зберігатися після смерті.

І що він радів його (Германіка) смерті стало ясно для Сенату з таких доказів: бо нечестиві жертви були принесені ним, тому що кораблі, в яких він плавав, показали повні кольори, тому що він відкрив храми безсмертних богів, які найбільш віддані (65) хто перебуває під владою Риму закрили. Це було свідченням тих же намірів, коли було доведено, що він дав грошовий подарунок людині, яка повідомила йому про смерть Германіка Цезаря, і що часто проводив він банкету в ті дні, коли він дізнався про смерть Германіка;

Сенат також вважає що:

божественність обожнюваного Августа була порушена ним, оскільки вся честь, що була надана або його пам'яті, або статуям, встановленим йому до того (70), як він увійшов до числа богів, була відкликана;

Сенат гадає, що він (Гней Пізон) не зазнав покарання, якого він заслужив, і що він відвів від себе більшо покарання і те що він вчинив було викликано загрозою (для нього) від відданості і суворості його суддів;

далі, до тих покарань, які він вимагались для нього

(слід) додати щоб жодна жалість за його смертю не була здійснена жінками, які повинні були його оплакувати за звичаями предків, якщо б цього декрету (75) Сенату не було,

і що статуї і портретні маски Гнея Пізона, де вони б не знаходилися, слід прибрати;

ті, хто в будь-який час належав до сім'ї Кальпурніїв або які були пов'язані з цією сім'єю кров'ю або шлюбом, діяли б правильно і належним чином, якщо б вони слідували, якщо хто-небудь із цієї сім'ї або будь-який з них, пов'язаний кров'ю або шлюбом з Кальпурнієвою сім'єю помруть і повинні були б бути оплаканими (80), щоб портретна маска Гнея Пізона не була присутньою серед інших масок якими зазвичай супроводжують обряди цих похоронів, і що його портретна маска не може бути поміщена серед портретних масок сім'ї Кальпурніїв,

ім'я Гнея Пізона Старшого має бути видалена з напису статуї Германіка, що її содали августали спорудили йому (Германіку) на Марсовому полі поряд з вівтарем Провидіння, і

що власність Гнея Пізона буде конфісковано, за винятком (85) земель, що знаходилися в Ілліріку;

і Сенат вирішив:

що ці землі повертаються Тіберію Цезарю Августу нашому принцепсу, чий батьком божественним Августом вони були подаровані Гнею Пізону, оскільки він (Тіберій) зажадав, щоб це було надано йому з цієї причини, тому що народи, чий кордон торкнулися цих земель, часто скаржилися на шкоду з боку Гнея Пізона, його лібертинів і рабів, і тому він думав, що це потрібно зробити, (90) бо союзники римського народу не могли належним чином і справедливо поскаржитися;

так само, що Сенат, пам'ятаючи про своє власну милосердя, справедливість і великодушність, чесноти які він наслідував від своїх попередників і особливо від божественного Августа і Тіберія Цезаря Августа його принцепсів, постановив:

що це буде справедливим і передбачливим, що з конфіскованого майна Гнея Пізона старшого віддати його старшому синові Пізону (про якого нічого не було сказано, хто був (95) квестором нашого принцепса, якого також вшанував своїм великодушням Германік, і який продемонстрував багато свідчень своєї помірності, яка дає підстави очікувати, що він буде не схожий на свого батька) від імені принцепса і сенату, половини частки власності, і що він

оскільки він буде скріплений зобов'язаннями за таку велику послугу, (він) діятиме добродібно і правильно, якщо змінить своє перше ім'я, ім'я його батька;

(100) щодо Марка Пізона (якому Сенат, погодившись з людяністю і стриманістю свого принцепса, вирішив що його не слід карати), а так щоб доброта Сенату могла б легше досягти його без шкоди, інша половина частки власності (їхнього) батька власність повинна бути надана їм, на умовах, що з усього майна, яке згідно з указом Сенату було конфісковано і надано їм, один мільйон сестерціїв буде видано як придане Кальпурнії, дочці (105) Гнея Пізона, і також чотири мільйони сестерціїв, як її особиста власність;

так само, Сенат постановив:

щоб надбудови зведені Гнеєм Пізоном над Porta Fontinalis для того, щоб приєднатися до своїх приватних будинків, куратори за публічними місцями були зобов'язані зняти і знищити;

що стосується справи Планціни, щодо якої було висунуто чимало важливих звинувачень (110), оскільки вона визнала, що вона покладає надію на співчуття нашого принцепса і Сенату, і оскільки наш принцепс часто і з виразною увагою вимагав цього рішення, що Сенат задовольняється покаранням Гнея Пізона старшого, врятувавши свою дружину також сина Марка, і (Тіберій) заступився за Планціну на прохання своєї матері, і вона навела йому дуже справедливі причини, чому його мати хотіла отримати ці поступки (115), Сенат вважає:

що Юлія Августа, яка належить до тих хто заслуговує похвали у державі і не тільки тому, що вона народила нашого принцепса, але також через її числені та великодушні діяння щодо людей усіх станів і відповідно до цього вона справедливо і заслужено має мати найбільший вплив у тому, що вона попросила від Сенату, вона використала це в якості винятку і велика прив'язаність нашого принцепса до його матері має бути підтримана і відзначена

Сенат постановив:

(120) переглянути покарання Планціни.

Візеллій Кар і Семпроній Басс, соратники Гнея Пізона старшого і співучасники усіх його злочинів будуть позбавлені вогню і води (*відправленні у вигнання – В.Г.*), претором який розбирає справи за законом про зраду.

І сенат постановляє

що їхня власність буде продана преторами, відповідальними за скарбницю і доходи, розміщені в скарбниці;

також оскільки Сенат вирішив, що Тіберій Цезар Август, наш принцепс, перевищив відданість всіх батьків (125) горем настільки великим і настільки невпинним, що це вразило навіть Сенат, який просить весь догляд він який раніше поділяв між двома синами щоб він тепер що Сенат сподівався, що той хто виживе буде предметом інтересу та захисту (130) безсмертних богів, оскільки вони розуміли що вся майбутня надія його батька і держави тепер вміщена в одну людину.

І з цього приводу сенат вирішив:

що він (Тіберій) має полишити своє горе і відновити у країні настрій і публічне щастя.

Сенат щиро похвалив стриманість Юлії Августи і Друза Цезаря,

наслідуючи справедливості нашого принцепса оскільки у його рішенні було відзначено що вони не показали більшої відданості Германіку ніж утримуватись від власних (135) суджень допоки не розглянута була справа Гнея Пізона старшого.

І також інші особисто пов'язані з Германіком Цезарем (особи) чесно відзначені сенатом:

Агріппіна, про яку варто сказати що її високо шанував божественний Август і про її чоловіка Германіка з яким вона жила в неймовірній згоді і численних дітей народжених (140) найбільш щасливих тих хто вижив;

також Антонія, мати Германіка Цезаря, яка будучи лише раз одруженою з Друзом, батьком Германіка показала своїм характером що вона гідна такого близького споріднення з божественним Августом;

і Лівія, сестру Германіка Цезаря, про яку і її бабуся, і її вітчим, і в той же час дядько по лінії батька, наш принцепс, мали найбільш сприятливу думку...(145)

Щодо цих жінок, Сенат однаково високо оцінив їхнє горе і стриманість у скорботі; також, що стосується того, що у дітей Германіка, то дитяче горе (і у випадку з Нероном Цезарем зокрема) і навіть юнацьке горе на втрату такого батька, і так само, як і Тіберій Германік, брат Германіка Цезаря не перевищили похвальної межі, Сенат вирішив

що це слід приписати особливо дисципліні їхнього діда і батька, дядька і Юлії Августи (150), але тим не менш Сенат вирішив це схвалити;

також що турбота і потуги (стану) вершників достойні спеціальної похвали Сенату, тому що вони зрозуміли, наскільки це велика справа, і наскільки вона стосується безпеки і відданості кожного, обговорювалися, і тому що за часті акламації вона свідчила про тривогу і про скорботу для нашого принцепса і сина його в інтересах республіки;

(155) Сенат також хвалить міський плебс за їхню однаковість з вершниками і за свідчення їхньої скорботи для нашого принцепса і для пам'яті його сина і тому, що вони з неймовірним ентузіазмом самі хотіли покарати Гнея Пізона старшого вони тим не менш за прикладом вершників дозволили нашому принцепсу керувати ними.

Також Сенат високо оцінив вірність солдатів, яких вразив (160) злочин Гнея Пізона;

і що він сподівається,

що всі солдати під егідою і командою нашого принцепса завжди проявлятимуть відданість, яку вони демонстрували дому Августа, оскільки знали про безпеку нашої влади і були поміщені під опіку цього дому;

Сенат вважає,

що це турбота та обов'язок солдатів, що ті хто у будь-який час будуть командувати повинні мати найбільш авторитет, який має найвідданішу відданість і плекати ім'я Цезарів, що зберігає це Місто і і владу римського народу;

і для того, щоб послідовність всієї справи можна було б легше передати до пам'яті майбутніх поколінь, і вони могли б знати, що мав Сенат вважав і про виняткову стриманість Германіка Цезаря і про злочини Гнея Пізона старшого було вирішено

що промови нашого принцепса слід виголошувати вголос і разом з тим

це рішення Сенату слід закарбувати у бронзі у будь-якому місці яке буде здаватись найкращим Тіберію Цезарю Августу;

це рішення Сенату, вписаний в бронзу, має бути закріпленим у найпопулярнішому місці кожної провінції і в найбільш відвідуваному місці цього міста; і так само цей декрет Сенату повинен бути розташований у зимових таборах військ, біля штандартів.

Це рішення було прийнято з першого разу. Я, Тіберій Цезар Август, у двадцять другий рік своїх повноважень народного трибуна написав власною рукою, що я бажаю зоб'язати сенату, який уклали у четвертий день перед грудневими ідами у консульство Котта і Мессалла на моє клопотання, записаний рукою Авла, мого квестора на чотирнадцяти таблицях, щоб розмістити їх привселюдно.

Додаток 13.**Напис з Арки Септимія Севера в Римі (CIL VI, 1033=AE 2003, 267) та його переклад**

Imp(eratori) Caes(ari) Lucio Septimio M(arci) fil(io) Severo Pio Pertinaci Aug(usto) patri patriae Parthico Arabico et Parthico Adiabenco pontific(i) maximo tribunic(ia) potest(ate) XI imp(eratori) XI, co(n)s(uli) III proco(n)s(uli) et imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurelio L(ucii) fil(io) Antonino Aug(usto) Pio Felici tribunic(ia) potest(ate) VI co(n)s(uli) proco(n)s(uli) (p(atri) p(atriciae) optimis fortissimisque principibus) ob rem publicam restitutam imperiumque populi Romani propagatum insignibus virtutibus eorum domi forisque S(enatus) P(opulus) Q(ue) R(omanus).

Переклад:

Імператору Цезарю Луцію Септимію сину Марка Северу Пію Пертінаксу Августу батьку Вітчизни Парфянському, Арабському і Парфянському Адіабенському, великому понтифіку, в 11 рік його трибунської влади, в 11 рік правління, тричі консулу і проконсулу, і імператору Цезарю Марку Аврелію сину Луція, Антоніну Августу Пію Феліксу у шостий рік наділення його повноваженнями народного трибуна, консулу і проконсулу, батькам Вітчизни, найкращим і найхоробрішим принцепсам, за відновлену республіку і розширення влади римського народу через їхні чесноти в Римі і за його межами сенат і римський народ.

Додаток 14. Лист Артабана Сузам. (SEG, 7, 1) та його переклад

βασιλεὺς βασιλέων Ἀρσάκης Ἀντιόχοι καὶ Φραάτει ὄντοιν ἐν Σούσοις [τ]οῖς ἄρχουσι καὶ τῇ πόλει χαίρει[ν. ἐπειδὴ Ἑστιαῖος Ἀσίου τῶν] / ὑμετέρων πολιτῶν καὶ τῶν πρώτων καὶ προτιμωμένων φίλω[ν κ]αὶ τῶν σ[ω]ματοφυλάκων, ἄρξας ταμειυ[τικὴν] ἀρχή[ν ἐν τῷ κατὰ τοὺς προτέρους] / ἀριθμοὺς ἐνάτωι εἰκοστῷ τριακοσιοστῷ ἔτει, ἀνεστράφη ἐν ταύτῃ ἄριστα καὶ δικαιοτάτα καὶ μετὰ πάσης καθαρε[ιότητος, μηδὲν ἀνάλωμα] / ὑποστειλάμενος παρ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ὑπὲρ τῆς πόλεως δαπάνην, δις τε τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ χρεῖαν πρ[εσβευτοῦ ἐχοῦσης πρὸς ἡμᾶς εἰς — — —], / αὐτός, τὴν ἐπιμελείαν τῶν ἰδίων ἐν οὐδενὶ θέμενος καὶ τὰ τῆς πόλεως προϋργιαίτερα ἠγούμενος, καὶ οὔτε χρημάτων οὔτε πόνων φεισάμ[ενος ἀπροφασίστως ἑαυτὸν] / ἐπεδέδωκεν εἰς ἀμφοτέρας τὰς πρεσβείας καὶ τὰ συμφέροντα τῇ πατρίδι διωκίησας τέτευχεν τῶν πρεπουσῶν τιμῶν, ὡς καὶ τὰ ψηφ[ίσματα τὰ γενομένα περὶ αὐτοῦ] / ἐν τῷ τριακοστῷ τριακοσιοστῷ ἔτει μαρτυρεῖ ἐν δὲ τῷ ἐνὶ τριακοστῷ τριακοσιοστῷ ἔτει, χρεῖας γενομένης ἀγα[θ]ο[ῦ ἀνδρὸς προβληθέντος αὐτοῦ] / εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν εἰς τὸ δεύτερον τριακοστὸν τριακοσιοστὸν ἔτο[ς] καὶ ἐκ πολλῆς δοκιμασίας αἰρεθέντος ἄρχοντος Πετάσου τοῦ Ἀ[ντιόχου καὶ Ἀριστομένους] / τοῦ Φιλίππου, παρελθὼν προηνέγκατο διακεκλειῆσθαι αὐτὸν ἐκ τῶν διηγ[ο]ρευμένων δις ἄρξαι τὴν αὐτὴν ἀρχὴν, ἐὰν μὴ διαλείπη ἔτη τρία· ἢ δε πόλις [ἀποδεξαμένη αὐτὸν] / τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως καὶ διὰ μνήμης ἔχουσα τὴν διοίκησιν τῆς προδηλουμένης ἀρχῆς ἔκρεινεν αὐτὸν αἰρεῖσθαι ἄρχοντα, ὅθεν εἰρέ[θη ἐπὶ τὸ δεύτερον] / τριακοστὸν τριακοσιοστὸν ἔτος Πετάσου τοῦ Ἀντιόχου καὶ Ἀριστομένους τοῦ Φιλίππου· ἐπεὶ οὖν τὸν μὲν Ἑστιαῖον ἐπὶ τοῖς προδηλουμένοις ἐπ[η]ητιάσαντό τινες], / τὴν αἴρεσιν αὐτοῦ κρείνομεν εἶναι κυρίαν καὶ μὴ παραδιώκεσθαι αὐτὸν τῷ μὴ διαλείποντα ἔτη τρία ἄρξαι τὴν αὐτὴν ἀρχὴν μηδ' ἄλλωι ὠτινιῶν ἐ[νο]χλεῖσθαι] / περὶ τούτων ἐπιτάγματι, ἐπὶ δὲ τῶν π[ά]ν[τ]ων παρητημένης πάσης ἀπορήσεώς τε καὶ ἐπιζητήσεως τῆς τε ἄλλης καὶ ἧς δεῖ, τὴν π[ρ]όφασιν καίπερ οὐ]

Переклад:

Цар царів Аршак – Антіоха і Фраату, двом архонтам у Сузах та місту надсилає вітання. З того часу як Гестіей син Азія один з ваших громадян і приналежний до стану перших і першими вшанованих друзів і тілоохоронців проявив себе на посаді скарбника у 329 році найбільш достойно і справедливо з усією непідкупністю зменшуючи свої власні (кошти) коли існувала потреба для добра міста; двічі під час свого перебування на цій посаді, коли місто мало потребу у посланці, (він вирушав) особисто вважаючи турботу про свою власність неважливою, а справи міста більш терміновими і не шкодуючи ні грошей, ні клопотів, він присвятив себе двом посольствам, і використавши їх на користь міста, він отримав відповідні почесні, як свідчить ухвала прийнята в місті у 330 році; коли у 331 році виникла потреба у добрій людині його знову висунули на ту ж посаду на рік 332 і після довгого вивчення питання (коли Петас син Антіоха був обраний архонтом з Арістоменом сином Філіпа) він виступив і заявив що закон забороняє йому займати одну і ту ж посаду вдруге перш ніж пройде три роки; оскільки місто знаючи з досвіду його добрий характер і пам'ятаючи його управління на цій же посаді вирішило обрати його казначеєм, і так він був обраний на 332 рік у архонат Петаса сина антіоха і Арістомена сина Філіпа; і тоді коли ти доповів нам, Гестією, на зазначений вище підставах, ми вирішили визнати цей вибір дійсним і його не слід переслідувати за те, що він зайняв одну і ту ж посаду двічі без проминулого проміжку у три роки, і ні на основі жодного іншого царського рішення з цього приводу, і ми вирішуємо загалом що незаконність на яку звертали увагу, слід пробачити, оскільки немає потреби у жодних спростуваннях чи спеціальних або загальних розслідуваннях у цьому питанні.

У рік 268, 17-го числа (місяця) Авданея.